

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOLOŠKI FAKULTET

Nataša D. Gavrilović

**IZMEĐU FRAGMENTA I SISTEMA: KRATKA
FORMA MORALISTIČKOG SADRŽAJA U
ITALIJANSKOJ PROZNOJ TRADICIJI OD A.
POLICIJANA I F. GVIČARDINIJA DO Đ.
LEOPARDIJA**

doktorska disertacija

Beograd, 2022.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

Nataša D. Gavrilović

**BETWEEN FRAGMENT AND SYSTEM: SHORT
FORM WITH MORALISTIC CONTENT IN
ITALIAN PROSE TRADITION FROM A.
POLIZIANO AND F. GUICCIARDINI TO G.
LEOPARDI**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Наташа Д. Гаврилович

**МЕЖДУ ФРАГМЕНТОМ И СИСТЕМОЙ:
МАЛАЯ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФОРМА С
МОРАЛИСТИЧЕСКИМ СОДЕРЖАНИЕМ В
ИТАЛЬЯНСКОЙ ТРАДИЦИИ
ПРОЗАИЧЕСКОГО СЛОВА ОТ А.
ПОЛИЦИАНО И Ф. ГВИЧАРДИНИ ДО ДЖ.
ЛЕОПАРДИ**

Докторская диссертация

Белград, 2022.

Podaci o mentoru, članovima komisije za odbranu doktorske disertacije i datumu odbrane

Mentor:

prof. dr Snežana Milinković, redovni profesor, Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu

Članovi komisije:

Datum odbrane: _____

Ai miei maestri

Podaci o doktorskoj disertaciji

Naslov doktorske disertacije:

„Između fragmenta i sistema: kratka forma moralističkog sadržaja u italijanskoj proznoj tradiciji od A. Policijana i F. Gvičardinija do Đ. Leopardija“

Sažetak:

U radu ispitujemo, u dijahronijskoj perspektivi, kratku fragmentarnu prozu filozofsko-etičkog sadržaja u italijanskoj književnoj tradiciji, čije začetke nalazimo u *Ugodnim izrekama* A. Policijana, a nastavljače u *Napomenama* F. Gvičardinija i *Zibaldoneu* Đ. Leopardija. U okviru italijanske prozne tradicije koja je, kao i lirska, nerazdvojna od istorije jezika, ovaj tok *narratio brevis*, čini se, javlja se u ključnim trenucima krize i preispitivanja književno-jezičkog i društveno-političkog sistema Apeninskog poluostrva, na razmeđu klasičnih i neklasičnih uticaja. Jezičko-stilskom analizom složenosti rečenice, upotrebe adverbzativno-limitativnog veznika *nondimeno/nondimanco* i stileme svojstvene lirske tradiciji – sinonimnih parova u ovim delima, kao i ispitivanjem njihove otvorene forme, može se zaključiti da je moralizam ovog toka najpre moralizam forme što kao takva, eklektična, čini svojevrstan sistem koji fragmentarnoj strukturi daje postojanost i celovitost, ali kojeg upravo samodovoljnost fragmenata relativizuje, kao što složenost hipotaksičke rečenice relativizuje iskaze, adverbzativno-limitativni veznik ukazuje na izuzetke svake tvrdnje, a dvočlane sinonimne strukture predstavljaju sintezu određenih filozofskih pojmova čime se njihovo pojedinačno značenje jednako relativizuje. Dijalektika fragmenta i sistema na planu forme odražava se na planu sadržaja putem dijalektike pojedinačno – univerzalno i kroz autobiografizam, pojedinačno iskustvo što ukazuje na nemogućnost bilo kakvih jednoznačnih i univerzalnih odgovora. Na ovaj način ostvaruje se filozofsko-etička postavka toka koji čitaocu ostavlja krajnji zadatak da protumači po(r)uku. Ispitivanje ove kratke proze ujedno je i pokazatelj razvoja proze *tout court* u italijanskoj književnoj tradiciji.

Ključne reči: književna forma, moralistička proza, fragment, sistem, pojedinačno, univerzalno, sintaksa, *nondimeno/nondimanco*, sinonimni parovi, autobiografizam.

Naučna oblast: nauka o književnosti

Uža naučna oblast: istorija italijanske književnosti

UDK broj: _____

Information on doctoral dissertation

Doctoral dissertation title:

“Between fragment and system: short form of moralistic content in Italian prose tradition from A. Poliziano and F. Guicciardini to G. Leopardi”

Abstract:

This thesis uses the diachronic perspective to explore short fragmentary prose of philosophical-ethical content within the Italian literary tradition, the beginnings of which are found in A. Poliziano's *Detti piacevoli*, to continue in F. Guicciardini's *Ricordi* and G. Leopardi's *Zibaldone*. Within Italian prose tradition, which is equally as inextricable from the history of the language as lyrical tradition is, this *narratio brevis* course seems to emerge at crucial moments of crisis and the questioning of literary-linguistic and socio-political systems of the Apennine peninsula, at the boundary between classical and non-classical influences. Based on a linguistic-stylistic analysis of sentence complexity, use of the adversative-limitative conjunction *nondimeno/nondimanco*, and of stylistic elements characteristic of the poetic tradition – namely, synonymous pairs in the works analyzed, as well as based on an examination of their open form, it can be concluded that the moralism of this course is primarily a moralism of form, which, eclectic as it is, comprises a system of sorts which provides this fragmentary structure with a permanence and completeness at the same time as being relativized by fragment self-sufficiency, just as the complexity of a hypotactic clause relativizes utterances, the adversative-limitative conjunction makes manifest exceptions to each claim, and the two-part synonymous structures represent a synthesis of certain philosophical concepts, which equally relativizes their individual meanings. The dialectic between fragment and system on the form level is reflected on the level of content in the dialectic of individual-universal and in a certain autobiographism, through individual experience which indicates an impossibility of any unambiguous or universal answers. It is thus that the philosophical-ethical premise of the course is realized, entrusting the reader with the ultimate task of interpreting the moral/message. Examination of this short prose also serves as an indicator of the general development of prose in the Italian literary tradition.

Keywords: literary form, moralistic prose, fragment, system, individual, universal, syntax, *nondimeno/nondimanco*, synonymous pairs, autobiographism.

Academic discipline: Literary studies

Academic sub-discipline: History of Italian literature

UDC number: _____

Sadržaj

Podaci o mentoru, članovima komisije za odbranu doktorske disertacije i datumu odbrane.....	4
Podaci o doktorskoj disertaciji.....	6
Information on doctoral dissertation.....	7
Sadržaj.....	8
1. Uvod.....	1
2. Neutabani putevi proze na pučkom i kratka forma filozofsko-etičkog tipa.....	6
3. <i>Ugodne izreke</i> Anđela Policijana.....	18
4. <i>Napomene</i> Frančeska Gvičardinija.....	41
5. <i>Zibaldone</i> Đakoma Leopardija.....	66
6. Zaključna razmatranja.....	90
Literatura.....	93
Biografija autora.....	103

1. Uvod

U svojoj studiji o moralističkoj prozi i „klasičnim moralistima“ u italijanskoj tradiciji, *Kozje staze (Sentieri per capre)*, L. Čelerino ističe da „klasični moralizam“ ima dugu tradiciju, ali nastaje u moderno doba. Njegove preteče autorka nalazi u srednjovekovnoj književnosti, a najbolji primer predstavljao bi Petrarca, naročito njegova manja dela poput invektiva i dijaloga, poglavito njegovog dijaloga *De remediis utriusque fortunae*. Hronološki, autorka začetke klasičnog moralizma smešta u XV vek latinskog i pučkog jezika, a gašenje u XIX, tačnije nakon Đakoma Leopardija, jer će „pisac moralista nakon Leopardija imati drugačija svojstva“¹. Sve veća sumnja u etičke principe stoicizma u zapadnoj kulturi može biti, prema autorki, jedno od objašnjenja promena u moralističkim delima nakon romantizma. No, na samom početku valja objasniti ko su pomenuti klasični moralisti i šta klasični moralizam kojim se u istraživanju bavimo podrazumeva.

Ono što ovu prozu razlikuje od mnogobrojnih dela koja se takođe na svoj način bave moralom jeste, objašnjava autorka, kompleksnost: intelektualna i poglavito etička problematičnost; upravo je zato put koji biraju, „kozja staza“, teži i ređi put, u filozofskom, ali i filološkom smislu². A. Kvondam u svojoj studiji o italijanskim moralistima na sličan način određuje ove pisce: to su pisci koji čoveku i njegovom položaju u ovom svetu ne pristupaju sistematično i uopšteno, poput filozofa ili teologa, već kroz delove i fragmente, uočavajući sve protivrečnosti i nemogućnost linearnog razmatranja ključnih pitanja etike; to su, ukratko, „moralisti koji ne morališu“³. Ovim definicijama pridružuje se i Đ. Ruoci, koji, baveći se aforizmima, piše da je aforizam „nesavršen i ne razuverava, već pokreće i navodi na potragu i na dijalog“⁴.

Budući da je reč o književno-filozofskoj prozi, prirodno se nameće pitanje: kakvim se jezičko-stilskim postupcima i u kakvoj formi takva kompleksna misao ospoljava? Analizom upravo tih elemenata pokušaćemo da odgovorimo na polaznu hipotezu našeg rada: da li se i na koji način kratka eklektična proza filozofsko-etičkog tipa može posmatrati kao zaseban tok u italijanskoj književnoj tradiciji te, ako je tako, kako taj tok odražava promene u književno-jezičkoj istoriji Apeninskog poluostrva? U takvoj analizi videće se zašto su *Ugodne izreke* A. Policijana polazna tačka našeg istraživanja, premda se u literaturi ovaj autor ne određuje kao moralista, za razliku od F. Gvičardinija kojega L. Čelerino uzima za polazište klasičnog moralizma na pučkom⁵ i Đ. Leopardija koji se uzima kao „poslednji klasični moralista“⁶. L. Čelerino, pak, nije jedina koja u *Napomenama* vidi začetke jedne tradicije. T. Zanato smatra ih zasnivačkim tekstom jednog žanra, a Đ. Ruoci određuje *Napomene* kao „prvu pravu knjigu aforizama moderne Evrope“, nazivajući sve one pre njega jednim imenom „Gvičardinijevim pretečama“⁷. Međutim, Ruoci ne ubraja Policijana

---

1 L. Cellerino, *Sentieri per capre: percorsi e scorciatoie della prosa d'invenzione morale*, L'Aquila. Japadre Editore, 1992, pp. 11-12. I Amedeo Kvondam će u svojoj studiji o moralistima Petrarkin dijalog *De remediis utriusque fortunae*, zajedno s dijalogom *Intercenales* L. B Albertija, izdvojiti kao izuzetno značajne za razvoj klasičnog moralizma. Up. A. Quondam, *Forma del vivere: l'etica del gentiluomo e i moralisti italiani*, Bologna, Il Mulino, 2010

2 L. Cellerino, *Sentieri per capre: percorsi e scorciatoie della prosa d'invenzione morale*, nav. delo, p. 8.

3 A. Quondam, *Forma del vivere: l'etica del gentiluomo e i moralisti italiani*, nav. delo, pp. 249-254: 250.

4 *Scrittori italiani di aforismi*, Vol. I: *I classici*, a c. di G. Ruozi, Milano, Mondadori: I Meridiani, 1994, p. XXVII. Moralistička proza, treba reći, ne može se podvesti samo pod aforizme, ali aforizmi jesu mahom moralističke prirode, te autori koje Ruoci uključuje u svoje priredeno izdanje u čak dva toma jesu i moralisti.

5 Kako objašnjava L. Čelerino, *Napomene* „otvaraju tradiciju jedne forme, ili, ako hoćemo, književnog žanra“. Up. L. Cellerino, *Sentieri per capre: percorsi e scorciatoie della prosa d'invenzione morale*, nav. delo, p. 61. Mnogo pre toga F. Sansovino će napisati: „il Guicciardino fu il primo inventore di queste proposizioni, regole, massime, assiomi, oracoli, precetti, sentenze, probabili, o per qualunque altro nome possono esser chiamati“ (Gvičardini je prvi tvorac ovih sudova, pravila, aksioma, proročanstava, učenja, sentenci, mogućnosti, ili kako god drugačije se zvali), G. Ruozi, *Scrittori italiani di aforismi*, Vol. I, nav. delo, p. 242.

6 Tako o Leopardiju piše A. Kvondam u pomenutoj studiji: A. Quondam, *Forma del vivere: l'etica del gentiluomo e i moralisti italiani*, nav. delo, p. 370.

ni u Gvičardinijeve preteče, te u njegovom priređenom izdanju aforizama italijanskih autora od XIII do XX veka nećemo naći *Ugodne izreke*.

Pre dublje analize ove proze i njenih predstavnika, treba istaći da ovakvo istraživanje ne predstavlja komparativnu studiju, niti je reč o ispitivanju međusobnih intertekstualnih veza kratke forme trojice autora i traganju za citatima. Reč je pre o interdiskursivnosti⁸, kroz koju u dijahronijskom pristupu ovim autorima i delima ispitujemo njihov odnos prema kratkoj formi, pučkom jeziku i književnim tradicijama u hronološki različitim, ali društveno-istorijski i književno-jezički vrlo sličnim trenucima na Apeninskom poluostrvu, kako ćemo dalje u radu objasniti. Takva teorijsko-metodološka postavka polazi od ideje da „stvarnost“ književnog dela leži u rekonstruisanju procesa njegovog nastajanja⁹, a rekonstruisanje ovog procesa nije ništa drugo do kontekstualizovanje¹⁰, u čemu je istorijski pristup neizostavan. Takav pristup, naročito kada je reč o italijanskoj književnoj tradiciji, podrazumeva – možda i najpre – istoriju jezika.

Kada je u pitanju jezičko-stilska analiza i odnos ovih autora prema pučkom jeziku i njegovim modelima, ono što ih spaja jeste eklektični pristup jeziku i stilu. To je i jedna od glavnih karakteristika *narratio brevis* kojom se bavimo, kao jedini mogući način da se jezikom i stilom ospolji „intelektualna i etička problematičnost“ o kojoj govori L. Čelerino. Mogućnosti koje takav pristup otvara čine ovu formu idealnim mestom za eksperimentisanje i traganje za vlastitim izrazom upravo u ključnim periodima uspostavljanja ili ponovnog uspostavljanja jezičkih i književnih okvira. Eksperimentisanja A. Policijana ističu se u literaturi kao jedna od glavnih odlika njegovog stvaralaštva, bilo da je u pitanju poezija ili proza¹¹, na latinskom ili pučkom. Đ. Folena analizirajući *Ugodne izreke* izdvaja njihovu sintaksičku stilizaciju, nazivajući Policijanov postupak „intelektualnom geometrijom sintakse“¹². K. E. Rođa u analizi „manjih“ dela pesnika iz Montepulčana otkriva pravu jezičku laboratoriju u trenutku nedefinisanih okvira pučkog¹³, a M. Fresta insistira da svojstvenost *Ugodnih izreka* ne leži u sadržaju, već upravo u narativnom postupku, stilu i jeziku¹⁴. Eklektičnost *Napomena* F. Gvičardinija, pak, drugačija je od eklektičnosti *Izreka*. U njima ne nailazimo na poigravanja filologa, već je raznolikost uslovljena potrebom za

7 Up. T. Zanato, *Qualche messa a punto dei "Ricordi" guicciardiniani*, Giornale storico della letteratura italiana, CLXXXVI, 2009, p. 410; *Scrittori italiani di aforismi*, a c. di G. Ruozi, Vol. I, nav. delo, p. 242.

8 Kada je u pitanju pojam interdiskursivnosti, sledimo definiciju koju daje Č. Segre. Naime, Segreov neologizam nastaje prema Bahtinovom terminu pluridiskursivnosti i odnosi se na „odnose koje svaki tekst, u usmenom ili pisanom obliku, uspostavlja sa svim diskursima koji su zabeleženi u odgovarajućoj kulturi i koji su uređeni prema ideološkim kriterijumima, kao i prema registrima i nivoima“. Up. C. Segre, *Intertestualità e interdiscorsività nel romanzo e nella poesia*, u *Cesare Segre: opera critica*, a c. di A. Conte e A. Mirabile, Milano, Mondadori, 2014, p. 582. V. i M. Angenot, *Intertextualité, interdiscursivité, discours social*, Texte, 2, 1983, pp. 101-112. M. Anžano intertekstualnost određuje kao „circulation et transformations d'idéologèmes, c'est-à-dire de petites unités signifiantes dotées d'acceptabilité diffuse dans une doxa donnée“ (kruženje i preobražaji ideologema, odnosno malih označiteljskih jedinica koje su opšte prihvaćene u određenoj doksi), a interdiskursivnost kao „interaction et influences réciproques des axiomatiques de discours contigus ou homologues“ (interakcija i međusobni uticaji aksiomatika bliskih ili podudarnih diskursa) (Idem, pp. 106-107).

9 Up. A. d'Andrea, *Il «metodo storico»: vecchie polemiche, nuove prospettive: Nel centenario del «Giornale Storico della Letteratura Italiana»*, Lettere Italiane, Vol. 36, No 1 (Gennaio-Marzo 1984), pp. 37-48: 47.

10 U protivnom, bez konteksta i uočavanja odnosa jednog dela i procesa njegovog stvaranja u odnosu na književni sistem u kojem nastaje, analiza bi postala „atomistička obmana“, kako objašnjava Klaudio Giljen. Up. K. Giljen, *Književnost kao sistem*, Beograd, Nolit, 1982, p. 13.

11 O jezičko-stilskom saglasju Policijanove proze i poezije na pučkom piše E. Kurti, koja poredi prozu *Ugodnih izreka*, pisama i takozvane *Latini*, zbirku odlomaka koji su sa latinskog prevedeni na pučki, namenjeni kao vežba Policijanovim učenicima – sinovima Lorenca Veličanstvenog, Đovaniju i naročito Pjeru. Up. E. Curti, *“Tracciare” il Poliziano volgare. Su alcune consonanze tra prosa e poesia*, Lettere italiane, Vol. 69, No 3, 2017, pp. 467-498.

12 G. Folena, *Umori del Poliziano nei Detti piacevoli*, L'approdo – rivista trimestrale di lettere ed arti, Anno III, n° 1, Gennaio – Marzo 1954, pp. 24-30: 25.

13 C. E. Roggia, *La materia e il lavoro: studio linguistico sul Poliziano «minore»*, Firenze, Accademia della Crusca, 2001.

14 A. Poliziano, *Detti piacevoli*, a c. di M. Fresta, Montepulciano (Siena), Editori del grifo, 1985, pp. 9-18. Ovo su samo neki od primera iz obimne bibliografije kada je A. Policijano u pitanju. U poglavlju posvećenom *Ugodnim izrekama* podrobnije ćemo se baviti ovim delom i njegovim tumačenjima.

jasnoćom i harmoničnošću jezika i stila koja nije nametnuta sada već postojećom paradigmom i modelima, već samim delom. Simetrija i sklad jesu glavne karakteristike ovog dela, koje izdvajaju gotovo svi oni koji su ih izučavali, a možda najpodrobniju jezičko-stilsku analizu daje P. V. Mengaldo, baveći se jednom figurom stila – sinonimnim parovima (it. *dittologie*) – i određenim vrstama zavisnih rečenica (umetnutim i participskim)¹⁵. Takvom analizom Mengaldo na osnovu konkretnih jezičkih i stilskih elemenata prikazuje kako Gvičardinijeva kompleksna misao dobija svoju formu. Leopardijeva eklektičnost ići će i korak dalje, u pravcu pluristilizma, ali i plurilingvizma, te će se u *Zibaldoneu* preplitati ne samo različiti registri, već i različiti jezici¹⁶.

Tragom Mengaldovog pristupa Gvičardinijevoj prozi, u jezičko-stilskoj analizi *Izreka*, *Napomena* i *Zibaldonea* bavićemo se njihovim sintaksičkim ustrojstvom: odnosom paratakse i hipotakse i analizom upotrebe adverbzativno-limitativnog veznika *nondimeno/nondimanco*, kao krajnje podobnog sintaksičko-semantičkog elementa za razumevanje filozofske postavke ove proze. Pored toga, u radu ćemo analizirati i upotrebu pomenute stileme sinonimnih parova u pokušaju da ispitamo da li i kako takvi spojevi u ovim delima dobijaju drugačiju vrednost u odnosu na njihovu upotrebu u prethodnoj, prevashodno lirskoj, tradiciji i ostalim formama. Kroz ove elemente istaći ćemo glavna svojstva ove kratke proze i njihovu čvrstu vezu sa filozofsko-etičkim sadržajem koji iznose.

Drugi ključni element koji ispitujemo jeste fragmentarna forma ovih dela, što kao takva gradi određen sistem koji je, kako ćemo videti, mnogo više od pukog zbira njegovih sastavnih elemenata. Naime, odnos trojice autora prema formi jednako je eklektičan kao i njihov odnos prema jeziku. Ona jednovremeno prima različite uticaje već postojećih formi i žanrova i ostaje jedinstvena, bez prethodnika u klasičnoj ili u tradiciji na pučkom. Govoreći o prozi *Zibaldonea*, A. Prete je određuje kao „mogućnost knjige“¹⁷, a F. Kačapuoti kao „potencijalni sistem“¹⁸, a to je odlika ne samo Leopardijevog dela, već i proze ostale dvojice moralista. O sistemu i strukturi koja nastaje kroz dugogodišnji rad govori se i kada je reč o *Napomenama*¹⁹. Međutim, struktura Policijanovih *Ugodnih izreka* u literaturi o ovom delu ne ističe se kao suštinski deo njegovog filozofsko-etičkog sistema, već se istraživanja mahom bave njihovom ekspresivnošću, jezičko-stilskom analizom i položajem u odnosu na tradiciju dosetki (*facetiae*), kojima najviše nalikuju, svojstvenih najpre

---

15 P. V. Mengaldo, *Tre studi su Guicciardini*, u *Dal Medioevo al Rinascimento: saggi di lingua e stile*, a c. di S. Bozzola e C. De Caprio, Roma, Salerno editrice, 2019, pp. 195-216. M. Fubini i K. Varoti takođe se bave detaljnom analizom Gvičardinijevog jezika i stila u funkciji jasnoće i preciznosti. Up. M. Fubini, *La ricerca stilistica nell'opera di Guicciardini*, u *Società e forme letterarie. Dalle origini alla fine del Cinquecento*, a c. di R. Parenti, A. Vegezzi, I. Viola, Milano, Zanichelli, 1998, pp. 1303-1307; C. Varotti, *Francesco Guicciardini*, Napoli, Liguori Editore, 2009. Kao i u slučaju Policijanove kratke proze, detaljnija analiza i tumačenja *Napomena* biće predmetom poglavlja posvećenog Gvičardiniju.

16 Up. F. Ceragioli, *La «famiglia» europea nello Zibaldone di pensieri*, u *Lo «Zibaldone» di Leopardi come ipertesto*, a c. di María de los Nieves Muñiz Muñiz, Atti del Convegno internazionale Barcellona (Universitat de Barcelona, 26 – 27 ottobre 2012), Firenze, Olschki, 2013, pp. 135-148; R. Lauro, *Plurilinguismo leopardiano. Il caso dello Zibaldone*, u *Lo «Zibaldone» di Leopardi come ipertesto*, nav. delo, pp. 201-217; S. Gensini, *Linguistica leopardiana*, Bologna, Il Mulino, 1984.

17 A. Prete, *Preludio*, u *Zibaldone di pensieri: edizione tematica condotta sugli Indici leopardiani*, a c. di F. Cacciapuoti, Roma, Donzelli editore, 2018, pp. XI-XXI: XII.

18 F. Cacciapuoti, *Dentro lo Zibaldone: il tempo circolare della scrittura di Leopardi*, Roma, Donzelli editore, 2010, p. 15.

19 R. Spongano, E. Skarano, M. Fubini insistiraju na dugom procesu nastajanja, sređivanja i promišljanja *Napomena*, procesu kojeg objašnjavaju upravo strukturom knjige koju Gvičardini namerava da stvori. T. Zanato, pak, dovodi u pitanje takvo insistiranje na kontinuitetu i tvrdi da je tek poslednja, C redakcija zapravo plod ideje da se osmisli knjiga. Idejom knjige *Napomena* bavi se i J. Markulin. Up. R. Spongano, *I «Ricordi» del Guicciardini*, «L'approdo – rivista trimestrale di lettere ed arti», gennaio-marzo 1952, pp. 12-14; E. Scarano, *Le redazioni dei «Ricordi»*, u Id., *La ragione e le cose: tre studi su Guicciardini*, Pisa, ETS, 1980, pp. 89-178; M. Fubini, *La ricerca stilistica nell'opera di Guicciardini*, nav. delo. 1303-1307; T. Zanato, *Qualche messa a punto dei «Ricordi» guicciardiniani*, nav. delo, pp. 352-429; J. Markulin, *Guicciardini's Ricordi and the Idea of a Book*, Italica, Vol. 59, No 4, *Renaissance*, 1982, pp. 296-305. O redakcijama *Napomena* i istoriji njihovog nastajanja biće više reči na početku četvrtog poglavlja.

toskanskom duhu. Mi ćemo, pak, u poglavlju posvećenom Policijanu analizom strukture i određenih jezičko-stilskih karakteristika nastojati da ukažemo na postojanje sistema i celine knjige, kao što je slučaj s Gvičardinijevim i Leopardijevim delom.

Forma koja nastaje u dijalektici fragmenta i sistema vraća nas na objašnjenje A. Kvondama da moralisti svet prikazuju nesistematično, kroz delove. Upravo bi pojedinačno iskustvo na kojemu se baziraju svi iskazi moglo biti pandan fragmentarnoj strukturi ove proze na planu sadržaja. Takvo iskustvo teži da nađe individualno, ali i problematizuje mogućnost bilo kakve potpuno univerzalne tvrdnje²⁰, kao što struktura knjige objedinjuje fragmente, ali i fragmenti narušavaju njenu linearnost. U narednim poglavljima ispitaćemo na koji način ovi autori fragmente povezuje u celinu, a složenu i eklektičnu misao postavljaju u otvoren filozofsko-etički sistem.

Kao jednu od karakteristika moralističke proze L. Čelerino u pomenutoj studiji navodi njenu periferičnost i diskontinuitet²¹, a i Đ. Ruoci aforizme karakteriše kao marginalnu „i ne tako privlačnu književnost“²². Valja, stoga, na kraju istaći i višestruko marginalni položaj tri dela koja su predmetom rada i objasniti u odnosu na šta su ona na margini. U nastavku ćemo se detaljnije baviti njihovim kruženjem i izdanjima kroz vekove; na početku je dovoljno reći da su *Ugodne izreke* pripisane Policijanu pet vekova nakon njihovog nastanka. Sličnu sudbinu imale su i *Napomene*, budući da su tek filološkim radom u XX veku, najviše zaslugom M. Barbija, M. Fubinija i R. Spongana²³, definitivno utvrđene njihove tri redakcije i konačni oblik njene poslednje, C verzije. Prvo izdanje Leopardijevog *Zibaldonea*, pak, objavljeno je, zahvaljujući Kardučiju, šest decenija nakon autorove smrti. Činjenica da su autori, barem na početku pisanja, ovu kratku prozu doživljavali kao usputne, privatne beleške bitan je preduslov njenih književnojezičkih karakteristika. Takav „status“ ovih dela omogućava njihovim autorima da slobodno eksperimentišu jezikom, stilom i formom. Iako su i *Ugodne izreke* i *Napomene* i *Zibaldone* plod dugogodišnjeg stvaranja, te prema svom značaju u intelektualnom radu autorâ definitivno nisu sporedni zapisi, ostaju na margini u odnosu na dela osmišljena od samog početka za objavljivanje. Fragmentarna proza ovog tipa ujedno je i na periferiji zvaničnih književno-jezičkih paradigmi njihovih epoha, koje su, kako je pomenuto, i najveći trenuci „krize“ i preispitivanja književnog italijanskog jezika. U Policijanovom slučaju, iako je pučki još uvek bez jasno određenih modela, *Ugodne izreke* izdvajaju se u dominaciji književnosti na latinskom, a uključuju uticaje kako klasične tradicije tako i one na pučkom. *Napomene* i *Zibaldone*, s druge strane, predstavljaju implicitni odgovor na utvrđeni kanon Pjetra Bemba iz prvih decenija XVI veka, čiji će pobornik u potonjim vekovima biti Akademija dela Kruska. Đ. Leopardi u *Zibaldoneu* daje i teorijski odgovor na problem i pitanje književnog pučkog jezika u svojem filozofsko-filološkom sistemu, stvarajući gotovo filozofiju jezika *ante litteram* koja dosledno prati jezik i stil njegove kratke proze.

Istovetan filološko-filozofski pristup trojice autora etičkoj dimenziji čoveka i njenom otvorenom sistemu, čiji su nosioci prevashodno jezik, stil i forma, mogao bi biti suštinsko zajedničko svojstvo ovog toka najpre u istoriji italijanske, a možda i evropske književnosti. Budući da u našem istraživanju nismo naišli na studije koje izdvajaju sličnost ovakve filozofske postavke u delima trojice autora i sličnost njihovih odgovora na književno-jezički i društveni trenutak u kojem stvaraju, glavni zadatak narednih poglavlja biće da u sinhronijskoj i dijahronijskoj analizi delâ dokažemo tu sličnost koja ih može činiti pripadnicima istog toka. Takvim ispitivanjem ujedno ćemo

20 Što u potpunosti odgovara Kročeovoj tvrdnji da „istinski univerzalno jeste univerzalno prikazano kao pojedinačno“. Up. B. Croce, *La critica e la storia dell'arte*, u Id. *Breviario di estetica. Aesthetica in nuce*, Milano, Adelphi, 1990, pp. 97-118: 107. Poznato je da Kroče insistira na individualnosti svakog književnog dela i protiv je konačnih podela i odrednica unutar žanrova, a jedna od glavnih odlika proze kojom se bavimo jeste upravo nemogućnost da se jasno svrsta u bilo kakav žanr. Up. B. Croce, *Pregiudizi intorno all'arte*, u Id. *Breviario di estetica. Aesthetica in nuce*, nav. delo, pp. 49-74: 54; B. Croce, *Aesthetic as Science of Expression and General Linguistic*, prev. Douglas Ainslie, London, Peter Owen, 1953, pp. 35-38.

21 L. Cellerino, *Sentieri per capre*, nav. delo, p. 9.

22 G. Ruozzi, *Scrittori italiani di aforismi*, Vol. I, nav. delo, p. XXVI.

23 Prema Ruociju, prvo pravo kritičko izdanje *Napomena* jeste ono koje je priredio R. Spongano (F. Guicciardini, *Ricordi*, edizione critica a c. di R. Spongano, Firenze, Sansoni, 1951). Idem, p. 240.

pratiti razvoj i promene u jeziku i stilu kratke moralističke proze od XV do XIX veka na Apeninskom poluostrvu, a one, barem delimično, ukazuju i na razvoj i promene unutar proze na pučkom jeziku *tout court*.

2. Neutabani putevi proze na pučkom i kratka forma filozofsko-etičkog tipa

Oko 1290. godine anonimni prepisivač dela *Fior di Virtù* ističe svoje nepoznavanje pučkog jezika, pravdajući se kako je taj isti *volgare* gotovo neuhvatljiv – razlikuje se od grada do grada, od oblasti do oblasti, a pritom je, u odnosu na latinski, siromašan kada su u pitanju apstraktni pojmovi:

Poiché de' vocaboli volgari sono molto ignoranti (ignorante?), però (che) io gli ho poco usati, Anche perché le cose spirituali, oltre non si possono si propriamente esprimere per paravole volgari, come si esprimono per latino e per grammatica, per la penuria dei vocaboli volgari; e perciò che ogni contrada et ogni terra ha i suoi propri vocaboli volgari, diversi da quelli de l'altre terre et contrade; ma la grammatica et latino non è così, perché è uno appo tutti e latini²⁴.

(Budući da sam krajnje neuk kada su u pitanju reči na pučkom, jer sam ih malo koristio, a i zato što se duhovne teme ne mogu valjano izraziti na pučkom, onako kako se izražavaju po pravilima i latinskom, zbog nedovoljnosti reči na pučkom, a i zato što svaka oblast i svaki grad ima vlastite reči na pučkom, različite od onih u drugim gradovima i oblastima, a pravila i latinski nisu takvi, jer su istovetni u svih Latina.)

Ovakvo zapažanje s kraja XIII veka jasan je pokazatelj možda glavnog svojstva, kao i „problematike“ istorije italijanske književnosti. Više no bilo koja druga istorija književnosti, italijanska je određena istorijom jezika, koja je ujedno obeležila i istoriju njenog društva *tout court*; naročit spoj izraza i sadržaja određuje same književne početke na Apeninskom poluostrvu, budući da je izraz taj koji opštem srednjovekovnom sadržaju daje specifično značenje. Imajući u vidu ključnu ulogu izraza, pitanje jezika (*la questione della lingua*), a sledstveno tome i pitanje stila, po svemu definišu čitanje i razumevanje ove književnosti još od njenih početaka, kako one koja će se ubrzo nakon početaka postaviti kao paradigmatična, na pučkom, tako, možda još i više, one koja ostaje izvan glavnog toka u naknadno utvrđenoj paradigmi XVI veka i njenim zvaničnim modelima. Shodno tome, uočiti specifičnosti izraza, jezika i njegovih struktura u sinhronijskom, ali i dijahronijskom ključu (odnosno u pozivanju ili ne na latinski, ili, pak, na „starije“ pučke jezike) postaje gotovo jedini način da se razumeju pojedinačna književna dela, ali i celokupni kontekst vekova italijanske književnosti. Najveći doprinos osvetljavanju određenih pojava, promena i prekretnica dali su, stoga, istoričari jezika, filolozi²⁵, baveći se prevashodno jednim od najvažnijih pojava u italijanskoj književnoj tradiciji, lirikom, u okviru koje se, naročito u prelomnom trenutku pitanja jezika prvih decenija XVI veka, i vodila glavna bitka oko književnog jezika. To što je lirika bila privilegovano poprište ove bitke ne treba da čudi, budući da je od samog početka lirika ta koja predstavlja osnov svekolike potonje italijanske književnosti. No, i studije proze dobijaju na svom značaju u italijanskoj književno-jezičkoj istoriji i značajno doprinose razumevanju „razvoja“ te iste istorije, naročito kada jezičko-stilska svojstva, namenu i položaj proze od samih njenih začetaka počnu ispitivati filolozi poput Kristelera²⁶, ukazujući i na značaj proze na latinskom u XV

24 P. O. Kristeller, *The Origin and Development of the Language of Italian Prose* (1956), u Id., *Renaissance Thought and the Arts*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1990, p. 127, prevod N.G. (prevodi citata u radu, osim ako nije drugačije naglašeno, jesu naši).

25 P. Rajna, V. Branka, E. Garen, Đ. Kontini, Č. Segre, Đ. Folena, P. V. Mengaldo, M. Praloran samo su neka od imena.

26 U tome je, između ostalog, naročito značajna Kristelerova gorenavedena studija o jeziku proze, kao i njemu prethodna, znatno starija ali ne i zastarela razmatranja poput O. Bacci, *Della prosa volgare del Quattrocento: prelezione al corso libero di letteratura italiana nel R. Istituto di Studi superiori pratici e di perfezionamento in Firenze, letta il 9 dicembre 1896*, Firenze, R. Bemporad & figlio, 1897; takođe i R. Sabbadini, *Storia del Ciceronianismo e di altre questioni letterarie nell'età della rinascenza*, Torino, Loescher, 1886. Za pitanje odnosa pučkog i latinskog u XV veku i njihovom uzajamnom delovanju značajna je i nedavna studija K. Ruso: C. Russo, *Fra latino e volgare: due casi di studio nella tradizione delle miscellanee retorico-civili in volgare del Quattrocento*, Aevum, Anno XCIV, Settembre-Dicembre 2020, pp. 561-586.

veku, kao i na kontinuitet proze na pučkom koji se ne prekida ni u veku dominacije latinskog kakav je Kvatročento.

Jezička situacija koja obeležava početke književnosti na pučkom, a traje barem do XVI veka, u znaku je stalne dijalektike pučkog u nastajanju, srednjovekovnog latinskog i, počev već od XIV veka i F. Petrarke, klasičnog latinskog²⁷, a ujedno je i u osobenoj dijalektici sfere pisane i srednjovekovne tradicije performativnog karaktera, čije odjeke nalazimo i u remek-delima književnosti na pučkom²⁸. U takvoj nestabilnosti put proze naročito je „trnovit“, jer je proza, mnogo više nego lirika, određena s jedne strane formom, a s druge vantekstualnim činiocima, odnosno svojom mahom praktičnom namenom i svrhovitošću²⁹. Jezička nesigurnost i različitost jezičkih iskustava prozних autora primoravala ih je na stalno eksperimentisanje, između prilagođavanja modelima koje često osećaju kao ograničavajuće i sopstvenih „regionalnih“ jezičkih iskustava³⁰. Pored egzempluma, i šire, propovedi, čiji je egzemplum sastavni deo, a u kojima je sve veći upliv pučkog³¹, i prozna dela na pučkom namenjena prevashodno čitanju pokazuju relativno brze promene i preobražaje, naročito kada je reč o njihovom sintaksičkom planu.

Upravo je sintaksa, čini se, najznačajnije polje kada su u pitanju „razvoj“ i promene u proznoj književnosti na pučkom, ali i kao moguće jezičko-stilsko obeležje određene vrste proze. Prozna rečenica pod uticajima je klasičnog i neklasičnog, odnosno između složenosti latinske rečenice, jednostavnijih struktura uglavnom polusmenih formi na pučkom, ali i njegove lirike. Razlika koju Bruneto Latini pravi u svojoj *Retorici (Rettorica, ~1260)*, prevodu i komentaru prvih sedamnaest poglavlja Ciceronovog dela *De Inventione*, između prevoda Ciceronovog teksta kojeg karakteriše duga i kompleksna rečenica i svojih glosa jednostavne i linearne sintaksičke ustrojenosti³², ukazuje na ispitivanje mogućnosti rečeničnog ustrojstva pučkog, te i njegove proze, od samih začetaka.

---

27 Up.: „[...] u kompleksnoj istoriji odnosa latinskog i pučkog između XIV i XVI veka, tas na vagi naginge čas na jednu čas na drugu stranu, ujedno i prema vrsti istorije jezika koju želimo da rekonstruišemo“, M. Tavoni, *Il Quattrocento*, Bologna, il Mulino, 1992, p. 58. Videti i G. Patota, *Latino e volgare, latino nel volgare*, u *Il latino nell'età dell'Umanesimo*, Atti del Convegno, Mantova, 26-27 ottobre 2001, a c. di B. P. Perini, Firenze. L. S. Olschki, 2004, pp. 109-66.

28 O izuzetno značajnom pitanju transkribovanih performativnih oblika, kako za istoriju jezika tako i za istoriju književnosti, v. S. Telve, *Il parlato trascritto*, u *Storia dell'italiano scritto: italiano dell'uso*, vol. III, a c. di G. Antonelli, M. Motolese e L. Tomasin, Roma, Carocci editore, 2014, pp. 15-56.

29 S. Bocola u svojoj studiji o tradiciji i antiklasicizmu u sintaksi književnog jezika XVI i XVII veka objašnjava da je problematično govoriti o tradiciji u okviru proze, budući da je nije ni bilo, jer nije bilo ni opštepriznatog modela niti linearnog razvoja, već sporadičnog razvoja koji je „dugo bio određen ili geografski ili se eventualno smeštao u niše književnih žanrova“, up. S. Bozzola, *Tra Cinque e Seicento: tradizione e anticlassicismo nella sintassi della prosa letteraria*, Firenze, L. S. Olschki, 2004, p. V.

30 Up. F. Romanini, *Forme brevi della prosa letteraria*, u *Storia dell'italiano scritto: prosa letteraria*, vol. II, a c. di G. Antonelli, M. Motolese e L. Tomasin, Roma, Carocci editore, 2014, p. 253

31 U svojoj studiji o jeziku proze i poezije između XIII i XIV veka na Apeninskom poluostrvu, Mauricio Dardano ističe da će, nakon praktičnih potreba, drugačije potrebe i svrhe dovesti do upotrebe pučkog u drugim sferama proze, poput određenog vida memoara, zatim hronika, kraćih pripovedačkih formi, kao i poučnih i religioznih sadržaja, te od XIV veka pučki znatno primetnije ulazi i u same propovedi, nekada samostalno, a nekada u kombinaciji s latinskim, čime propovedi zadobija bliskiji, intimniji ton i time se približava slušaocima, naročito u okviru anegdotskog propovedanja (up. M. Dardano, *Tra Due e Trecento: lingua, testualità e stile nella prosa e nella poesia*, Firenze, Franco Cesati Editore, 2015, p. 23). B. Migliorini o ovom fenomenu piše: „Budući da su se u propovedima na pučkom tekstovi Biblije i patristike navodili na latinskom, slušaoci su navikli da slušaju pomešan govor, smatrajući ga na neki način sastavnim delom crkvenih obreda, te bi se, kada ne bi razumeli, zadovoljili prepuštanjem propovednikovom tonu i gestikulaciji. Ovaj su običaj neki iskoristili da u propovedi na latinskom ubace čitave rečenice ili delove rečenica na pučkom, ujedno i da bi postigli bliskiji ton u narativnim i anegdotskim delovima“ (up. B. Migliorini, *Storia della lingua italiana*, Firenze, Sansoni, 1978, p. 260).

32 M. Dardano ovakvo Latinijevo ustrojstvo teksta vidi kao pokazatelj prelaska s govora na veštinu pisanja, „dalla diceria al dittare: dall'orazione giudiziaria all'epistolografia“ (od govorenja do zapisivanja: od govora pred sudom do epistolografije), up. *Sintassi dell'italiano antico: la prosa del Duecento e del Trecento*, a c. di M. Dardano, Roma, Carocci, 2012, p. 28.

Svega nekoliko decenija kasnije, narativni i analitički delovi *Novog života* predstavljaju pokušaj da se osmisli i utvrdi prozna rečenica, premda još uvek eksperimentalni, ili čak pre-eksperimentalni³³, i uvek u funkciji poezije³⁴. Proza nedovršene Danteove *Gozbe*, pak, ima sopstveno logičko i sistematično ustrojstvo naučnog traktata i, prema Segreovim rečima, predstavlja „most ka budućnosti, u istoriji proze“³⁵.

Narativnu prozu kao ishod i plod s jedne strane pučkog jezika, te neminovno pod uticajem lirike, ali i latinskog jezika i njegovih struktura, kroz obrade i prevode na pučki, definitivno oblikuje i u nju ključne promene uvodi Đovani Bokačo³⁶. I pre *Dekameron*a, jedan od prvih autorovih književnih koraka u napuljskom periodu, *Filokolo* (*Filocolo*), ukazuje na eksperimentisanje prozom, budući da već ovo delo dobija prozni narativni ritam rečenice koji će se u *Dekameronu* definitivno oblikovati³⁷. Prozu *Dekameron*a oblikuje i određuje pre svega sintaksa, koja se po svojoj strukturi i ritmu odvajala od lirske tradicije³⁸ i postiže proznu „zrelost“ u relativno svežoj tradiciji na pučkom. Iako u novelama *Dekameron*a neretko nailazimo na strukturu nerimovanog italijanskog jedanaesterca (*endecasillabo sciolto*)³⁹, prevashodno uticaji latinske proze određuju jezičku fizionomiju novela⁴⁰.

---

33 Tako o prozi *Novog života* piše D. De Robertis, up. D. Alighieri, *Opere minori*, a c. di G. Contini e D. De Robertis, *Vita Nuova*, Introduzione di D. De Robertis, Milano, Ricciardi, 1984, p. 19. Naime, Dante je već u ovom delu nesumnjivo svestan da stvara «sam arhetip italijanske književne proze», up. M. Picone, *Strutture poetiche e strutture prosastiche nella Vita nuova*, Italian Issue, vol. 92, No. 1, Jan. 1977, pp. 117-129.

34 Uostalom, i sam Dante će u *De vulgari eloquentia* istaći da se, premda pučki priliči i prozi i stihu, proza ugleda na poeziju, a ne obratno, te poezija na neki način ima prvenstvo: „Sed quia ipsum prosaycantibus ab avientibus magis accipiunt et quia quod avietum est prosaycantibus permanere videtur exemplar, et non e converso – que quendam videntur prebere primatum –, primo secundum quod metricum est ipsum carminemus, ordine pertractantes illo quem in fine primi libri polluximus“ (II, I, 1; D. Alighieri, *De vulgari eloquentia*, u *Tutte le opere*, a c. di G. Fallani, N. Maggi e Silvio Zennaro, Roma, Newton Compton, 2010).

35 Up. C. Segre, *La prosa del Duecento*, in *Cesare Segre: opera critica*, a c. di A. Conte e A. Mirabile, Milano, Mondadori, 2014, p. 416. U svojoj studiji o istoriji italijanske proze Č. Segre opisuje sintaksu Danteove *Gozbe* kao zasnivački tekst „filozofske sintakse“, kao i da upravo s Danteom podražavanje latinske proze postaje promišljenije i kritički nastrojenije prema modelima. Up. C. Segre, *La sintassi del periodo nei primi prosatori italiani* (*Guittone, Brunetto, Dante*), in Id., *Lingua stile, società: studi sulla storia della prosa italiana*, Milano, Feltrinelli, 1963, pp. 79-85; C. Segre, *Il Convivio di Dante Alighieri*, nav. delo, pp. 227-270.

36 Đ. Bokačo uvodi značajne novine i u okviru metrike, budući da piše prvo delo u narativnim oktavama, premda verovatno nikada neće do kraja biti razlučeno pitanje prvenstva u metričkom obliku koji će potom postati sinonim italijanskog viteškog romana.

37 Up. N. Sapegno, *Introduzione*, in Giovanni Boccaccio, *Decameron, Filocolo, Ameto, Fiammetta*, a c. di E. Bianchi, C. Salinari, N. Sapegno, Milano, Ricciardi, 1952, pp. VII-XVII

38 Kao prozu pod uticajem lirske tradicije navešćemo primer drugačije kratke forme, *Novelina*, iz poslednjih decenija XIII veka. Reč je o zbirci raznorodnih novela koje, pak, u sebi sadrže i kratke anegdotske epizode nalik onima koje nalazimo u *Ugodnim izrekama* A Policijana, jednim od predstavnika kratke forme koju ispitujemo. Naime, dok će u Bokačovoj prozi dominantne biti figure poput hiperbatona i inverzija, koje „narušavaju“ poredak rečenice, jezik *Novelina* teži „stilskom kontrahovanju, koje se postiže ritmičkim i foničkim putem, dok proza *Dekameron*a raste i umnogome je nadahnjuje sintaksa“, baš kao što će sintaksa i rečenična poigravanja biti glavno sredstvo onih autora kojima se u ovom radu bavimo. Up. L. Mainini, *Elementi ritmici e stile nella prosa del Novellino*, u *Studi sul Boccaccio*, vol. XLV, Firenze, Le Lettere, 2017, pp. 179-205: 205. Sažetost izraza u *Novelinu*, koja se zasniva na kratkim rečenicama međusobno povezanim koordinacijom, ističe i M. Dardano: M. Dardano, *Il Novellino*, in Id., *Tra Due e Trecento: lingua, testualità e stile nella prosa e nella poesia*, Firenze, Franco Cesati Editore, 2015, pp. 45-51. O *Novelinu*, te i njegovom jezičko-stilskom ustrojstvu videti i: S. Battaglia, *Premesse per una valutazione del Novellino*, u Id., *La coscienza letteraria del Medioevo*, Napoli, Liguori, 1965, pp. 549-584.

39 Kako izdvaja V. Branka, up. V. Branca, *Strutture della prosa. Scuola di retorica e ritmi di fantasia*, u Id., *Boccaccio medievale e nuovi studi sul Decameron*, Firenze, Sansoni, 1997, pp. 45-85.

40 Up. „U umetničkoj prozi, pod uticajem latinskog nisu samo pojedinačne konstrukcije, već čitavo ustrojstvo složene rečenice, kako se naročito vidi u *Gozbi* i *Dekameronu*“, M. Dardano, *Sintassi dell'italiano antico*, nav. delo, p. 18.

Nakon tek započetog Bokačovog oblikovanja složenije pripovedne proze⁴¹, XV vek, poglavito prva polovina veka, u znaku je latinskog kao jezika književnosti i kulture, a samim tim i proze, te se nanovo ispituju njegove mogućnosti i pišu nova dela na drugačijem latinskom⁴², što pokazuje jezički eksperiment Pođa Bračolinija, *Liber facetiarum*. Naime, upravo u skladu s nestabilnom jezičkom situacijom XV veka, u stalnoj oscilaciji između latinskog i pučkog, nailazimo na originalan pokušaj ukrštanja pučke tradicije i latinskog jezika u dosetkama koje između 1438. i 1452. godine piše ovaj toskanski autor. Ovim eksperimentom P. Bračolini pokušava da dokaže kako je taj isti latinski, u datom trenutku vezan poglavito za ozbiljne sadržaje i forme u koje je učitana poučna vrednost, jednako prilagodljiv i pogodan i za niže sadržaje, te stoga, tragom književnog načela prikladnosti, i niži registar. Shodno tome, u njegovom delu dobijamo svojevrsan spoj, mešavinu jezika latinskih komediografa⁴³ i anegdotsko-novelističkog pripovedanja po uzoru na pučki⁴⁴.

Nasuprot Bračolinijevom eksperimentu, pak, nalaze se *I libri della famiglia*, traktat na pučkom L. B. Albertija. Naime, između 1433. i 1440. godine Alberti odlučuje da u veku dominacije latinskog na pučkom napiše prozno delo srednje-visokog registra u formi vezanoj pre svega za latinski jezik u koju je učitana tipična humanistička ideja da ono što je napisano valja i da podučiti; svestan naročitosti svog izbora, u predgovoru trećoj knjizi traktata autor daje neku vrstu opravdanja za odabir pučkog:

Ben confesso quella antiqua latina lingua essere copiosa molto e ornatissima, ma non però veggo in che sia la nostra oggi toscana tanto d'averla in odio, che in essa qualunque benché ottima cosa scritta ci dispiaccia. [...] E sia quanto dicono quella antica appresso di tutte le genti piena d'autorità, solo perché in essa molti dotti scrissero, simile certo sarà la nostra s'e' dotti la vorranno molto con suo studio e vigilie essere elimata e polita.

(Priznajem da je doista drevni latinski jezik veoma bogat i krajnje raskošan, ali ne vidim zašto bi ovaj naš današnji toskanski bio toliko mrzak da prezremo sve što se na njemu, pa i ono izvrsno, napiše. [...] I neka bude da je, kako kažu, onaj drevni jezik kod svih u potpunosti uživao ugled, samo zato što su na njemu mnogi učeni ljudi pisali, isto će tako biti i s našim jezikom ako učeni ljudi budu svojim izučavanjima i prilježnošću hteli da ga usavrše i urede.)⁴⁵

Traktat L. B. Albertija već nagoveštava drugačiju „klimu“ književno-jezičkog trenutka prve polovine XV veka⁴⁶. Ovaj autor nastoji da približi i spoji klasičnu latinsku i pučku usmenu tradiciju

41 *Trecentonovelle* Franka Saketija (1332 – 1400) ne bi se kao prozno delo moglo svrstati u bokačovsku retoriku proze, budući da ih odlikuje pre svega niži registar i ton koji ne uspevaju da dosegnu onu složenu Bokačovu prozu ni onda kada ih sam sadržaj iziskuje, odnosno u delovima koji se tiču opisa ambijenta, kontekstualizacije novele ili autorovog moralnog suda. Kako ističe Segre, u *Dekameronu* se svakodnevni jezik nižeg registra prilagođava i potčinjen je onom višem, što nije slučaj u Saketijevim novelama, gde je i sama sintaksa neretko neprecizna, uz često ne uvek odgovarajuće mešanje paratakse i hipotakse, ili neodgovarajuću upotrebu glagolskih oblika, itd. Up. C. Segre, *Tendenze stilistiche nella sintassi del «Trecentonovelle»*, nav. delo, pp. 486-533: 513.

42 U trenutku kada autori imaju na umu, valja istaći, kako onaj srednjovekovni, tako i klasični latinski, zahvaljujući neumornim traganjima za tekstovima latinskih autora i, shodno tome, mnogobrojnim otkrićima, počev od Petrarke kojeg u takvim traganjima u narednom veku nasleđuju P. Bračolini, N. Kuzanski i mnogi drugi. Takva svest ujedno omogućava i poigravanja u delima koja humanisti na latinskom pišu, naročito na planu jezika, registra i formi.

43 A upravo u ovim decenijama pronalaze se, izvode i prevode dela latinskih komediografa, pre svega Plauta i Terencija (Nikola Kuzanski, na primer, u biblioteci katedrale u Kelnu pronalazi 1429. godine dvanaest Plautovih komedija), što će vremenom dovesti i nastanka učenih autorskih komedija na pučkom, po uzoru na one klasične, počev od L. Ariosta.

44 Up. A. Bisanti, *Tradizioni retoriche e letterarie nelle Facezie di Poggio Bracciolini*, Cosenza, Falco Editore, 2011.

45 L. B. Alberti, *I libri della famiglia*, a c. di R. Romano, A. Tenenti, F. Furlan, Torino, Einaudi, 1994.

46 Kako P. V. Mengaldo piše: „Kada je u pitanju XV vek u celini, Folena je svojevremeno sa sigurnošću govorio o „jezičkoj krizi“: to važi i za „srebrni“ firentinski jezik ovog veka, koji se našao između pritiska humanističke kulture, upliva jezičkih fenomena okolnih sela, promena usled njenog razvoja od gradske do regionalne dimenzije. Na neki način, priprema se razdvajanje arhaičnog književnog italijanskog i onog običnog, živog firentinskog,

nižeg registra i odvaja se od ustaljenih uticaja sholastičkih izlaganja s jedne strane, a Bokačove proze s druge. U doba nove vrste bilingvizma do kojeg je dovelo humanističko okretanje klasičnom latinskom, koje je produbilo razlike između dva jezika u odnosu na one između srednjovekovnog latinskog i pučkog, Alberti pokušava da pronađe nov put koji bi uključio obe tradicije i spojio ih na što „prirodniji“ način, nadilazeći i jednu i drugu u skladu s idejom *aemulatio*, jednim od ključnih načela humanizma u odnosu prema tradiciji. Taj „novi put“ ponovo se možda najviše vidi u rečeničnom ustrojstvu Albertijevog traktata⁴⁷. Premda njegova proza neće postati modelom, ona „predstavlja ključni događaj u istoriji književnog italijanskog jezika“⁴⁸ i novi korak u istoriji italijanske proze.

Poslednje decenije XV i prve decenije XVI veka u znaku su rasprava u vezi s književnim pučkim jezikom i njegovim modelima među intelektualnom elitom širom Apeninskog poluostrva. U datom trenutku izdvajaju se, u neophodnoj shematizaciji, dve najuticajnije struje: dvorsko-italijanska i toskansko-firentinska. U okviru ovih struja mnogo je različitih stavova i potkategorija, a kao tek neke od najznačajnijih predstavnika možemo navesti Kalmetu, M. Ekvikolu, B. Kastiljonea, Đ. Đ. Trisina, Đ. Mucija, kao pobornike ideje prevazilaženja toskanske tradicije u užem smislu i okretanja ka italijanskom jeziku u širem smislu, mahom govoru dvora kao okviru za pisani jezik. S druge strane nalaze se pobornici toskansko-firentinske tradicije kao u najvećoj meri kadre da se na njemu pišu remek-dela (u nekim teorijama zbog same njegove strukture, a u nekim zbog tri firentinske krune koje su ga jednom za svagda obogatile i pokazale njegovu moć i lepotu), bio on savremeni ili arhaični, među kojima su K. Tolomei, N. Makijaveli, B. Varki i možda najznačajnije ime – P. Bembo.

U ovakvim raspravama kao naizgled porednička izlazi teza arhaičnog firentinskog XIV veka koju postavlja P. Bembo. Naime, 1525. godine izlazi Bembov traktat u tri knjige, *Razmatranja o pučkom jeziku (Prose della volgar lingua, 1525)* kojim se teorijski uspostavljaju modeli književnog pučkog jezika. No, dvadeset godina pre ovog dela, u svom prvom traktatu, *Azolancima (Asolani, 1505)*, Bembo već predstavlja svoje nazore glede proze; ovaj dijaloški traktat svedoči o namerama da se zasnuje nova prozna tradicija, te se izdvaja i model proznog izraza, izvesni segmenti Bokačove proze *Dekameron* (poglavito njegove noseće priče) i delom *Filokola*. Pa ipak, određivanje uzorite proze ostaje problematično, obzirom na to da druga knjiga Bembovih *Razmatranja*, posvećena prevashodno retoričko-stilskim kategorijama, u svom krajnjem ishodu predstavlja stilistiku lirike, uz tek povremeno pominjanje proze, koja ostaje zasnovana više na modelima nego na teorijskim objašnjenjima⁴⁹. Šest decenija kasnije, 1583. godine, osniva se u Firenci Akademija dela Kruska (*Accademia della Crusca*), koja 1612. godine objavljuje u Veneciji

---

razdvajanje do kojeg će doći nakon Bemba“, C. E. Roggia, *La materia e il lavoro: studio linguistico sul Poliziano «minore»*, *Premessa di Pier Vincenzo Mengaldo*, Firenze, Accademia della Crusca, 2001, p. 3.

47 Up. M. Dardano, *Sintassi e stile nei Libri della famiglia*, u Id., *Studi sulla prosa antica*, Napoli, Morano editore, 1992, pp. 309-361.

48 M. Dardano, *Leon Battista Alberti nella storia della lingua italiana*, u Id., *Studi sulla prosa antica*, nav. delo, p. 308. Kristoforo Landino, još jedno od ključnih imena humanizma, o Albertijevoj prozi će napisati: „Ma uomo che più industria abbi messo in ampliare questa lingua che Batista Alberti certo credo che nessuno si trovi. Legete, vi priego, i libri suoi e molti e di varie cose composti, attendete con quanta industria ogni eleganzia, composizione e dignità, che appresso a' latini si truova si sia ingegnato a noi transferire“ (No onoga ko je više truda uložio da obogati ovaj jezik od Batiste Albertija ne verujem svakako da ima. Čitajte, molim vas, njegove knjige, brojne i raznorodne, obratite pažnju s koliko prilježnosti je uzvišenost, sklad i dostojanstvo koje se u Latina nalazi nastojao da u nas prenese), C. Landino, *Scritti critici e teorici*, vol. I, a c. di R. Cardini, Roma, Bulzoni, 1974, pp. 35-36. Valja podsetiti da je upravo L. B. Alberti, uz podršku Medičijevih, i organizator *Certame coronario*, pesničkog konkursa na pučkom održanog 1441. godine, događaja koji predstavlja prve korake povratka pučkog u sferu kulture.

49 U svojoj analizi razlika u normiranju jezika i stila poezije i proze u drugoj knjizi Bembovog traktata, S. Bocola primećuje da „Bembo, kao što je to uopšte slučaj s traktatima šesnaestog veka, ne raspolaže sistemom kategorija i naročitim leksikom za analizu proze, te na kraju na nju primenjuje kategorije koje pripadaju poeziji, ali slobodnije, manje rigorozno. Sloboda koja se dodeljuje prozi jeste simptom njenog sekundarnog položaja, posledica parcijalnosti teorije stila u koju je postavljena“. Up. S. Bozzola, *Tra Cinque e Seicento*, nav. delo, p. 7.

rečnik, *Vocabolario degli Accademici della Crusca*, u znaku Bembovih odabira uzdignutih na nivo jezičkog konzervativizma. Pod njenim uticajem mahom će biti čitav XVII i donekle XVIII vek⁵⁰, te će se pitanje jezika velikim delom svesti na rasprave pristalica i protivnika ovakvog tradicionalizma, bez naročito inovativnih predloga i postavki. Tome će se u XVIII veku pridružiti i rasprave povodom upliva tuđica, najpre galicizama, pod uticajem francuske kulturne i političke dominacije ove epohe. Kao prve klice potrebe za preosmišljanjem književno-jezičkog sistema, potrebe koja će u narednom veku definitivno uzeti maha, možemo uzeti članak koji A. Veri 1764. godine objavljuje u listu *Caffè, Rinunzia avanti notaio al Vocabolario della Crusca (Odricanje pred beležnikom od Rečnika Akademije dela Kruska)*; u svojem članku A. Veri otvoreno izražava želju da se jezik modernizuje i postane otvoren za promene i prilagodljiv novim vremenima. Nešto kasnije polemike otvara i esej M. Čezarotija pod naslovom *Saggio sulla filosofia delle lingue (Esej o filozofiji jezika, 1785)*, budući da predlaže da se u Firenci osnuje Nacionalni jezički savet umesto Akademije dela Kruska, savet koji bi objedinio intelektualce svih regija buduće Italije. No, upravo usled političke dominacije Francuske što izaziva protivljenje bilo kakvom udaljavanju od već ustanovljenog, tradicionalnog kanona na pučkom, Čezarotijeva ideja neće zaživeti. Stoga će u znaku konzervativnog pristupa jeziku Dela Kruske biti i potonje decenije XVIII i počeci XIX veka⁵¹, sve do A. Manconija i Đ. Leopardija, autora koji uviđaju potrebu za obnovom i jezika i stila i prevazilaženjem, na različite načine, već „prezrelog“ kanona prethodnih vekova.

Na razmeđi latinskog i pučkog koja karakteriše XV vek, u odnosu u kojem još uvek preovlađuje latinski, stvara humanista i filolog Anđelo Policijano, autor koji u našem istraživanju predstavlja polaznu tačku svojevrstne kratke forme filozofsko-etičke proze. Kratka proza Policijanovih *Ugodnih izreka (Detti piacevoli)* svojom eklektičnošću možda je najverniji odraz jezičkog, književnog i kulturnog trenutka druge polovine XV veka, kako Toskane tako i Apeninskog poluostrva u celini. U veku opšte jezičke, i ne samo jezičke, nestabilnosti⁵², Policijano nudi prozno delo u svakom smislu određeno načelom *variatio*, poglavito na planu forme i regist(a)ra, a sve to pre uspostavljanja Bembovog kanona, u okvirima firentinske tradicije. Takva *variatio* predstavlja Policijanovu potragu za vlastitim originalnim izrazom unutar u datom trenutku prilično siromašne proze na pučkom, kroz fragmentarnu strukturu dela u kojemu jezik, u vidu oštroomnih dosetki i izreka, neretko postaje protagonist ili glavno sredstvo što određuje protagoniste *Ugodnih izreka*. To će se odraziti i na strukturu Policijanove rečenice, kao i na njegove stilske odabire, što ćemo u narednim poglavljima kroz analizu primera pokazati. Policijanovo eksperimentisanje jezikom, stilom i formom predstavlja naročito filološko-filozofsko razmatranje stvarnosti na koje će se nekoliko decenija kasnije, čini se, nadovezati i kratka proza *Napomena (Ricordi)* F. Gvičardinija, u drugačijem književnojezičkom trenutku u kojem je traganje za književnim pučkim, kako smo pomenuli, goruće pitanje među humanistima što samo donekle okončava Bembova „pobednička“ jezička teorija, uzevši za model Petrarkin i delimično Bokačov književni pučki XIV veka. U sada već mnogo više filozofskom nego narativnom diskursu, Gvičardini, iako upoznat s Bembovom teorijom, neće do kraja slediti Bokačov model prozne rečenice, već će takvu složenost prilagoditi svojoj formi i sadržaju: logički ustrojen i kompleksan rečenični sistem fragmenata odraz je težnje ka jasnoći, i misli i jezika, a filološka preciznost je u funkciji filozofske ideje *Napomena*. I Policijano i Gvičardini će se u svojoj eklektičnosti služiti modelima i klasične i neklasične tradicije i neće težiti

50 O tome svedoči i podatak da, nakon prvog izdanja rečnika iz 1612. godine, slede dva izdanja u XVII i još jedno u XVIII veku. O pitanju jezika u XVIII veku, up. M. Puppo, *Discussioni linguistiche del Settecento*, Torino, UTET, 1966; G. Folena, *L'italiano in Europa. Esperienze linguistiche del Settecento*, Torino, Einaudi, 1983.

51 Up. traktat Đ. F. Galeanija Napijonea iz 1791. godine, *Dell'uso e dei pregi della lingua italiana (O upotrebi i prednostima italijanskog jezika)*, u kojemu autor ističe nadmoć italijanskog nad francuskim jezikom (u želji za potpunom italijanizacijom Pijemonta), kao i delo A. Čezarija, *Dissertazione sopra lo stato presente della lingua italiana (Studija o trenutnom stanju italijanskog jezika)*, objavljeno 1810. godine, u kojemu se veliča kult XIV veka i jezika te epohe.

52 Up. V. Formentin, *La «crisi» linguistica del Quattrocento*, u *Storia della letteratura italiana*, diretta da E. Malato, Vol. III, *Il Quattrocento*, Roma, Salerno Editrice, 1996, pp. 159-210.

jednoobraznosti jezika i stila, već njihovoj doslednosti sadržaju i filozofskom sistemu koji taj sadržaj ima izneti, te samim tim ni njihova kratka proza neće postati uzorita za književni pučki, niti će, pak, ovi autori tome pretendovati.

Upravo takvo filološko-filozofsko razmatranje stvarnosti putem kratke prozne forme odlikuje i *Zibaldone* Đakoma Leopardija, prozu nastalu prvih decenija XIX veka. Naime, u tri veka između *Napomena* F. Gvičardinija i „poslednjeg klasičnog moraliste“, Đakoma Leopardija, ne nalazimo kratku prozu ove vrste koja bi se sa sintaksičko-semantičkog, stilskog i filozofskog stanovišta mogla uporediti s Policijanovom i Gvičardinijevom postavkom. Činjenica da XVII i XVIII vek ostaju, prema našem istraživanju, bez ovakve eklektične kratke proze otvorene filozofsko-etičke postavke mogla bi ukazivati na to da se ova *narratio brevis* javlja u trenucima krize, kako književno-jezičke, tako i društveno-istorijske, koje su međusobno uvek uslovljene⁵³. Budući da XVII i XVIII vek nisu, kako smo u prethodnim pasusima istakli, periodi korenitih promena i novih promišljanja u okviru pitanja jezika, jer su rasprave o jeziku mahom ograničene na pozivanje na prethodnu tradiciju, ili, pak, na polemike u vezi s konzervativnim stavom Akademije dela Kruska i njenim rečnikom, ove epohe nisu plodonosne za kratku formu čije je privilegovano mesto margina književnog i jezičkog sistema, a „idealni“ trenutak javljanja period radikalnog preispitivanja tog istog sistema. Đakomo Leopardi, u veku već formiranog književnog jezika i bogatog književnog sistema na Apeninskom poluostrvu, preispituje u svojem *Zibaldoneu* čitavu prethodnu tradiciju, ovoga puta u evropskom kontekstu i kao evropski pisac, nudeći svojim delom nov izraz kojim se relativizuju i same granice poezije i proze, takođe u svetlu *variatio*, kako forme, jezika (obeleženg izraženim plurilingvizmom) i stila tako i sadržaja. *Zibaldone*, stoga, postaje izraz nove književno-jezičke i kulturne krize i potrebe za reformom koja bi jezik, književnost, kulturu – te i društvo – buduće Italije učinila vidljivima na evropskoj književno-kulturnoj i društvenoj sceni XIX veka koja je u znaku pre svega francuskih i engleskih književno-jezičkih i filozofskih uticaja. U takvom eksperimentisanju i Leopardijeva je proza pod uticajem i klasične tradicije i bogate književnosti na pučkom, što se odražava na raznoliko i složeno rečenično ustrojstvo i stil *Zibaldonea*.

Kako iz prethodno rečenog proizlazi, odlike ovog graničnog, specifičnog toka proze i njenih oblika, na polju jezika, leže najpre u njegovom sintaksičkom ustrojstvu koje zahvaljujući svojoj preciznosti dobija ključnu semantičku vrednost. Stoga ćemo u radu ispitati rečeničnu strukturu tekstova trojice autora, a takvom analizom donekle pokušati da objasnimo i razvoj proze na pučkom uopšte, kroz bogaćenje i usložnjavanje njegovog sintaksičkog sistema. Oscilacije između kratkih, naprednih rečenica i izuzetno kompleksnih sintaksičkih struktura odlikovaće rečenicu Policijanovog i Leopardijevog dela, u skladu s principom prikladnosti sadržaju koji njihovi fragmenti iskazuju, dok će Gvičardinijeva dosledno primenjivana hipotaksa, u datom trenutku izuzetno značajna za razvoj pučke prozne rečenice, biti nepogrešiv odraz misli ovog firentinskog autora. No, rečenica sve trojice autora, kao i njihova forma, dodatno je određena specifičnim ustrojstvom u znaku kategorije *brevitas*, kako ćemo u narednim poglavljima kroz primere i pokazati.

Brevitas, te i kratka forma, svojstvena je već samim začecima razvoja proze na pučkom⁵⁴. No, *brevitas* kao ključni element ove proze nije tek *virtus narrationis*⁵⁵, već i ona postaje filološko-

53 Up. reči A. Gramšija (*Quaderni del carcere*, Quaderno 29, § 3): „Ogni volta che affiora, in un modo o nell'altro, la questione della lingua, significa che si sta imponendo una serie di altri problemi: la formazione e l'allargamento della classe dirigente, la necessità di stabilire rapporti più intimi e sicuri tra i gruppi dirigenti e la massa popolare-nazionale, cioè di riorganizzare l'egemonia culturale“ (Svaki put kada se, na ovaj ili onaj način, javi pitanje jezika, znači da se javlja i niz drugih problema: formiranje i širenje vladajuće klase, potreba da se uspostave bliskiji i stabilniji odnosi između vladajućih grupa i narodno-nacionalnih masa, odnosno da se preosmisli kulturna hegemonija).

54 Više o kratkoj formi u književnoj prozi u F. Romanini, *Forme brevi della prosa letteraria*, nav. delo, pp. 203-253

55 Kako je određuje A. Barbijeri, up. A. Barbieri, *Le "forme brevi" nel Devisement dou monde: morfologia, stile, fortuna*, u *Forme brevi, frammenti, intarsi*, Primo quaderno del Dottorato in Letterature Straniere e Scienze della Letteratura, a c. di Stefano Genetti, Verona, Edizioni Fiorini, 2006, p. 13.

filozofska kategorija koja odražava određenu etičku postavku ovih dela. Ona nije tu da zaokruži celinu i „zatvori krug“ pripovedanja, već, suprotno, da otvori i pokrene pitanja bez dovršenih odgovora, kroz kratki prikaz potekao iz ličnog iskustva i bez pretenzija da ubedi. Načelo *brevitas* primenjeno u ovoj formi odvajanja je od didaktičko-moralističkog pristupa s glavnim ciljem da, poput egzempluma, pouči: čitalac je taj koji zaokružuje fragment svojom recepcijom, unutar raznolikih mogućnosti tumačenja koje ove kratke celine pružaju⁵⁶. Imajući u vidu takvu vrednost ovog načela, i znatno duži i složeniji Leopardijevi fragmenti, na trenutke gotovo esejistički, jednako su mu podređeni i jednako pripadaju kratkoj formi⁵⁷.

Takva *brevitas* u sintaksičkom ustrojstvu ove kratke forme gradi se kroz dijalektiku paratakse i hipotakse koja, kako ćemo na primerima pokazati, dovodi do analitičko-sintetičnog ustrojstva fragmenata. Stoga ćemo kroz tekstove analizirati upravo odnos paratakse i hipotakse, te ispitati stepen zavisnosti hipotaksičkih struktura. Naime, duge i kompleksne rečenične strukture grade dovršene i celovite fragmente kao odraz celovitih misli, te se upravo u takvoj dovršenoj složenosti ogleda naročit vid jezičko-sintaksičke *brevitas*. Mnoštvo različitih vrsta zavisnih rečenica ima, čini se, prevashodno funkciju da problematizuje i relativizuje početne tvrdnje, te da tako kroz raznolike rečenične odnose obuhvati sve njene moguće aspekte, u čemu i leži suština moralizma ovih autora, moralizma koji ne poučava, već ispituje, pa je u ovoj prozi sintaksa i jedan od nosećih semantičkih elemenata. Kao tek jedan od pokazatelja semantike sintakse izdvojili smo jedan njen marker, adverbzativno-limitativni veznik *nondimeno/nondimanco*⁵⁸. Ovaj veznik nije element koji je karakterističan isključivo za kratku prozu filozofsko-etičkog sadržaja, ali svojom zastupljenošću takođe ukazuje na više njenih karakteristika. Kako ovaj veznik podrazumeva složenu misao, što ćemo dalje u poglavlju objasniti, on je znakovit za razvoj same sintakse pučkog, te i za određeni registar proze koji bi se mogao odrediti kao srednje-visoki; dalje, sastavni je deo prethodno opisane *brevitas*, jer gradeći naporednu strukturu s iskazom koji mu prethodi – i čiji je semantički deo – oblikuje kompleksnu i jezički dovršenu i zatvorenu misao, a svojom semantikom naročit je nosilac i filozofsko-etičke postavku delâ. *Nondimeno* i njegova arhaičnija verzija *nondimanco* poreklom su od latinskog složenog veznika *nihilominus* koji kao složen i u latinskom postaje nosilac višeg registra, neretko u pratnji neke od dopusnih rečca, ili pak svog sinonima *tamen*⁵⁹, čime gradi složene strukture. Naime, upravo u periodu u kojem nastaju *Napomene* u rečeničnom sistemu pučkog „specijalizuju se“ i zavisni veznici i strukture koje iziskuju zavisne rečenice⁶⁰. I. Consales *nondimeno/nondimanco* ubraja u „retroaktivne dopusne parataksičke strukture“, te objašnjava da je reč o „naporednim strukturama u okviru kojih samo drugi iskaz (retroaktivne dopusne prirode) sadrži anaforični dopusno-adverbzativni veznik što izražava suprotnost u odnosu na prethodnu

56 Pišući o Gvičardiniju, L. Čelerino na ovaj način objašnjava načelo *brevitas* koje nalazimo u delima ovakvih filozofa: „*Brevitas* ne treba shvatiti kao tek jedan aspekt retoričke valjanosti, prema Kvintilijanovim rečima: *ne plus dicatur quam oporteat*, što predstavlja *medietas*, niti je treba razumeti kao onu *brevitas* što se preporučuje samo za pripovedanje (*narratio*) i za malo šta drugo. [...] Ova je *brevitas* ulepšana prefinjenim verbalnim tehnikama [...] ali je ključan njen značaj kao tehnike argumentovanja: to je odabir da se izostave neki ili svi argumenti koji su neophodni da se ubede slušaoci“, L. Cellerino, *Sentieri per capre: percorsi e scorciatoie della prosa d'invenzione morale*, nav. delo, p. 56).

57 Uostalom, *brevitas* zahteva kvalitativnu, a ne kvantitativnu analizu, kako ističe S. Pradel. Up. *Un tentativo di chiusura, un tentativo di apertura*, u *Brevitas: percorsi estetici tra forma breve e frammento nelle letterature occidentali*, a c. di S. Pradel e C.T. De Medici, Trento, Università degli Studi di Trento, 2018, pp. 357-372: 363.

58 Neki od mogućih prevoda ovog veznika bili bi: ipak, pa ipak, uprkos tome.

59 Up. G. B. Bonino, *Sintassi latina: secondo i principi della grammatica storica*, Torino, Carlo Clausen, 1895, pp. 405-406.

60 Up. M. Dardano, *Sintassi dell'italiano antico*, nav. delo, p. 12. Pjetro Bembo u trećoj knjizi svog traktata o jeziku pominje forme *nondimeno*, *nientedimeno*, *nulladimeno* i *nonpertanto*, ističući da se prvi oblik najviše koristi, a svi primeri koje navodi preuzeti su iz Bokačove proze (P. Bembo, *Prose della volgar lingua*, a c. di C. Dionisotti, Torino UTET, 1966, III, lxiii). Budući da Policijanove *Izreke* nastaju nekoliko decenija pre Bembovog traktata i pre nego što pitanje književnog pučkog postane jedna od glavnih tema intelektualnih krugova, to može biti jedan mogućih od razloga zbog kojih u Policijanovom delu, kako ćemo videti, ovaj veznik nije zastupljen u onoj meri u kojoj ćemo ga nalaziti kod Gvičardinija i Leopardija.

tekstualnu jedinicu⁶¹. Ovakvo specifično, učitano dopusno značenje dato *a posteriori* narušava prvobitni naizgled dovršeni iskaz⁶² i relativizuje ga ukazujući na drugačiju mogućnost, „protivnu očekivanju“ iz prvog iskaza⁶³, a relativizovanje ujedno znači i kompleksnije ustrojstvo rečenice, kako bi bila kadra da odrazi kompleksnost misli. Stoga adverbzativno-limitativni veznik u radu posmatramo kao semiološki element koji ukazuje na izuzetke od iznetih tvrdnji, a takvi otkloni jesu uvek plod pojedinačnog iskustva koje se suprotstavlja „opštevažećim pravilima“, te u relativizovanom i dijalektičkom sistemu jedino moguće pravilo koje pojedinac ima ponuditi.

Još jedan, ovoga puta stilski element, mogao bi, čini se, takođe biti pokazatelj naročitosti kratke proze filozofsko-etičkog tipa i potvrditi da je jezičko-stilski plan ključan za ostvarivanje njene filozofske postavke. Reč je o sinonimnim parovima (*dittologie*)⁶⁴, koji su sastavni deo lirske pučke tradicije⁶⁵ i jedna od njenih najzastupljenijih figura stila⁶⁶, još od provansalske poezije, preko sicilijanske pesničke škole, te i u potonjim pesničkim školama i tradicijama, dolčestilnovizmu i Danteovoj poeziji⁶⁷. Vremenom će se u lirskoj tradiciji ova stilema koristiti sve slobodnije i autentičnije u odnosu na teorijska pravila srednjovekovne retorike koja ju je, štaviše, smatrala odlikom nižeg registra i nedostojnom uzvišenije tematike⁶⁸. Ovi spojevi, pak, najpre su vodeće stilsko obeležje Petrarkinog *Kanconijera*, pod uticajem svih prethodnih lirskih tradicija, kako na italijanskom pučkom tako i one provansalske, trubadurske⁶⁹. Pa ipak, kao i ostale stileme koje

61 Up. I. Consales, *Le proposizioni concessive*, in *Sintassi dell'italiano antico: la prosa del Duecento e del Trecento*, a c. di M. Dardano, nav. delo, pp. 413-440: 438.

62 „Kao da je pisac već dovršio i u potpunosti iskazao svoju ideju, a [...] onda mu na pamet pada, nakon zavšenog posla, druga ideja koja je kadra da krajnje odmereno ispravi ono što je prethodno izrečeno“, G. Herczeg. *Sintassi delle proposizioni concessive nell'italiano contemporaneo*, Studi di Grammatica italiana, V, 1976, pp. 195-242: 199.

63 Prema rečima Pjere Molineli, ovim veznikom ostvaruje se kontrast protivan očekivanjima („un contrasto controaspettativo“): „Kao i u modernom italijanskom, priloški veznici *nondimeno/nientedimeno* i *tuttavia* (kojemu je, pak, u XIII veku primarno značenje uglavnom „uvek, neprekidno“), ostvaruju uglavnom kontrast protivan očekivanjima[...]“, P. Molinelli, *Le strutture coordinate*, u *Grammatica dell'italiano antico*, a c. di G. Salvi e L. Renzi, vol. 1°, nav. delo, cap. V, p. 263.

64 Đanfranka Laveci u svom rečniku retorike i stilistike ove sinonimne parove određuje kao: „Par termina, spojenih veznikom, koji imaju slično značenje i dopunjuju se (što će reći da dva značenja treba da budu slična, ali ne i identična)“, G. Lavezzi, *Breve dizionario di retorica e stilistica*, Roma, Carocci editore, 2017, p. 45.

65 Premda sinonimne parove nalazimo i u ranim proznim tekstovima na pučkom (te i u samom *Dekameronu*), njihova upotreba u prozi suštinski je „lirska“, jer je u funkciji postizanja rečenične ritmičnosti. To ne treba da čudi, budući da su začeci italijanske književnosti, kako smo već pomenuli, vezani najpre za liriku, te je stvaranje umetničke proze neminovno pod njenim uticajem.

66 S. Đovine u svojoj doktorskoj tezi određuje ove parove kao „jedno od najkarakterističnijih i najviše koršićenih stilskih obeležja italijanske poetske tradicije, u toj meri da se u mnogim slučajevima javlja kao puki „neutralni znak pripadnosti“ određenoj književnoj *koinè*“, S. Giovine, *Così vien poetando l'Ariosto: strutture sintattiche e strategie retoriche nell'Orlando Furioso di Ludovico Ariosto*, Firenze, Franco Cesati Editore, 2020, p. 226.

67 Up. „Dominantna stilema gomilanja prideva, koja je uspešno usklađena u parove sinonima – čiji bih ne tako mali stepen retoričko-jezičkog uticaja trubadura želeo da istaknem – predodređena je, stoga, da umnogome utiče na italijansku liriku već od prvih njenih svedočanstava“, F. Sberlati *Sulla dittologia aggettivale nel Canzoniere. Per una storia dell'aggettivazione lirica*, Studi italiani, 12, 1994, p. 15. P. Trovato upotrebu ove stileme određuje kao izuzetno važnu karakteristiku lirske tradicije, počev od provansalske poezije, preko sicilijanske pesničke škole, Gvitonea d'Areca i drugih predstavnika sikulo-toskanskog pesništva. Autor naglašava, pak, da ova stilema nije značajno zastupljena u dolčestilnovizmu i retka je u Danteovom *Novom životu*, da bi u kasnijoj Danteovoj poeziji postala zastupljenija. Up. P. Trovato, *Dante in Petrarca. Per un inventario dei dantismi nei «Rerum vulgarium fragmenta»*, Firenze, Olschki, 1979, p. 41. Sinonimni parovi veoma su prisutni i u *Komediji*. Up. V. Russi, *La dittologia nella Commedia di Dante*, Manziana (Roma), Vecchiarelli, 2021.

68 Up. E. Turolla, *Dittologia e «Enjambement» nell'elaborazione dell'Orlando Furioso*, Lettere Italiane, 1, 1958, pp. 1-20; W. Th. Elwert, *La Dittologia sinonimica nella poesia lirica romanica delle origini e nella scuola poetica siciliana*, Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, II, 1954, pp. 152-177.

69 F. Sberlati *Sulla dittologia aggettivale nel Canzoniere*, nav. delo, p. 9. Štaviše, Petrarkino često pribegavanje ovoj stilemi pokazatelj je njegovog dobrog poznavanja prestilnovističke tradicije na pučkom. Up. P. Trovato, *Dante in Petrarca. Per un inventario dei dantismi nei «Rerum vulgarium fragmenta»*, nav. delo, p. 41.

Petrarka nasleđuje, te njegov jezik postaje „pravi palimpsest prethodne lirske tradicije“⁷⁰, i sinonimni parovi imaće u takvoj intertekstualnoj igri svoju naročitu funkciju prilagođenu knjizi *Kanconijera* i njegovom leksički svedenom sistemu. Dominantni pridevski sinonimni parovi imaće funkciju evociranja i opisa unutrašnjih doživljaja koji smiruju dinamičnost sadržaja⁷¹. Pored ekspresivnosti, sinonimni parovi uspostavljaju ritmičnost, koja je neodvojiva od plana sintakse, te je ova stilema od samog početka i deo sintaksičkog ustrojstva, kao precizno „sintaksičko talasanje“, kako objašnjava E. Bidi⁷². No, *dittologie* se već u poeziji „veka bez poezije“ koriste nešto drugačije u odnosu na prethodnu tradiciju, a poglavito u odnosu na Petraraku. Jedan od najboljih primera bio bi kanconijer M.M. Bojarda, *Amorum libri tres*, iz druge polovine XV veka. Ova najuzvišenija figura ponavljanja u Bojardovom kanconijeru nije puko imitovanje, koristi se slobodno, a više nego da uspostavi ritmičnost i harmoniju stiha ima markiran položaj: autor često za jedan od elemenata ovih parova bira neku reću, „ekspresivniju“ reč, ili oblik deminutiva, a ponekad se reč koja kod Petrarke stoji samostalno udvaja u sinonimni par⁷³. Upravo takva, slobodnija i sadržaju prilagođena upotreba ove figure stila karakteriše delimično već Policijanovu, a u potpunosti Gvičardinijevu i Leopardijevu filozofsku kratku prozu. Ujedno je ova figura stila, baš kao i sintaksa, u znaku filološko-filozofske *brevitas*. Iako je reč o udvajanju, ona nijansa koja sinonime čini nepotpunima, a vrlo često i odnos dva elementa spoja koji van datog teksta ne bi imali sinonimnu vrednost⁷⁴, ponovo usložnjava, dopunjuje, ali i relativizuje pojmove, koji u takvom spoju dobijaju novu vrednost u odnosu na onu koju nose samostalno; u takvim dvočlanim spojevima s novim značenjem ogleda se *brevitas*, jer se pojmovi odvojeno ne razlažu i ne objašnjavaju, a nekada su i u hendiadioskom sintetičnom odnosu, koji je još očigledniji odraz *brevitas* na planu stila⁷⁵. Teži i ređi put klasičnih moralista o kojem je bilo reči u Uvodu predstavlja, u filološkom smislu, put sintaksičke eklektičnosti i složenosti rečenice koja relativizuje tvrdnje. Pored takve sintaksičke eklektičnosti, tu je i stilska *variatio*, u okviru koje određene stileme poput sinonimnih parova takođe relativizuju pojmove i „problematizuju“ njihovo ustaljeno, pojedinačno značenje, te, tako objedinjeni, ovi pojmovi dobijaju potpuno novu semantičku vrednost. Na planu forme eklektičnost se ispoljava kroz raznolike uticaje drugih formi i žanrova, takođe klasičnih i neklasičnih, od kojih nijedan ne preovlađuje, već zajedno grade potpuno novi tok koji u takvoj eklektičnosti pronalazi svoju suštinu. S druge strane, razuđen, fragmentarni sistem možda najočiglednije ospoljava „teži put“ filozofsko-etičke postavke ove proze. Svaki fragment ima vrednost samosvojne celine, ali je i deo šireg teksta, odnosno sistema koji gradi i koji jedino kao fragmentaran i može postojati. Fragmentarnost – aforizama, izreka, napomena – nije protivna sistemu, kako bi se moglo pomisliti, već je, naprotiv, jedan od mogućih vidova ispoljavanja sistematične misli koji se služi „diskontinuitetom jukstapozicije i atemporalnošću „atomičnog“ iskazivanja“⁷⁶; fragment relativizuje sistem čineći ga fluidnim, u stalnom nastajanju, čime se oponaša i prirodni tok misli, dok sistem fragmentu daje punu vrednost i stabilnost. Može se, stoga, zaključiti da nije reč o romantičarskom

70 Idem, p. 46.

71 Up. R. Antonelli, *Rerum vulgarium fragmenta di Francesco Petrarca*, u *Letteratura italiana. Le opere*, vol. I, a c. di A. Asor Rosa, Torino, Einaudi, 1992, pp. 379-471: 436.

72 E. Bigi, *Alcuni aspetti dello stile del Petrarca*, u Id., *Dal Petrarca al Leopardi: studi di stilistica storica*, Milano, Ricciardi, 1954, pp. 6-9.

73 Up. P. V. Mengaldo, *La lingua del Boiardo lirico*, Firenze, Olschki, 1963, pp. 226-234.

74 Uostalom, kako Silvio Pelegrini napominje, *dittologie* mogu biti «reči koje nisu nužno sinonimi, ali su kao takvi upotrebljeni u određenom kontekstu», S. Pellegrini, *Iterazioni sinonimiche nella Canzone di Rolando*, Studi mediolatini e volgari, I, 1953, p. 155.

75 Valja reći da u našem istraživanju u obzir uzimamo samo dvočlane sinonimne strukture, za razliku od F. Zberlatija koji u navedenom istraživanju posvećenom pridevskim spojevima u *Kanconijeru* u obzir uzima dvočlane, tročlane i višečlane spojeve, kao i parove u antonimnom odnosu. U svakom slučaju, dvočlani spojevi su i u Zberlatijevom pregledu najbrojniji – njih tri stotine šesnaest, dok je tročlanih ili još brojnijih spojeva četrdeset i jedan, a antonimnih svega četrnaest. Up. apendiks u radu F. Sberlati *Sulla dittologia aggettivale nel Canzoniere*, nav. delo, pp. 65-69.

76 Up. C. Benedetti, *Aforisma, sistema, frammento*, u *La lingua scorciata. Detto, motto, aforisma*, Quaderni di retorica e di poetica, 2, 1986, pp. 17-18.

fragmentu, onom koji je, prema Šlegelovim rečima, poput malog umetničkog dela – samodovoljan i dovršen⁷⁷, već je reč o polemičkoj strukturi koja se tek u celini sistema, a putem fragmenata, ostvaruje; ova klasična *brevitas*⁷⁸ dopušta čitaocu da dovrši i svojom interpretacijom dopuni fragmente imajući na umu upravo celokupan sistem⁷⁹. Diskontinuitet koji, pored kategorije *brevitas*, L. Čelerino izdvaja kao jedno od dva glavna retorička sredstva što sadržaju *Napomene* daju originalnost⁸⁰, a M.T. Bijazon ističe (takođe uz kategoriju *brevitas*) kao neophodnu komponentu aforizama⁸¹, u slučaju ovih autora jeste zapravo svojevrsni kontinuitet unutar naročitog, mozaičkog sistema kojeg grade. Dokaz tome na jezičkom planu jesu i deiktička pozivanja na prethodne fragmente, često i na one vrlo udaljene u tekstu. Svojevrsni kontinuitet unutar sistema fragmenata potvrđuje da su ovakva dela, premda uz uplive elemenata usmene komunikacije, namenjena čitanju, što nas vraća na ključnu ulogu čitaoca, koji tek imajući na umu takvu razuđenu celinu može svojim tumačenjem zaokružiti i fragmente i sistem. Svaki fragment, uzet ponaosob, ima vrednost samostalne celine, ali ujedno uspostavlja značenjski i komunikacijski sistem na nivou celine dela i one krajnje tačke u hermeneutičkom krugu, odnosno publike koja, čini se, nije bliže određena, a kojoj je ostavljen zadatak da donese eventualni sud o napisanome. Upravo takvom postavkom sistem ostaje otvoren.

Još jedna od bitnih odlika ovakvog sistema u nastajanju jeste njegova pomenuta marginalnost, „periferičnost“⁸². Marginalni položaj moralističke proze koju ispituju, kako u opusu autora, tako i u književnom sistemu „italijanske“ tradicije uopšte, idealan je i za jezičko-stilsko i za književno eksperimentisanje. S druge strane, periferičnost je i privilegovano mesto s kojeg se neometano može ispitivati i već postojeći književno-jezički sistem, ali i kontekst istorijskog trenutka u kojemu autori stvaraju, budući da nije ograničen nikakvim unapred određenim pravilima i preskriptivnim poetikama⁸³.

Kao marginalne beleške (što će Gvičardinijeve *Napomene* na početku i doslovno biti) ovi fragmenti daju mnogo više prostora ličnijim uplivima, vlastitom iskustvu kroz koje autori pokušavaju da sagledaju i objasne pitanja koja su temom njihove proze. Ispitujući dela italijanskih „moralista“ A. Kvondam njihove začetke nimalo slučajno prepoznaje u delima Frančeska Petrarke, kao onome ko je prvi progovorio o vrlini i moralu „ne kao filozof ili teolog, već kao pisac koji se preispituje, bez ikakve sigurnosti, o vlastitom ljudskom položaju sačinjenom od grešaka i protivrečnosti, nelagode i teskobe: kao moralista“⁸⁴ i u gotovo svim njegovim delima prepoznaje ovakvu filozofsko-etičku postavku. Ono u čemu će Petrarca možda najviše uticati na ove svojevrsne filozofe jeste upravo konfliktualna, spekulativna postavka (i jezičko-stilska i ona koja se tiče sadržaja) koju pronalazimo i u samom *Kanconijeru*, ali i u dijalogu *De secreto conflictu curarum mearum*. U takvoj postavci, jedino što autori mogu pouzdano ponuditi svojim delima jeste lično

77 Up. [206] „Fragment mora, poput malog umetničkog dela, da bude sasvim odvojen od okolnog sveta i dovršen sam u sebi, kao jež“, F. Šlegel, *Ironija ljubavi (izbor iz dela)*, izabrao i preveo D. Stojanović, Beograd, Zepter, 1999, p. 53.

78 Tako klasičnu *brevitas* određuje K. T. De Mediči. Up. „klasična *brevitas* dopušta čitaocu da dopuni logičke niti koje nedostaju dok su one nepromenljive u svom modernom ili modernističkom obliku“, C. T. De Medici, *Breve/lungo. Declinazioni letterarie di due radicali cognitivi*, u *Brevitas: percorsi estetici tra forma breve e frammento nelle letterature occidentali*, a c. di S. Pradel e C. T. De Medici, Trento, Università degli Studi di Trento, 2018, pp. 7-45: 21.

79 „To je zapravo „forma“ što dopušta dalje oblikovanje: ka formi“, kako objašnjava A. Kvondam u svojoj studiji. Up. A. Quondam, *Forma del vivere: l'etica del gentiluomo e i moralisti italiani*, nav. delo, p. 538.

80 L. Cellerino, *Sentieri per capre*, nav. delo, p. 61.

81 M. T. Biazon, *Perché parlare di aforisma europeo?*, u *La scrittura aforistica*, a c. Di G. Cantarutti, Bologna, il Mulino, 2001, pp. 199-239: 221.

82 Up. L. Cellerino, *Sentieri per capre*, nav. delo, p. 9.

83 A. Montandon objašnjava da i kratka forma aforizama nastaje na marginama zvaničnog teksta da bi potom i sama, tako marginalna, postala tekst, Up. A. Montandon, *Gli spazi bianchi dell'aforisma*, u *La scrittura aforistica*, nav. delo, pp. 47-76, p. 50. O kategoriji *brevitas* i kratkoj formi u evropskom kontekstu up. *La brevità felice. Contributi alla teoria e alla storia dell'aforisma*, a c. di M.A. Rigoni, Venezia, Marsilio, 2006.

84 Up. A. Quondam, *Forma del vivere: l'etica del gentiluomo e i moralisti italiani*, nav. delo, pp. 260-61

iskustvo, sadržano u jednom od ključnih pojmova Gvičardinijevih *Napomena: el particolare* (pojedinačno). Stoga su fragmenti u manjoj ili većoj meri prožeti egzistencijalnim⁸⁵ autobiografizmom⁸⁶. U pozadini takvog autobiografizma ponovo je potreba za sistematičnošću: individualno je prisutno, ali se i nadilazi putem sistema „koji sakuplja elemente pojedinačnog i od njih potom gradi mozaičku strukturu“⁸⁷. Odnos fragment/celina na planu forme ospoljava odnos pojedinačno/univerzalno u filozofsko-etičkom sistemu delâ, premda u slučaju ove proze univerzalnost nikada ne predstavlja konačan i apsolutan sud, već tek pokušaj da se ostvarenost date situacije uzdigne na nivo misli; kao što fragment relativizuje sistem, tako i pojedinačno iskustvo ne dopušta opštijoj misli koja iz takvog iskustva proizlazi da postane do kraja univerzalna i konačna.

Praćenje, u dijahronijskoj perspektivi, određenog tipa proznih dela moglo bi, čini se, u izvesnoj meri osvetliti „neutaban put“ istorije italijanske proze, ali i italijanskog jezika, kao i njihove promene kroz vekove. Takva proza, koja možda čini i zaseban tok, javlja se, kako smo objasnili, nimalo slučajno upravo u ključnim momentima i književno-jezičke i društveno-političke krize i previranja. Reč je o prozi u koju je učitano filološko i filozofsko preispitivanje kojim se relativizuju svi prethodno postojeći, zvanični ili nezvanični, književno-jezički modeli, a koja upravo kroz jezik i stil jednovremeno gradi i novi etički sistem. Po svojim formalnim pravilima takav sistem odaje beg od sistema klasicističkog tipa, od celine. Jezičko-stilskim i logičko-sintagmatskim ustrojstvom ovaj tok u znaku je naročite *brevitas* koja predstavlja pokušaj da se u toj celini, doživljenoj kao kaos, prepozna neka logička nit i stvori novi sistem *sui generis* naročite i filološke i epistemološke vrednosti. *Ugodne izreke* A. Policijana takvu postavku ostvaruju kroz fragmentarno-anegdotsko prikazivanje firentinskog ambijenta i jezičke dovtljivosti njegovih protagonista, koji upravo specifičnom upotrebom jezika ispoljavaju sopstvenu visprenost ali i dokazuju suštinsku ulogu reči na svim nivoima ljudskog postojanja. Gvičardinijeve *Napomene* uzdižu ovu formu na filozofski nivo u užem smislu, u diskursu kojim kroz jezik i ispitivanje njegovih granica i mogućnosti autor teži da prikaže svu složenost i slojevitost odnosa „stvarnosti“ i pojedinca uronjenog u nju. Leopardijev *Zibaldone*, u skladu s epohom u kojoj nastaje, postaje riznica najraznorodnijih fragmenata i u Policijanovom i u Gvičardinijevom stilu, ali sa značajnom dodatnom karakteristikom. Naime, u njima se već eksplicitno ospoljava i misao o jeziku i promišljanje filozofije jezika, a Leopardijeva *narratio brevis* definitivno briše i samu granicu poezije i proze, u dominaciji onog lirskog Ja kroz koje se u njegovom slučaju ispoljava autobiografizam, na drugačije načine prisutan i ključan i u delima prethodne dvojice autora.

U završnom tekstu studije o kratkoj formi i fragmentu u zapadnoj književnosti S. Pradel zaključuje da, kada je reč o kratkoj formi, nije dovoljno odgovoriti samo na pitanje koje su to ili koje su to forme bile, već je neophodno stići do „sudbonosnog i krajnjeg pitanja: šta su i zašto su?“⁸⁸. Ova teza jeste upravo pokušaj da se na takva pitanja ponude neki od mogućih odgovora kada je određen tip kratke proze u italijanskoj književnoj tradiciji u pitanju.

---

85 Đ. Kontini će onaj autobiografizam koji nalazimo u Petrarkinom *Kanconijeru* odrediti, pak, kao transcendentalni autobiografizam. Up. G. Contini, *Preliminari sulla lingua del Petrarca* (1951), u Id., *Varianti e altra linguistica*, Torino, Einaudi, 1979, p. 178.

86 Autobiografizam, za razliku od autobiografije kao žanra (premda problematičnog određenja), predstavlja uopšteni upliv autora kao subjekta vlastitog dela, „u nerazlučivosti koja je opravdana opštom, urođenom željom da se osvrne na vlastiti život“, A. Battistini, *Lo specchio di Dedalo: autobiografia e biografia*, Bologna, il Mulino, 1990, p. 129.

87 U pomenutom radu o odnosu kratke i duge forme K. T. De Mediči na ovaj način objašnjava vrednost kratke forme u modernom dobu, tvrdeći da su takvi mehanizmi prepoznatljivi počev od autora humanističkih traktata pa sve do takozvanih *philosophes* XVIII veka. Up. C. T. De Medici, *Breve/lungo. Declinazioni letterarie di due radicali cognitivi*, nav. delo, p. 20.

88 Up. S. Pradel, *Un tentativo di chiusura, un tentativo di apertura*, nav. delo, p. 359.

3. Ugodne izreke Anđela Policijana

Da li je Anđelo Policijano autor *Ugodnih izreka* pitanje je oko kojega ni danas ne postoji potpuna saglasnost, premda je nakon filološkog rada A. Veselskog, a potom i Đ. Folene i T. Zanata⁸⁹, u istorijama književnosti prihvaćen stav da je reč o prozi pesnika iz Montepulčana. Sam autograf je izgubljen, a iza njega ostaju dva svedočanstva (A i B) iz XV veka, kao i prvo štampano izdanje Lodovika Domenikija pod nazivom *Facezie et motti arguti di alcuni eccellentissimi ingegni et nobilissimi Signori (Dosetke i oštroumne izreke nekih izvrsnih umova i preplemenitih Gospodara)*, iz XVI veka (Firenze, Torrentino, 1548). Upitne su ujedno i same godine nastanka ovih fragmenata, budući da prema Veselskom one obuhvataju period između 1477. i 1479. godine, dok T. Zanato predlaže nešto drugačiju hronologiju, te za godinu *post quem* uzima takođe 1477. ali proces pisanja produžava do 1482. godine⁹⁰. Koju god od ovih vremenskih odrednica uzeli, reč je o „burnim“ godinama i samog Policijanovog života, budući da nakon Zaverre Pacijeve⁹¹ pesnik napušta Firencu, putuje severnom Italijom, u kojoj se susreće s drugačijim filozofskim strujama i učenjima, nakon čega se vraća Lorencu Veličanstvenom i dobija zaduženja kao predavač na firentinskom Studijumu⁹².

89 Već je 1918. godine Đ. Fabris istakao mogućnost da su ove izreke plod Policijanovog pera, ali u svom izdanju iz 1929. (*Angelo Polizianos Tagebuch (1477-79)*, zum ersten Male herausgegeben von Albert Wesselski, Jena, 1929) Veselski će konačno utvrditi Policijanovo autorstvo nad delom. Naime, on će pre svega kao ključnu istaći izreku pod brojem 319 u svom izdanju (323. u izdanju T. Zanata, kojim ćemo se u radu koristiti) u čijem se tekstu iza figure učitelja Lorencovog sina Pjera nesumnjivo krije, prema njegovim rečima, Anđelo Policijano, a čemu će se usprotiviti još jedno veliko ime književne kritike, L. Di Franča. Pedesetih godina XX veka Đ. Folena novim filološkim argumentima potvrđuje Policijanovo autorstvo, pre svega jezičko-stilskim ispitivanjem teksta u odnosu na ostala Policijanova dela na pučkom. Na Folenina istraživanja nadovezuje se i T. Zanato, čije se izdanje *Ugodnih izreka* iz 1983. godine smatra i najpouzdanijim, premda nakon njega (1985) izlazi još jedno izdanje, koje priređuje M. Fresta i koje se drži Veselskovog izdanja, što sadrži 413 izreka, za razliku od upotpunjenog Zanatovog s 423 fragmenta. Up. G. Folena, *Sulla tradizione dei Detti piacevoli attribuiti al Poliziano*, Studi di filologia italiana, 1953, vol. 11, pp. 431-448; T. Zanato, *Per il testo dei Detti piacevoli di Angelo Poliziano*, Filologia e critica, 1981, vol. 6, pp. 50-98; P. Paolini, *Note sui Detti piacevoli attribuiti al Poliziano*, Italianistica: rivista di letteratura italiana, vol. 19, No. 2/3, Maggio – Dicembre 1990, pp. 319-329.

90 T. Zanato u svom *Uvodu* pravi ovakvu hronološku podelu 423 Policijanove izreke: 1-188.: leto 1477. – 26. april 1478.; 189-207.: kraj maja – jun/jul 1478.; 208-239.: jul 1478. – početak decembra 1479.; 240-423.: jun 1480.-polovina 1482. godine. Up. A. Poliziano, *Detti piacevoli*, a c. di T. Zanato, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1983, p. 3.

91 26. aprila 1478. godine ova porodica firentinskih bankara, uz podršku tadašnjeg pape Siksta IV, organizuje atentat u kojem umire Lorencov mlađi brat Đulijano, a sam Lorenzo biva ranjen. A. Policijano, koji se našao pored Lorenca tokom događaja, pomogao mu je da sačuva život. Premda Lorenzo ostaje živ, ovaj događaj uzima se kao početak nestabilnosti njegove vladavine, o čemu svedoči i Policijanov odlazak iz Firence. Policijano ujedno i govori o Zaveri u svom *Pactianae coniurationis commentarium*, jedinom delu istoriografskog tipa. M. L. Doljo ovaj događaj tumači kao „krvav događaj koji je, pogodivši Medičijeve, čini se, iznova u Firenci pokrenuo vrtlog nestabilnosti i građanskog rata [...]“, M.L. Doglio, *Mito, metamorfosi, emblema; dalla Favola di Orfeo del Poliziano alla Festa del lauro*, Lettere Italiane, 2, 1977, pp. 148-170.

92 Decembra 1479. godine, u periodu koji obeležava početak nestabilnosti u vladavini Medičijevih, Anđelo Policijano (1454 – 1494) napušta Firencu Lorenca Veličanstvenog i odlazi na sever Italije. Jednogodišnji boravak izvan Firence, u Padovi, Veneciji, Veroni, Mantovi, nije samo pokazatelj promenjenog Policijanovog odnosa prema Lorencu, već ostavlja mnogo dubljeg traga u promišljanju jezika i književnosti, u odnosu prema čitavoj prethodnoj tradiciji, kao i prema firentinskom kulturnom kontekstu kojeg dvor Medičijevih stvara i oblikuje. U ovim promenama ključan je autorov susret s drugačijom kulturnom stvarnošću kakva je ona koju zatiče u gradovima Padanske nizije, prevashodno u Padovi i njenom univerzitetском ambijentu, određena filologijom i aristotelizmom. Naime, u periodu između XIV i XVI veka na padovanskom Univerzitetu tumače se Aristotelova dela i uspostavljaju temelji moderne nauke, a logika padovanske škole umnogome utiče na filološka promišljanja i pristup tekstovima što karakterišu Policijanov rad. „Preobražaj“ koji *homericus adulescens* doživljava tokom ovih putovanja jeste okretanje konkretnoj, empirijskoj stvarnosti, udaljavanje od fičinovske filozofije neoplatonizma („platonica ista... remota nimis nimisque etiam fortassis ardua“, kako će pisati u svom uvodnom predavanju u okviru kursa posvećenog Aristotelu, *Lamia*, koji će, po povratku, i sam držati na firentinskom Studijumu), kao i približavanje onoj filozofiji koja je „sačinjena ne od prelepih mitova i istančanih intelektualizama, već poglavito od predmeta i činjenica, okrenuta ne zavodljivim utopijama, već praksi i životu“, up. V. Branca, *Poliziano e l'umanesimo della*

Činjenica da je i samo autorstvo upitno, a da tekst kruži „u anonimnosti“, kao i da je njegova hronološka, pa i filološka rekonstrukcija problematična, ukazuju da *Deti piacevoli* definitivno nastaju na margini autorovog opusa. Takav položaj *Izreka*, marginalan jednako unutar autorovog rada kao i unutar književnog sistema pučkog, omogućava Policijanu da slobodno ispituje književne tradicije, eksperimentiše i poigrava se kako njima tako i jezikom i stilom, i stvori nešto što do tog trenutka i u klasičnoj i u pučkoj književnosti, čini se, nije postojalo.

Možemo slobodno reći da Policijano svojim *Ugodnim izrekama* do kraja ostvaruje onu filološku eklektičnost svojstvenu njegovom celokupnom stvaralaštvu, uvek na granici između klasičnog i pučkog književnog i jezičkog nasleđa. Konkretni primeri ovakvog odnosa prema tradiciji i eklektičnosti u znaku *docta varietas* nalazimo u njegovoj poeziji na pučkom, u nedovršenim *Stancama* (*Le stanze cominciate per la giostra di Giuliano de' Medici*, 1475-1478) i prvom pozorišnom delu na pučkom laičke tematike, *Favola d'Orfeo* (najverovatnije iz 1480. godine, a sigurno pre 1483.)⁹³, budući da njihova naročitost leži upravo u spajanju i mešanju

---

parola, Torino, Einaudi, 1983, p. 18. Pored „njegovog Aristotela“ (u pismu M. Fičinu o razlikama njihovih filozofskih pristupa, ali i pristupa Pika dela Mirandole, Policijano piše: „Picus... inter Aristotelem iam meum Platonemque semper tuum caduceator incedit“, S. Benassi, *La filosofia e le lettere: la configurazione mito-poietica in Poliziano*, in *Poliziano nel suo tempo*, Atti del VI Convegno internazionale (Chianciano – Montepulciano, 18-21 luglio 1994), a c. di Luisa Secchi, Firenze, Franco Cesati Editore, 1996, p. 120, kurziv N.G.), čija je učenja prisvojio, tu je i susret s venecijanskom logikom, njenim građanskim i političkim pragmatizmom, gde platonizam biva prožet empirijom. Valja reći da je jedan od Policijanovih prijatelja i Ermolao Barbaro Mlađi (1454 – 1493), čija su bavljenja i predavanja prevashodno posvećena tumačenju Aristotelovih dela, a ono što će biti značajno i za Policijanovo stvaralaštvo, imajući u vidu ambijent iz kojeg dolazi, jeste Barbarovo insistiranje da se Aristotel ne može izučavati i razumeti bez poznavanja Platona (*De coelibatu*, II 2, ep. LXVIII). Upravo susret Barbaro-Policijano P. O. Kristeler će, kako V. Branka ističe u sećanju na svog učitelja, videti kao određujući za evropsku kulturu, poput susreta Petrarke i Bokača vek ranije. Posledica susreta s ovakvim učenjima i stvarnostima mogla bi biti ono što V. Branka izdvaja kao jednu od suštinskih karakteristika Policijanovog metoda – svaki problem razmatra se kao istorijski, odnosno kao deo određenog vremenskog i društvenog konteksta, i pristupa mu se logičkom analizom, što ujedno jeste i ključ filološkog pristupa i principa. Up. P. O. Kristeller, *Paduan Averroism and Alexandrism in the Light of Recent Studies* (1958), u Id., *Renaissance Thought and the Arts*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1990, pp. 111-118; B. Nardi, *Saggi sull'aristotelismo padovano dal secolo XIV al XVI*, Firenze, Sansoni, 1958; P. Marangon, *Alle origini dell'aristotelismo padovano (sec. XII-XIII)*, Padova Antenore, 1977.

93 U svojoj poeziji Policijano se neće libiti da koristi one forme čije potencijalno metametričko značenje upućuje na niži registar i komično-realističnu tradiciju, poput komično-burleskni balata (*canzoni a ballo*), niza oktava u italijanskoj tradiciji poznatih kao *rispeti* (*rispetti continuati*) ili samostalnih oktava (*rispetti spicciolati*), pored kancona, soneta i balata ozbiljnijeg tona i sadržaja. Policijanove *Rime* čine se, stoga, pravom laboratorijom pesnikovih eksperimenata. Up. D. Delcorno Branca, *Il laboratorio del Poliziano. Per una lettura delle Rime*, Lettere italiane, Vol. 39 (2), 1987, pp. 153-206 (p. 155); E. Bigi, *Ballate e rispetti del Poliziano*, Giornale storico della letteratura italiana, Vol. 166 (536), 1989, p. 481.

A. Policijano piše *Stance* u periodu između 29. januara 1475. i 26. aprila 1478. godine, što su datumi turnira održanog u Firenci, koji je ujedno i povod dela, i datum Đulijanove smrti u pomenutoj Zaveri Pacijevih. Delo je nedovršeno, napisano u oktavama i sastoji se od dve knjige, prva od stotinu dvadeset i pet, a druga od četrdeset i šest oktava. Protagonista dela, Julije (*Iulio*), u kojem pronalazimo samog Đulijana Medičija, posvećen isključivo lovu, prezire i ismeva ljubav; kako bi mu se osvetio, Amor šalje srnu koju Julije juri ne bi je ulovio, a ona se potom pretvara u prelepu nimfu Simonetu (*Simonetta*, takođe istorijska ličnost, prerano umrla Simoneta Kataneo) u koju se Julije zaljubljuje. Čitava priča predstavlja put sazrevanja, u neoplatonističkom ključu, do transcendentalne, duhovne ljubavi oličene u Simoneti. No, možda više od same radnje, zanimljiva su i značajna Policijanova jezičko-stilska poigravanja. S jedne strane delo priziva enkomijastičke poeme klasičnih uzora natopljene mitologijom, a, s druge strane, poziva se i na bogatu srednjovekovnu pripovedačku tradiciju opisa turnira i proslava u oktavama na pučkom, nižeg registra. Jezik i stil, stoga, pod najrazličitijim su uticajima: klasičnim (Vergilija, Ovidija, Horacija, Klaudijana, da pomenemo tek neke), predstilsnovističkim, stilnovističkim, danteovskim, petrarkističkim... Up. E. Bigi, *Angelo Poliziano*, voce del *Diz. crit. della lett. it.*, Torino, UTET, 1986, pp. 483-484; G. Ghinassi, *Il volgare letterario del Quattrocento e le Stanze del Poliziano*, Firenze, Le Monnier, 1957; A. Momigliano, *Introduzione a A. Poliziano, Le Stanze, l'Orfeo e le Rime*, Torino, UTET, 1921.

Svojevrsnu pastoralnu dramu (premda je žanrovski problematično odrediti ovo delo), *Favola d'Orfeo* (*Mit o Orfeju*), Policijano piše tokom boravka u Mantovi na dvoru porodice Goncaga, a delo, napisano za izvođenje, je i posvećeno kardinalu Frančesku Goncagi. Već sam naslov priziva klasičnu tradiciju, a Policijanov jezičko-stilski

klasične i pučke tradicije, kako na planu forme, tako na planu jezika i stila, a takav eklekticizam čini ih jedinstvenim tekstovima XV veka u kojima od nestabilnosti i nedorečenih okvira pučkog jezika A. Policijano stvara sopstveni originalni izraz. No, u *Ugodnim izrekama* ne samo da pronalazimo elemente uticaja raznih tradicija i tokova, već one same otvaraju jedan novi tok koji nije tek plod eklektičnosti, već u toj istoj *variatio* leži i njihova suština. Upravo usled njihove osobenosti, možda jedini način da se i forma i sadržaj *Ugodnih izreka* odrede jeste *per negationem* u odnosu na sve do tada postojeće prozne forme iz kojih preuzima tek pojedine elemente.

Kada je reč o sadržaju, spektar tema ne može se preciznije odrediti i obuhvatiti osim firentinskim kontekstom i protagonistima njenog lokalnog ambijenta⁹⁴. Što se forme, jezika i stila, pak, tiče, u delu se najpre izdvaja dijalektika klasičnog i neklasičnog, kroz dve „struje“ koje u tekstu pronalazimo, jednu što ide od *Novelina* do VI dana *Dekameron*a, i drugu, klasičnog tipa, koja sledi Petrarkin *Rerum memorandarum libri*, a gde anegdota u sebi nosi i karakternu vrednost likova, njihov „moralni portret“⁹⁵. Upravo spoj dosetke (*facetia*) i klasične tradicije *memorabilia* uvodi u ovaj tip proze britko i oštroumno anegdotsko pripovedanje⁹⁶, a rezultat je stilizacija koja počiva na konciznosti. Načelo *brevitas* ispoljava se poglavito kroz sintaksičko ustrojstvo fragmenata: usmeni prizvuk, učitan u tradiciju *facetiae*, transponovan u pisani oblik, stilizovan je „intelektualnom geometrijom“⁹⁷ precizne sintakse koja i sama određuje sadržaj i zatvara ga u celovit fragment samostalne vrednosti koji svojom sažetošću publici ostavlja prostora da sama pronikne u značenje i značaj teksta. Štaviše, Policijanova raznorodna sintaksa, pod klasičnim i pučkim uticajima, daje ključnu semantičku vrednost fragmentima, nosilac je njihovog značenja, a specifično ustrojstvo rečenice, kako proste tako i složene, jeste u funkciji filozofskog sistema *Izreka*, što će pokazati navedeni primeri.

U *Ugodnim izrekama*, „nema strasti prema folkloru“⁹⁸; mnogo češće nego što bi se možda očekivalo, autor pristupa pisanim izvorima, a ne neposrednom usmenom iskustvu, te u fragmentima nalazimo tragove Horacija, Boecija, F. Petrarke, F. Saketija, anonimnog teksta dosetki Pjovana Arlota, P. Bračolinija, istoričara Đ. Kavalkantija i drugih autora, predstavnika jednako i klasične i pučke tradicije. Ono što, međutim, u ovakvom intertekstualnom poigravanju predstavlja suštinsku razliku i odliku Policijanovog teksta jeste autorova svojevrsna *brevitas*, zahvaljujući kojoj se mnogo brže i direktnije stiže do „ishoda“ nego u predlošcima kojima se služi, što podrazumeva i odbacivanje razvijenije pripovedne strukture, deskriptivnih elemenata ili, pak, analize. S druge strane, Policijanovi fragmenti se u odnosu na predloške razlikuju i po individualizaciji protagonista, određenih imenom i prezimenom i onda kada u predlošku to nije slučaj, u skladu s odnosom pojedinačnog i opšteg karakterističnim za ovaj tok kratke proze.

No, pre analize intertekstualnih veza koje nalazimo u *Ugodnim izrekama*, treba reći da se Policijano ujedno opробava u anegdotsko-novelističkom pripovedanju i u stihu, a primer nalazimo u

---

postupak u tekstu nalikuje onome u *Stancama*. Ne samo da će uticaji i ovde biti jednako i klasični (Vergilije, Horacije, Ovidije...) i pučki (Dante, Petrarca i drugi pesnici na pučkom), već u tekstu nailazimo na mnoštvo latinizama, ili čak čitavih odeljaka na latinskom, poput ode u čast kardinala Goncage. Još značajnija je metrička raznolikost, budući da tekst sadrži tercine danteovskog tipa, balate, nizove oktava, kancone... Up. E. Bigi, *Umanità e Letterarietà nell'Orfeo del Poliziano*, *Giornale storico della letteratura italiana*, vol. 159 (506), 1982, p. 183; N. Pirrotta, *Li due Orfei. Da Poliziano a Monteverdi*, Torino, Einaudi, 1977.

94 I sama Firenca, jedan od retkih gradova Italije u kojemu još od srednjega veka istodobno žive učeno stvaralaštvo okrenuto klasičnome, kao i ona „granična“ književnost, ukorenjena u kolektivnim mitovima, nisu bez uticaja na Policijanovu eklektičnost, up. G-M. Anselmi, *Attraverso il Quattrocento fiorentino: quadri teorici e tendenze ideologiche*, u *La «memoria» dei mercatores: tendenze ideologiche, ricordanze, artigianato in versi nella Firenze del Quattrocento*, a c. di G-M. Anselmi, F. Pezzarossa e L. Avellini, Bologna, Pàtron Editore, p. 13. Jezička, i ne samo jezička, stvarnost Firence XV veka, u koju će se na Lorenčov poziv Policijano ipak vratiti i u njoj najveći deo svog života i stvarati, jeste obeležena nestabilnošću, u trenutku dominacije latinskog kao jezika kulture i ujedno postepenog, ali sve sigurnijeg povratka pučkog na scenu, kako je u prvim poglavljima objašnjeno.

95 Up. G. Folena, *Umori del Poliziano nei Detti piacevoli*, nav. delo, p. 25.

96 Up. L. Cellerino, *Sentieri per capre*, nav. delo, p. 40.

97 Up. G. Folena, *Umori del Poliziano nei Detti piacevoli*, nav. delo, p. 26.

98 Idem, p. 29.

njegovoj balati *Donne mie, voi non sapete (Gospe moje, vi ne znate)*, zasnovanoj na ne bliže određenoj „rustikalnoj novelici“⁹⁹:

Donne mie, voi non sapete
ch'io ho el mal ch'avea quel prete.

Fu un prete, questa è vera,
ch'avea morto el porcellino:
ben sapete ch'una sera
gliel rubò un contadino,
ch'era quivi suo vicino,
altri dice suo compare;
poi s'andò a confessare
e contò del porco al prete.

El messer se ne volea
pure andare alla ragione:
ma pensò che non poteva,
ché l'aveva in confessione.
Dice' poi tra le persone:
«Ohimè, ch'i' ho un male,
ch'io nol posso dire avale!».
E anch'io ho el male del prete.

(Gospe moje, vi ne znate/da imam boljku koju imaše onaj sveštenik./ Beše jedan sveštenik, istina je,/ koji je ubio prasence:/ dobro vam je poznato da mu ga je jedne večeri / ukrao neki seljak./ što mu beše sused, / a neki kažu kum;/ zatim ode da se ispovedi/ i ispriča svešteniku o prasetu./ Ovaj gospar želeo je/ odmah da ode do sudije:/ no, pomisli da ne može,/ jer mu se ovaj ispovedio./ Govoraše zatim među ljudima:/ «Avaj, imam boljku,/ koju sada ne mogu ispričati!»./I ja imam sveštenikovu boljku.)

Balatu karakteriše niži registar kolokvijalnog prizvuka, postignut preciznim leksičkim odabirima (imenica *porco*, prilog *avale*, oba elementa nižeg registra), umetnutom kratkom opaskom «*questa è vera*», kao i parataksom koja preovladava, dok je pripovedni i ujedno performativni ton uveden tipičnim elementima *ben sapete*, *altri dice*¹⁰⁰. Usled navedenih elemenata, možemo zaključiti da je već ova balata eksperiment s Policijanovom osobenom *brevitas* koju nalazimo u *Izrekama*: anegdota ispričana kroz ključne elemente u kojoj se autor obraća publici ostavljajući upravo čitaocima prostora da dopune i protumače ispričano.

Kako se *Izreke* i formom i sadržajem mogu odrediti gotovo jedino utvrđivanjem šta to one nisu, njihova jedinstvenost u odnosu na sve tada postojeće književne oblike dolazi možda najviše do izražaja upravo kroz poređenje s predlošcima kojima se Policijano koristi, a koji i sami pripadaju raznorodnim žanrovima i formama.

99 Tako u svom komentaru piše F. Bauzi. Up. A. Poliziano, *Poesie*, a c. di Francesco Bausi, Torino, UTET, 2006, p. 399.

100 U komentarima koji se tiču ove balate, Bauzi je povezuje i sa šestom novelom VIII dana *Dekameron* i njenim protagonistima čuvenim po komičnome koje ostvaruju upravo kroz dosetljivost, Brunom, Bufalmakom i Kalandrinom. Reč je o tzv. noveli o ukradenom prasetu (*novella del porco imbolato*), a njen uticaj Bauzi prepoznaje i u stihu „*ch'era quivi suo vicino*“, što priziva Bufalmakove reči upućene Kalandrinu: „*alcuno di questi tuoi vicini dee essere stato*“ („mora da je to bio neko od tih tvojih suseda“, *Dekameron*, VIII, 6, 32). Nešto drugačiju novelu, ali sa sličnim motivom ukradenog praseta, nalazimo i kod Saketija, u 146. noveli: „Uno standosi in contado, facendo volentieri de l'altrui suo, imbola un porco e con sottil malizia nel mena; e morto che l'ha, con sottil frodo il mette in Firenze; il quale essendo scoperto paga lire ventotto e ancora lo restituisce a cui l'avea imbolato; e in tutto gli costa fiorini dieci, e rende il porco“ (Jedan koji je boravio na selu, i rado prisvajao tuđe, krade prase i lukavo i dosetljivo ga odnosi; nakon što ga je ubio, lukavom prevarom donosi ga u Firencu; a kada ga otkriju plaća dvadeset osam lira i pritom vraća prase onome od koga je ukradeno; i sve ga ukupno košta deset fforina, i vraća prase).

Jedan od predložaka pronalazimo u Horacijevim *Epistolama* (II, II, 128-140), a tiče se fragmenta 140 Policijanovog teksta. U Policijanovoj verziji, fragment dobija u potpunosti firentinski kontekst i postaje odraz britkih odgovora tipičnih za lokalni ambijent Firence¹⁰¹:

Dicesi che messer Rinaldo predetto impazzò una volta. Onde, consigliandosi con alcuni una semplice donna che aveva un figliuolo impazzato che rimedio fussi a guarirlo, fu mandata al detto messer Rinaldo. La donna, trovato, gli disse: - Messer Rinaldo, io ho inteso che voi impazzaste una volta, e però vi prego che voi m'insegnate come voi faceste a guarire, perché io ho un mio figliuolo impazzato. - Intesa messer Rinaldo la semplicità della donna, rispuose: - Ohimè, buona donna, non fate, ché io non ebbi mai el più bel tempo che quando ero pazzo! -

(Priča se da je prethodno pomenuti gospar Rinaldo jednom poludeo. Stoga se jedna prostodušna žena čiji je sin poludeo savetovala s nekima šta bi ga moglo izlečiti, te je oni poslaše pomenutom gospar Rinaldu. Kada ga nađe, žena mu reče: - Gosparu Rinaldo, ja sam čula da ste vi jednom poludeli, pa vas molim da me podučite kako ste uspeli da ozdravite, jer je i moj sin poludeo. - Kada je gospar Rinaldo uvideo ženinu prostodušnost, odgovori: - Avaj, dobra ženo, nemojte to činiti, jer mi nikada lepše bilo nije nego dok sam bio lud! -)

Horacijeva verzija, pak, odvija se u Argosu, a poludeli protagonista je, na svoju nesreću, izlečen zahvaljujući sveštenikovim molitvenim pesmama:

[...] fuit haud ignobilis Argis,
qui se credebat miros audire tragoedos
in vacuo laetus sessor plausorque teatro;
cetera qui vitae servaret munia recto
more, bonus sane vicinus, amabilis hospes,
comis in uxorem, posset qui ignoscere servis
et signo laeso non insanire lagoenae,
posset qui rupem et puteum vitare patentem.
hic ubi cognatorum opibus curisque reffectus
expulit elleboro morbum bilemque meraco,
et redit ad sese: "pol, me occidistis, amici,
non servastis," ait, "cui sic extorta voluptas
et demptus per vim mentis gratissimus error."¹⁰²

Kako se iz teksta vidi, verzija Horacijeve epistole (a budući deo epistole, svoju vrednost anegdota nalazi poglavito u njenim okvirima), premda ne znatno obimnija, daje mnogo detaljniji opis protagoniste („cetera qui vitae servaret munia recto/more, bonus sane vicinus, amabilis hospes,/ comis in uxorem, posset qui ignoscere servis/ et signo laeso non insanire lagoenae,/ posset qui rupem et puteum vitare patentem.“), koji nije od suštinskog značaja za krajnji ishod epizode, ishod koji je u Policijanovoj verziji znatno istaknutiji upravo izostavljanjem detalja. Verodostojnost firentinskog konteksta, pak, Policijano postiže konkretnim imenima, odnosno uvođenjem figure Rinalda delji Albicija (koji je u fragmentu već prošao kroz iskustvo bezumlja), a koji se, u skladu s idejom jasno ustrojene knjige kao celine, pojavljuje u prethodnom fragmentu, gde se i objašnjava o kome je reč¹⁰³.

101 Naime, ovaj vid oštroomne duhovitosti upravo u Toskani nalazi svoje plodno tle i postaje sastavnim delom firentinskog duha. Up.: „Sklonost ka kratkim, dovršenim i lepo oblikovanim dosetkama, kojima se ništa ne može ni oduzeti ni dodati a da im se nepopravljivo ne naruši funkcionalnost, čini se naročito svojstvenom firentinskom duhu od trinaestog do šesnaestog veka“, G. Folena, *Premessa*, u *La lingua scorciata. Detto, motto, aforisma*, Quaderni di retorica e di poetica, 2, 1986, p. 7.

102 Tekst preuzet 16.10.2021. sa: https://www.loebclassics.com/view/horace-epistles/1926/pb_LCL194.435.xml

Još jedan od klasičnih izvora jeste Boecije, a i u ovom slučaju Policijanova *brevitas* odnosi prevagu:

[293] Uno, per parere filosofo, molte cose aveva sopportate; e avendone sopportata una grande, disse, a chi la riferiva: - Se' tu chiaro? Credi tu ora ch'io sia filosofo? - Rispose quel tale: - Are'lo creduto se tu non avessi parlato! -

(Neki čovek, kako bi se činio filozofom, mnogo je toga istrpeo; a kada je pretrpeo veliku uvredu, reče onome ko ju je izrekao: - Je li ti sada jasno? Da li sada veruješ da sam filozof? - Odgovori ovaj: - Poverovao bih, da nisi progovorio!)

U Boecijevom predlošku čitamo:

Nam cum quidam adortus esset hominem contumeliis, qui non ad verae virtutis usum, sed ad superbam gloriam falsum sibi philosophi nomen induerat adiecissetque iam se sciturum, an ille philosophus esset, si quidem inlatas iniurias leniter patienterque tolerasset: ille patientiam paulisper adsumpsit acceptaque contumelia velut insultans: «Iam tandem», inquit «intellegis me esse philosophum?». Tum ille nimium mordaciter: «Intellexeram» inquit «si tacuisses»¹⁰⁴.

I u ovom slučaju Policijano izostavlja opis prethodnih događaja, koji nalazimo u Boecijevom tekstu (da je u pitanju uvreda, o kakvoj je uvredi reč), te se u formi dijaloške razmene opaski postiže efekat visprenosti, a stoga izlišan postaje Boecijev prilog *mordaciter* koji eksplicitno opisuje odgovor jednog od protagonista, jer čitava Policijanova izreka to pokazuje i dokazuje¹⁰⁵.

Jedan od „latinskih“ izvora kojima se Policijano neretko koristi, premda je ovoga puta reč o latinskom jeziku XV veka, jeste čuveni jezičko-stilski eksperiment koji predstavljaju pomenute dosetke Pođa Bračolinija, *Liber facetiarum*. Analiziraćemo tek nekoliko primere, premda je znatno više fragmenata koji potiču od predloška Bračolinijevih *facetia*.

Poslednji fragment Zanatovog izdanja (423) dolazi od 197. *facetiae* Bračolinijevog dela¹⁰⁶.

[423] Martino Scarfi, <passando> di Siena, per esser grasso e Sanesi l'uccellavano con dire che portava la valigia dinanzi. Egli rispose: - In terra di ladri s'usa così!-

(Martinu Skarfiju, dok je prolazio Sijenom, građani Sijene su se podsmevali zbog njegove debljine, govoreći da svoju torbu nosi pred sobom. On odgovori: U gradu lopova se to tako radi!-)

---

103 Evo i prethodnog fragmenta: „[139] Essendo messer Rinaldo degl'Albizi degli usciti di Firenze, mandò a dire a Cosimo che la gallina covava; risposigli Cosimo che mal poteva covare, essendo fuor del nido“ (Gospar Rinaldo delji Albici, kao jedan od prognanih iz Firenze, uputio je Kozimu poruku da kokoška čuva jaja; odgovori mu Kozimo da ih loše čuva, budući da je van svog gnezda). Treba napomenuti da glagol *covare* takođe znači „potajno se razvijati, tinjati“, a koristi se i u sintagmi *covare la vendetta* („smišljati osvetu“), te je u pitanju teško prevodiva igra rečima.

104 Boezio, *De consolatione philosophiae*, II, VII, ed. R. Peiper, Lipsia, Teubner 1871, p. 46. Premda ga ne možemo smatrati predloškom, budući da je reč o drugačijem kontekstu i da je anegdotski deo potpuno izostavljen, sličan je i odlomak iz Petrarkinog dela *De remediis utriusque fortunae*, koji A. Kvondam smatra jednim od ključnih tekstova klasičnog moralizma. Reč je o XII poglavlju prve knjige, *De sapientia*, i rečima koje u dijalogu izgovara Razum: „Crede autem mihi, nunquam, si vere esses, hoc diceres. Sapiens enim quantum est, quod sibi desit intelligit, non gloriatur itaque, sed suspirat“. F. Petrarca, *De Remediis utriusque Fortunae*, Preux, 1613. Dostupno na: https://books.google.rs/books?id=OsoGAAAACAAJ&hl=it&source=gbs_navlinks_s (Preuzeto 15. jula 2022. godine)

105 Na isti način se prema predlošku Policijano ophodi i u slučaju Petrarkinog teksta *Rerum memorandarum libri* (II, 83), te se nećemo baviti detaljnom analizom ovog segmenta. Reč je o anegdoti koja je pripisana Danteu, i koju u Policijanovoj verziji nalazimo pod brojem 85.

106 Kada je reč o Bračolinijevom delu, koristili smo izdanje *The Facetiae or Jocese Tales of Poggio*, Paris, I. Liseux, 1879.

[CXCVII] Equestrem quemdam admodum corpulentum urbem Perusium ingressum, cum permulti (natura enim ad facetiam sunt prompti) anteriori contra morem equi parte jocando ferre mallam dicerant, ille faceto responso: «Atqui ita est opus», inquit, «in urbe furibus ac latronibus referta.»

Poredeći dva fragmenta, na samom početku iznova uočavamo Policijanovu potrebu da protagonistu bliže odredi, te *equester quidam* postaje Martino Scarfi, dok se kontekst ponovo toskanizuje, budući da se u Policijanovom tekstu radnja odvija u Sijeni, zakletom neprijatelju gvelfske Firenze, za razliku od predloška, u kojemu se sve odigrava u Peruđi. Jezičko-stilski gledano, Policijanovu dosetku odlikuje anakolut („Martino Scarfi, passando di Siena [...] e Sanesi l'uccellavano [...]“), gube se objašnjenja čitaocu koja nalazimo u predlošku („natura enim ad facetiam sunt prompti“), a izostavljen je i epitet koji se odnosi na odgovor protagoniste, kao i u slučaju Boecijevog primera: više nema potrebe isticati da je reč o dosetljivom odgovoru (*faceto responso*), jer se čitav Policijanov kratki fragment bazira upravo na duhovitom odgovoru, a osnovno načelo pripovedačke i, ako hoćemo, novelističke *brevitas* – pripovedanje usredsređeno na krajnji momenat, na duhovitu izreku – biva svedeno na sintaksičko-semantički, a ne narativno-semantički minimum¹⁰⁷, budući da se strukturom od svega dve rečenice više nego pripovednim elementima postize efekat duhovitosti

U još jednom od Policijanovih fragmenata koji vodi poreklo od Bračolinijevog dela nailazimo ovoga puta na Kozima Medičija, stalnu figuru *Izreka*:

[311] Confortando Cosimo un povero contadino che si acostassi al fuoco, essendo gran freddo, gli rispose: - Cosimo, e' non mi fa freddo. - E Cosimo: - Io vorrei che tu mi insegnassi come tu fai. - Rispuose: - Se voi vi mettesti tutti e vostri panni addosso, come fo io e miei, e' non vi farebbe freddo! -

(Kada je Kozimo pozvao nekakvog ubogog seljaka da priđe vatri, budući da je bilo veoma hladno, ovaj mu odgovori: - Kozimo, nije mi hladno. - A Kozimo će: - Voleo bih da me podučiš kako ti to polazi za rukom. - Odgovori: - Kada biste i vi sve svoje stvari obukli na sebe, kao što sam ja, ni vama ne bi bilo hladno!-)

[CLIII] Dives quidam suffultus vestibus hieme Bononiam proficiscens, reperto inter montana rustico, qui unica tantum et ea contrita tunica indutus erat, admiratus in tanto vi frigoris (nives enim et ventus erant) hominis patientiam, rogavit, numquid non frigeret? - Minime -, alter cum laeto respondisset vultu; stupenti responsum dicentique, - Ego sub pellibus algeo; tu seminudus non sentis frigus? - - Si tu -, inquit ille, - omnes tuas vestes ferres, sicuti ego meos, tu quoque nequoquam frigeres. -

Dives quidam postaje Kozimo Mediči, te se gubi Bolonja iz Bračolinijevog teksta, a fragment je ponovo određen firentinskim kontekstom i njegovom znakovitom i značajnom figurom. Opis vremena („nives enim et ventus erat“) svodi se kod Policijana na umetnutu uzročnu rečenicu «essendo gran freddo». Hitra razmena opaski eliminiše opise doživljaja: odeću u koju je siromah obučen („unica tantum et ea contrita tunica“), zaprepašćenje bogataša, kao i način na koji siromah,

¹⁰⁷ Zanimljivo je da ovu istu anegdotu nalazimo u Kastiljoneovom *Dvorjaninu* (II, LX). Kastiljone takođe zadržava kontekst Sijene, s tim što protagonista njegove dosetke postaje Galeoto da Narni, a u njegovom određivanju ipak se koristi epitetom višeg registra kojim se koristi i Bračolini: Galeoto je *corpulento*, a ne *grasso*, kako je, u nižem registru, opisan Policijanov protagonista. Evo i teksta: „E di questa sorte fu ancor, quando Galeotto da Narni, passando per Siena, si fermò in una strada a domandar dell'osteria; vedendolo un Sanese così corpulento come era, disse ridendo: - Gli altri portano le bolge dietro, e costui le porta davanti. - Galeotto subito rispose: - Così si fa in terra de' ladri.“ (Isto beše i onda kada je Galeoto da Narni, prolazeći Sijenom, zastao na putu da pita za neku krčmu; kada ga jedan građanin Sijene vide tako korpulentnog, reče kroz smeh: -Drugi bisage nose pozadi, a ovaj ih nosi napred. - Galeoto odmah odgovori: Tako se to radi u gradu lopova.-) B. Castiglione, *Il libro del Cortegiano*, a c. di Giulio Preti, Torino, Einaudi, 1965. Upravo u drugoj knjizi čuvenog traktata B. Kastiljonea (1528) teorijski se određuje sama *facetia* (te je primer koji smo izdvojili ujedno primer takvog jednog oštroumnog odgovora). I ovde se dosetke povezuju naročito s toskansko-firentinskim duhom, prema rečima Federika Fregoza, jednog od protagonista dijaloškog traktata.

njegov sagovornik, odgovara („cum laeto vultu“). Bez ikakvog pripovedačkog uvoda, dosetka se sada svodi na jasno određene četiri opaske: Kozimov poziv, siromahov odgovor, Kozimovu molbu i krajnji siromahov dosetljiv odgovor na kojemu se bazira čitav fragment.

Još jedan od čestih Policijanovih predložaka jesu dosetke Firentinca Pjovana Arlota, koje se krajem XV veka pretaču u zbirku anonimnog autora poznatu pod nazivom *Motti e facezie del Piovano Arlotto (Dosetke i izreke Pjovana Arlota)*¹⁰⁸. I u ovom slučaju navešćemo tek nekolike primere. Fragment 263 Policijanovog dela glasi:

Passava una fanciulla per la via, e, dicendo il Piovano Arlotto: Oh, ve' bella fanciulla! -, rispose lei: - E' non si può già dir così di voi! -; e 'l Piovano: - Si potrebbe bene, chi volessi mentire per la gola come ho fatto io! -

(Prolazila je neka mlada devojka putem te, kada Pjovano Arloto reče: - Oh, lepe li devojke!-, ona odgovori: - To se za vas ne može reći!-; a Pjovano će: - Bogami bi se moglo reći, ako bi taj neko toliko lagao koliko sam i ja!-)

U verziji anonimne zbirke ova dosetka ima sledeći oblik¹⁰⁹:

[73] Uno giorno era col Piovano Arlotto e con certi altri suoi amici a sedere in su una panca dirimpetto a quel celeberrimo tempio di Santo Giovanni Battista. Passa una giovine ardita più che savia e in compagnia era una matrona da bene e una fantesca. Voltossi inverso quelle donne e disse a noi: - Ponete mente bella giovine che è quella. - La donna udì e istimò il Piovano la dileggiasse; e rispuose forte al Piovano: - Così non posso dire io di voi. - Disse il Piovano: - Si potresti bene, se voi dicessi le bugie come ho detto io. -

(Jednog dana bejah s Pjovanom Arlotom i još nekim njegovim prijateljima na klupi prekoputa one preslavne crkve svetog Jovana Krstitelja. Prolazi mlada devojka, pre odvažna nego mudra, i u društvu jedne čestite matrone i sluškinje. Okrenu se prema tim gospama, a nama reče: - Obratite pažnju kako je lepa ova mlada devojka! - Gospa to ču i pomisli da joj se Pjovano ruga; te srdito odgovori: - To isto ja ne mogu reći za vas. - Reče Pjovano: - Bogami bi mogla, ako biste lagali kao što sam i ja.-)

Unutar samo jedne složene rečenice sažet je sadržaj čitave Arlotove dosetke, ponovo isključivo u vidu dijaloga i bez narativnog uvoda „Uno giorno era“, te i bez dodatnih opisa mesta, ili atributa koji određuju lepu devojku („ardita più che savia“), a koji u sebi nose i moralističku konotaciju. I sam Arlotov uzvik mnogo je efektivniji i verodostojniji prikazan u nižem registru kratkoga „Oh, ve' bella fanciulla!“ , nego u evidentno višem registru rečenice „Ponete mente bella giovine che è quella!“¹¹⁰.

Isto tako, fragment 341 Policijanovih *Izreka* poklapa se s prvom anegdotom anonimne zbirke izdanja koje koristimo.

---

108 Detaljnu analizu i kontekstualizaciju ovog anonimnog dela daje Đanfranko Folena u predgovoru svom izdanju: *Motti e facezie del Piovano Arlotto*, a c. di Gianfranco Folena, Milano, Ricciardi-Mondadori, 1995 (predgovor dostupan na: http://www.treccani.it/enciclopedia/motti-e-facezie-del-piovano-arlotto-prefazione_%28I-Classic-Ricciardi:-Introduzioni%29/).

109 U navođenju primera iz zbirke dosetki P. Arlota koristili smo se izdanjem *Motti e facezie del Piovano Arlotto*, a c. di G. Folena, Milano-Napoli, Ricciardi, 1953.

110 Treba napomenuti da i u *Liber facetiarum* P. Bračolinija nalazimo ovu anegdotu, premda njen protagonist više nije P. Arloto, već neodređeno „socii duo“, a ističe se da se sve odvija na ulicama Firence. Pa ipak, ako se Bračolinijev tekst i uzme kao predložak Policijanovog teksta, poredeći ih, naišli bismo na istovetne suštinske razlike na koje smo naišli i u analizi anonimnog dela posvećenog dosetkama P. Arlota. Evo i odlomka [CCLXXI]: „Ibant per viam Florentiae colloquentes socii duo, quorum unus erat oblongus et corpulentus, ac facie subnigra. Is, conspecta adolescentula cum matre ambulante: - Haec -, inquit jocandi gratia, - juvencula formosa est admodum ac venusta. - Illa ad haec verba insolentior facta: - Nequaquam hoc de vobis dici posset -, respondit. - Imo recte -, inquit alter, - si quis, prout ego feci, vellet mentiri. -“

El Piovano Arlotto, dicendogli l'arcivescovo che suo padre aveva fatto male a porgli nome Arlotto, perché, se ben costassino assai e nomi belli, si voleva più tosto comperare quelli, ch'e brutti a buon mercato, rispose: - Oh, mio padre fe' anche peggio, ch'e' doveva prestare a usura, et egli accattò! -

(Pjovano Arlotto, na nadbiskupove reči da je njegov otac pogrešio što mu je dao ime Arlotto, jer, sve i da su lepa imena preskupa, ipak je valjalo kupiti neko od njih, nego neko ružno po nižoj ceni, odgovori: - Oh, moj otac je i gore stvari činio, jer je valjalo da pozajmi novac uz interes, a on ga je isprosjačio!-)

Frate Antonino arcivescovo di Firenze, uomo pieno di somma bonità e dottrina, mandò per il Piovano Arlotto per avere certa informazione. E parlato alquanto insieme, domanda l'arcivescovo: - Ditemi, Piovano, qual fu il vostro diritto nome alle fonte, quando ricevesti l'acqua del santo battesimo? Rispuose: - Arlotto. Assai si maravigliò l'arcivescovo e disse: - Se a Firenze fusse una gabella con questi incarichi, che quando uno padre volesse porre nome a uno suo figliuolo pagasse certa quantità di danari, e chi ne volessi uno più bello pagasse maggiore somma, certamente e' non è sì poverissimo uomo che non impegnasse il mantello per potere comperare il più bello, per porre uno degno nome al figliuolo. E vostro padre che era uomo da bene e di grande ingegno e al quale non costava cosa alcuna, vedete che nome istrano vi pose: certamente mi pare che lui commettessi grande errore. Rispose il Piovano Arlotto: - Monsignore, non ve ne fate maraviglia. Mio padre ne commise assai de' maggiori. Disse l'arcivescovo: - Quali sono istati i maggiori? Rispuose il Piovano: - Quando egli doveva prestare a usura, egli accattava. Disse l'arcivescovo: - Non sapete voi che cotesto peccato lo arebbe mandato allo inferno? Disse il Piovano: - E però mandò lo accattare mio padre povero alle Istinche e morivvi drento.

(Fratar Antonino, firentinski nadbiskup, čovek izuzetne dobrote i učenosti, potražio je Pjovana Arlota da bi dobio nekakvu informaciju. I nakon poduzeg razgovora, upita ga nadbiskup :- Recite mi, Pjovano, koje je bilo vaše pravo ime nad krstionicom, kada ste okupani vodicom svetog krštenja? Odgovori: - Arlotto. Mnogo se začudi nadbiskup i reče: - Kada bi u Firenci postojao porez na želju oca da svom detetu podari neko ime, te da za to plati, a i da plati više ukoliko želi neko lepše ime, svakako nema takvog siromaha koji ne bi i ogrtač založio da kupi ono najlepše, kako bi detetu dao dostojno ime. A vidite kako vam je vaš otac, koji je bio valjan čovek velikog uma i kojega to ništa nije koštalo, čudno ime dao: nesumnjivo mi se čini da je počinio veliku grešku. Odgovori Pjovano Arlotto: - Velečasni, nemojte se čuditi. Moj je otac i mnogo veće greške počinio. Reče nadbiskup: - Koje su mu bile najveće greške? Odgovori Pjovano: - Kada je trebalo da pozajmi novac uz interes, on je prosjačio. Reče nadbiskup: - Zar ne znate da bi ga taj greh u pakao odveo? Reče Pjovano: - Odvelo je prosjačenje mog jadtog oca u Stinke, te je tamo i skončao.)

U Policijanovoj verziji koja se sastoji od samo jedne složene rečenice, *brevitas* je ponovo od ključnog značaja, dok je predložak gotovo novelističko pripovedanje lišeno noseće priče. Upravo ovaj primer *Izreka* može poslužiti kao dokaz izuzetno precizne Policijanove sintakse, one već pomenute „intelektualne geometrije“ njegove rečenice, ali prevashodno je pokazatelj autorovog ustrojavanja ove kratke forme čije je glavno sredstvo upravo sintaksa. Fragment počinje subjektom glavne rečenice, nakon čega odmah dolazi najpre umetnuta uzročna („dicendogli l'arcivescovo [...]“), te sledi objekatska rečenica („che suo padre [...]“), zatim ponovo dve uzročne rečenice jedna za drugom („a porgli nome Arlotto [...]“, „perché si voleva [...]“), između kojih je umetnuta dopusna rečenica („se ben costassino [...]“), i na kraju poredbena („ch'e' brutti a buon mercato“), a tek onda dolazi glagol glavne rečenice („rispose“) i britki odgovor, kao ishod čitavog fragmenta. Na kraju, završetak Arlotove anegdote ponovo ima moralistički prizvuk, koji se ispoljava kroz nadbiskupovo upozorenje da takav greh Arlotovog oca može odvesti u pakao, kao i kroz Arlotovu izjavu da otac svakako nije prošao nekažnjeno, te da je svoj život završio u tamnici, dok u Policijanovom primeru nema nikakve vrste eksplicitnog suda, ostavljenog čitaocima.

Pored izvora poteklih od epistola, filozofskog prozimetruma, anegdota klasičnog i neklasičnog porekla, novela¹¹¹, među Policijanovim predlošcima nalazimo i jedno istorijsko delo.

111 Naime, fragment 297 *Ugodnih izreka* može se dovesti u vezu kako s Bračolinijevim delom (CXLI) tako i sa XIV novelom F. Sacketija (u izdanju F. Sacchetti, *Il trecento novelle*, a c. di D. Puccini, Torino, UTET, 2013).

Reč je o *Istoriji Firenze (Istorie fiorentine)* Đovanija Kavalkantija. U poređenju s predloškom koji ovde nalazi, Đ. Folena pokazuje, na primeru 393. Policijanovog fragmenta, kompleksnu i preciznu strukturu koja odlikuje njegovu sintaksu¹¹².

Kavalkantijev predložak glasi:

Dico che per nuovi casi si fanno nuovi ragionamenti, e richieggono diversi modi e inusitate vie.

(Velim da zbog novih zgoda nastaju novi razgovori, te zahtevaju različite načine i neutabane staze.)

Policijanov fragment dobija sledeći oblik:

Nuovi ragionamenti fanno nuovi casi, e nuovi casi vogliono nuovi modi.

(Novi razgovori vode do novih zgoda, a nove zgode zahtevaju nove načine.)

Iskaz će, kada prođe kroz Policijanovu jezičko-stilsku prizmu, postati kraći i dovršeniji: pretvaranjem priloške odredbe za uzrok („per nuovi casi“) u direktni objekat, ponavljanjem ključne reči *nuovi*, kao i jasnom i ritmičnom dvodelnom strukturom („nuovi ragionamenti fanno nuovi casi“ / „nuovi casi vogliono nuovi modi“). No, ovakvim uobličavanjem iskaz postaje i višeznačan. Ako sintagmu „nuovi casi“ posmatramo kao direktni objekat, on postaje dijametralno suprotan u odnosu na predložak (novi razgovori vode do novih zgoda); pa ipak, ova sintagma može imati i gramatičku funkciju subjekta u inverziji („do novih razgovora vode nove zgode“), a „nuovi ragionamenti“ time ostaju u funkciji direktnog objekta, te bi time značenje, ipak, bilo istovetno Kavalkantijevoj rečenici. Upravo ovaj fragment jednovremeno je primer slučajeva udaljavanja od anegdotsko-novelističkog diskursa i približavanja eksplicitnijim, gotovo gvičardinijevskim, filozofskim promišljanjima koja nisu tako retka. Otvorenost i filozofskog sistema i književne forme dela ogleda se i u ovakvoj vrsti fragmenata koji svojom višeznačnošću ponovo ostavljaju čitaocu krajnje tumačenje: reč može stvarati zgode, ali i zgode mogu stvarati reč. Jezičko-stilski elementi su ti koji otvaraju filozofski sistem i daju raznorodne mogućnosti recepcije: filozofski diskurs plod je vrlo osmišljenog gramatičko-sintaksičkog ustrojstva, a upravo u tome leži naročitost filozofskog sistema svih izdvojenih autora.

Još jedan od mogućih predložaka Kavalkantijevog dela nalazimo u III poglavlju V knjige i rečima koje svojim sinovima upućuje Đovani de' Mediči (1360-1429.), otac čuvenijeg Kozima, u datom trenutku na samrti:

[...] Schifate l'andata delle Corti, acciocché la giustizia per voi non impedisca i suoi processi; perocché chi la giustizia impedisce, di giustizia perisce.¹¹³

([...] Klonite se sudova, da zbog vas pravda ne bi usporila vlastiti tok; jer ko pravdi na put staje, od pravde i strada.)

U Policijanovom 393. fragmentu čitamo:

Chi la giustizia impedisce, di giustizia perisce.

(Ko pravdi na put staje, od pravde i strada.)

112 Up. G. Folena, *Umori del Poliziano nei Detti piacevoli*, nav. delo, p. 30.

113 G. Cavalcanti, *Istorie fiorentine*, a c. di G. Di Pino, Milano, Martelli, 1944, p. 142.

Policijano odbacuje bilo kakav kontekst, ovoga puta čak i protagonistu koji izgovara gnomsku rečenicu, te u njegovoj verziji predložak postaje celovita i samostalna izreka, koja time dobija „apsolutnu“ vrednost i opštevažeće značenje.

Raznolika pozivanja na pisane izvore, i klasične i neklasične, pokazatelj su da autor definitivno na umu ima, možda i najpre, i učeni krug čitalaca koji bi bio kadar da uživa u prepoznavanju intertekstualnih veza, ali i implicitnih tragova „angažovanosti“ koje fragmenti sadrže. Analiza datih predložaka i Policijanovog teksta *Izreka* ukazuje na sintaksu kakvu iziskuje *brevitas* ovih fragmenata, a ujedno i na Policijanovo eksperimentisanje rečeničnim mogućnostima pučkog, u spoju rečenične složenosti klasične tradicije i pučke „nerazvijene“ proze, a sve to kao ishod određenog filozofskog sistema. Takva *variatio* sintakse predstavlja raspon od kratkih dijaloških razmena opaski, u potpunosti usmenog prizvuka, do složenijih, najčešće monoloških hipotaksičkih struktura, u pravcu „najživlje prozne sintakse istoričara i moralista“¹¹⁴.

Kao primer prvog tipa rečenice može poslužiti 38. fragment *Izreka*:

Ser Piero Lotti passava per la vigna, onde un ciompo mostrògli un votacessi col piombino e disse: - Ser Piero, togliete quella anguilla!; et egli: - To' quello intingolo, tu! -

(Gospar Pjero Loti prolazio je vinogradom, kada mu jedan seljak pokaza nekog čistača septičkih jama s olovnim tegom i reče: - Gospar Pjero, sklonite ovu jegulju!; a on će: - A ti makni onaj umak!-)

U pitanju je fragment naporedne strukture, s dvama odnosnim, parataksičkim, zavisnim rečenicama u naporednom odnosu („onde un ciompo mostrògli [...] e disse“), u brzom, visprenom dijalogu čiji se ritam uspostavlja i u samom uvodu koji prethodi dijalogu: u „statičniji“ opis situacije ostvaren imperfektom (*passava*), odabir dalekog prošlog vremena (*passato remoto*) za naredne glagole (*mostrògli, disse*) unosi u fragment dinamiku i hitrost naporednih radnji koje vode do ishoda oličenog u duhovitom odgovoru gospar Pjera Lotija. Poluusmenom prizvuku nižeg registra doprinose i leksički, odnosno stilski odabiri, poput imenice *votacessi*, ili, pak, imperativa glagola *togliere* u formi karakterističnoj za usmenu komunikaciju i intimni ton, *to*.

Kao, pak, paradigmatične za drugu vrstu rečenica, kompleksnijih, „gvičardinijevskih“ fragmenata, izdvajamo dva primera:

[168] Uno, essendo dimandato se bisognava dimandare come qualcuno stessi vedendolo avere buon viso, disse di sì, perché aveva veduto molte volte de' fiaschi rotti colla veste nuova.

(Kada su nekoga pitali da li je potrebno nekoga pitati kako je ako vidimo da je radostan, rekao je da jeste, jer je mnogo puta vidao razbijene krčage u novom odelu.)

Rečenična struktura navedenog fragmenta ide čak do petog stepena zavisnosti, u složenoj i raznolikoj strukturi: subjekat glavne rečenice + zavisna vremenska rečenica + zavisno-upitna rečenica + još jedna zavisno-upitna rečenica + uslovna rečenica + predikat glavne rečenice + zavisna izrična (implicitna) rečenica + zavisna uzročna rečenica. Pored toga, stilskoj složenosti doprinosi antitetička struktura („fiaschi rotti [...] veste nuova“), a sam sadržaj pripada onim fragmentima eksplicitnog filozofsko-etičkog sadržaja, utemeljenog, u skladu s postavkom ove kratke forme, na ličnom iskustvu („aveva veduto molte volte“).

Drugi primer koji smo izdvojili glasi:

[201] Un vecchio mi disse a questi di che le cose ingiuste non possono durare, e che la giustizia è fatta come l'acqua, che, quando è impedita dal suo corso, o ella rompe quello riparo e 'mpedimento, o ella cresce tanto e 'ngrossa ch'ella sbocca poi di sopra.

---

114 Up. G. Folena, *Umori del Poliziano nei Detti piacevoli*, nav. delo, p. 30.

(Jedan mi starac ovih dana reče da nijedna nepravda nije večna, i da je pravda poput vode, koja, kada joj se zaustavi tok, ona ili lomi tu branu i nasip, ili toliko nabuja i naraste da se potom prelije preko.)

Fragment jednako karakteriše hipotaksička struktura, kao i paralelizmi u rastavnom odnosu („o ella rompe [...] o ella cresce“), s posledičnom rečenicom koja ga gradacijski zatvara, kao i jedan sinonimni par („riparo e 'mpedimento“), a i sam sadržaj jednako predstavlja filozofsko-etičko promišljanje stvarnosti, koje je praćeno eksplicitnim autobiografizmom („mi disse“).

Ovo, međutim, ne znači da će isključivo sintaksički složeniji fragmenti višeg registra i preovlađujuće hipotaksičke strukture biti nosioci neposrednijeg filozofsko-moralističkog diskursa, dok će fragmenti jednostavnije strukture i kolokvijalnog tona (poput onog u prvom primeru) biti određeni za implicitnu filozofsku misao, kroz komično-realističnu razmenu opaski¹¹⁵. Treba imati na umu da upravni govor, pored toga što doprinosi dinamici i performativnom karakteru fragmenata, jeste ujedno i u skladu s jezičkim trenutkom XV veka, jer „u potpunosti odgovara mogućnostima sintakse koja nema na raspolaganju kompleksnu hipotaktičku strukturu“¹¹⁶. Stoga će nekada upravo kratki i jednostavniji prikazi biti takođe nosioci, katkad i efektniji, filozofskih sadržaja gotovo melanholičnog tona koji nalikuju možda više Leopardijevim mislima nego Gvičardinijevim napomenama. Ova činjenica iznova relativizuje bilo kakvo jasno, čak i sintaksičko, razdvajanje i podelu u odnosu forma-sadržaj, a samim tim onemogućava da se samo na osnovu jezičko-stilskih odlika, a bez razmatranja tog istog odnosa, odredi značaj i značenje pojedinačnog fragmenta, ujedno možda ukazujući na značaj organske celine knjige u kojoj svaki fragment nalazi svoje mesto i sopstvenu vrednost.

Jedan od takvih fragmenata jeste 317. izreka:

Un fanciullino cavalcava in groppa e 'l padre suo in sella; e disse semplicemente: - Oh babbo, quando voi sarete morto non cavalcherò io in sella?

(Jedan dečacić jahaše na sapima, a njegov otac u sedlu, te reče jednostavno: - Oh, oče, kada vi umrete, ja ću jahati u sedlu, zar ne?)

Jednostavna, naporedna sastavna struktura, kao i upravni govor, uz tipično toskanski leksički odabir *babbo*, doprinose efektnijoj, neposrednoj slici, koja bez upliva komično-realističnog prizvuka otvara temu vremena i ljudske prolaznosti kroz jednostavnost (i jezičko-stilsku i sadržaja) pitanja, jednostavnost koju i sam autor naglašava („disse semplicemente“). U skladu s već pomenutom neretkom višeznačnošću Policijanovih struktura, i pomenutu prilošku odredbu za način *semplicemente* možemo razumeti kao način na koji dečak pita („reče jednostavno“), ili na spontanost samog pitanja („te naprosto reče“).

Raznolikost Policijanove rečenice značajna je za razumevanje ne samo jezičko-stilskog aspekta *Ugodnih izreka*, već i autorovog promišljanja jezika. Sintaksička analiza *Ugodnih izreka* pokazuje da prevagu odnose fragmenti sačinjeni od jedne, bilo proste ili složene, rečenice (253 od ukupno 413 fragmenata)¹¹⁷. Ovakva prevaga mogla bi se objasniti vodećim načelom *brevitas*,

115 Štaviše, kako ističe I. Konsales, naporedni odnos ne može se smatrati samo posledicom neveste upotrebe jezika, već često iza njega stoji neka stilska ideja, a nekada upravo parataksa zahteva veći čitaočev trud da „ispravno“ protumači tekst. Up. I. Consales, *Coordinazione e subordinazione*, u *Sintassi dell'italiano antico*, nav. delo, pp. 99-119: 119.

116 Up. M. Samardžić, *Od rečenice do teksta: uvod u sintaksu italijanske složene rečenice*, Podgorica, Filozofski fakultet Univerzitet Crne Gore, 2006, str. 32.

117 Iz tabele smo izuzeli 10 fragmenata (62, 380, 388, 393, 399, 403, 405, 408, 410, 419) koji su specifične strukture, budući da autor u svakome od njih nabrāja više izreka, među kojima nalazimo i proste i složene rečenice. Oni se ujedno izdvajaju i po svom naročitom poslovičnom tonu. Evo tek jednog primera:

[419] La cavalla di ser Vito amazzò la figliuola perché le toglieva la prebenda.

(Gospar Vitova kobila ubila je kćer jer joj je oduzimala dobit.)

„Il porco vive sulla pelle“, id est ut occidatur.

(„Prase živi na svojoj koži“, to jest da bude ubijeno.)

budući da, radi efekta koji treba da izazove u čitaocu/slušaoocu, autor teži da fragment iznese „u jednom dahu“, koncizno i kroz samo one elemente koji su ključni za njegovo razumevanje. Folena će, govoreći o žanru *facetiae*, takvu strukturu odrediti kao „karakterističnu sintaksičku arhitekturu od jedne periode“¹¹⁸, karakterističnu, budući da detaljnijim pripovedanjem i digresijama dosetka gubi onu oštrinu kojom u trenutku dopire do destinatarata i u njemu budi časovitu reakciju. S druge strane, treba istaći da je unutar fragmenata sačinjenih od jednog iskaza broj složenih rečenica znatno veći od broja prostih rečenica (njih svega četiri), što ukazuje na autorovo ispitivanje rečeničnih mogućnosti pučkog, a, u skladu s tim, i na potrebu da *pisanim* jezikom, odnosno vlastitom stilizacijom, oblikuje fragment u složenu i logički dovršenu celinu, te da iskoristi te iste rečenične mogućnosti koje pučki pruža u trenutku kada prozni izraz traži nove puteve i nove mogućnosti, te kada, pored anegdota, egzempluma, slobodnih prevoda i zapisa praktične prirode, ipak postoji i sada već oformljena tradicija novelističkog pripovedanja i njene složenije rečenice bokačovskog tipa, pod velikim uticajem latinske sintakse.

Činjenica da fragmenti sačinjeni od jedne složene rečenice dominiraju vodi do narednog koraka: ispitivanja do koje „dubine“ se u takvoj vrsti rečenice ide, odnosno do kojeg stepena zavisnosti ona seže. Naime, broj onih složenih rečenica koje sežu do drugog stepena zavisnosti (91) blago je veći od onih s trećim, ili još daljim, hipotaksičkim vezama (89). U ovom drugom slučaju najveći broj njih ipak seže samo do trećeg, a izuzetno su retke one koje idu do četvrtog ili petog stepena zavisnosti. Veliki broj složenih rečenica definitivno svedoči Policijanovom temeljnom poznavanju kako sintakse klasičnih jezika tako i pučkog. Pa ipak, činjenica da najveći broj njih seže tek do drugog ili trećeg stepena zavisnosti ukazuje na naročitu stilizaciju fragmenata, čija priroda iziskuje rečenicu koja hipotaksom, ipak, neće narušiti preovlađujući kolokvijalni prizvuk. Takva „sintaksička stilizacija“ ne dopušta autoru da se do kraja prepusti rečeničnim poigravanjima učenog latiniste, već u svojoj eklektičnosti, rekli bismo, ostaje veran onoj za humanizam toliko značajnoj *concinnitas* forme i sadržaja.

U *Izrekama*, stoga, dobijamo krajnje neponovljiv spoj „izbrušene“ rečenice vođene logikom i složenošću misli, ali kontrolisane načelom *brevitas* i anegdotsko-novelističkim prizvukom kojeg autor, ipak, teži da zadrži, a iza kojeg se krije filozofsko-etička vrednost fragmenata. Ne čudi, stoga, što u delu neretko nailazimo i na anakolute, kao i na parahipotaksu, koji jesu karakteristika nižeg registra, ali i ponovni pokazatelj još uvek nekanonizovane proze na pučkom. Naime, parahipotaksa je fenomen tipičan za staroitalijanski, budući da bi prisustvo naporednog veznika u hipotaksičkoj strukturi u modernom italijanskom jeziku bilo agramatično¹¹⁹.

Evo i primera parahipotakse koje smo u *Ugodnim izrekama* pronašli:

[26] Giovanni Antonio da Siena, giovane di ottimo ingegno e familiare del cardinale di Pavia, andando un tratto a visitare il papa ch'era a mensa col cardinale di Pavia e col Sanese, fu domandato da quel di Siena se aveva fatto con lui quistione che non lo andava a vedere più. E rispondendo egli che non poteva fare con lui quistione perché era tutto di sua Signoria, e il cardinal di Pavia disse [...]

„Tu fai come il gallo: canti bene e raspi male.“

(„Ti si kao petao: dobro pevaš, a loše ključaš.“)

„Pongli mente alle mani e non agli occhi!“ – , disse l'uccellino.

(„Obrati pažnju na njegove ruke, a ne na oči!“ - , reče ptičica.)

118 G. Folena, *La lingua scorciata. Detto, motto, aforisma*, nav. delo, p. 8.

119 Up. M. Mazzoleni, *Paraipotassi e strutture correlative*, u *Grammatica dell'italiano antico*, a c. di G. Salvi e L. Renzi, Bologna, 2010, il Mulino, 2 voll., vol. 2°, cap. XX, p. 783. Macoleni definiše parahipotaksu kao „kombinaciju sintaksičkog mehanizma subordinacije i koordinacije, u kojoj rečenici koja je nadređena nekoj priloškoj zavisnoj rečenici što stoji pre nje prethodi neki naporedni veznik: tako se stvara *korelativna* struktura, u kojoj početni zavisni veznik predstavlja kataforičnu anticipaciju, a naporedni veznik ima ulogu anaforičnog nastavka“ (Idem, p. 782). U vezi s nastankom parahipotakse, pak, M. Samardžić ističe: „O poreklu parahipotakse mnogo se diskutovalo, a poslednje tumačenje jeste da je parahipotaksa služila da nadoknadi izostajanje prirodnog redosleda (glavna rečenica + zavisna rečenica) u slučajevima kada bi se zavisna rečenica našla ispred glavne“, M. Samardžić, *Od rečenice do teksta*, nav. delo, str. 20.

(Đovani Antonio iz Sijene, mladić izvrsnog uma i u srodstvu s kardinalom iz Pavije, kada je jednom prilikom išao u posetu papi, koji beše za trpezom s kardinalom iz Pavije i s jednim građaninom Sijene, upita ga ovaj iz Sijene da li se sa njim posvađao, te ga zato više ne posećuje. I odgovorivši mu ovaj da se s njim ne može posvađati, jer je u potpunosti u njegovoj vlasti, a kardinal iz Pavije reče [...])

[29] Ser Viviano, notaio alle Riformagioni, pregato da uno che in favore d'una sua petizione parlassi a qualcuno de' primi cittadini, gli disse: – Va e parlane da te stesso; e se tu truovi nessuno che ti dica di no, e io t'aiuterò – : volendo mostrare come è facile a Firenze il ben promettere.

(Kada je gospar Vivijana, beležnika pri zakonodavnom Savetu, neko zamolio da pred nekim od uticajnih građana podrži njegov zahtev, ovaj mu reče: - Idi i podrži ga sam, a ako nađeš nekoga ko će te odbiti, ja ću ti pomoći -: želeći da pokaže kako se lako u Firenci daju obećanja.)

[162] Consigliando Francesco del Benino, che era un gran picchiapetto, in Consiglio, che in un tempo pericoloso alla città s'andassi a campo a Siena, e Piero de' medici predetto, rizzatosi per contradire, incominciò così: – Io t'aspettavo, Francesco, con un bambino a processione, e tu ci riesci ad andare a campo a Siena!

(Kada je Frančesko del Benino, koji beše veliki licemer, u Savetu predložio da se u opasno vreme za grad krene u rat protiv Sijene, a gorepomenuti Pjero de' Mediči, ustavši da odgovori, poče ovako: - Ja sam te očekivao, Frančesko, u povorci s detetom, a ti uspevaš da ideš u rat protiv Sijene!)

[357] Un certo cicalone si accompagnò col Piovano Arlotto che veniva a Firenze, e, dimandatolo: – Che date voi mangiare a cotesta mula? –, e innanzi che 'l Piovano rispondessi, seguitò colui e innestò altri ragionamenti: tanto che giunsono a Firenze [...]

(Neki brbljivac pridružio se Pjovanu Arlotu koji je išao u Firencu, i, upitavši ga: - Šta dajete ovoj mazgi da jede? - i pre nego što je Pjovano odgovorio, ovaj nastavi i započe drugi razgovor: tako da stigoše u Firencu [...])

[390] Piero di Cardinale fu uomo molto pigro; il quale, domandato come facessi dello scrivere le lettere, rispose: – Come che? Non scrivo mai! – E dicendo colui: – Oh come fai tu delle lettere che ti sono scritte? –, et egli: – non le leggo mai! – [...]

(Pjero di Kardinale beše izuzetno lenj čovek; kada su ga upitali kako piše pisma, odgovori: - Kako? Pa nikada ih ne pišem! Kad je ovaj rekao: - Ta, šta onda radiš s pismima koja ti pišu? -, a on će: - nikada ih ne čitam!)

Anakolut¹²⁰, pak, takođe pripada nižem registru, te je samim tim prikladan fragmentima ovakvog prizvuka, kao sredstvo stilizacije spontanosti govornog jezika, ali je delom takođe trag još uvek nedovoljno razvijenog jezika proze. Broj rečenica u kojima nalazimo anakolut u *Ugodnim izrekama*, doduše, relativno je mali (ako izuzmemo mogućnost da parahipotaksu takođe posmatramo kao vrstu anakoluta), možda upravo kao pokazatelj autoru svojstvene jezičke preciznosti, uprkos svojevrsnoj stilizaciji kojoj teži:

[4] Cosimo predetto, essendoli menato innanzi Matteo del Tegghia, ancora garzone, dal Tegghia suo padre, il quale, benché detto Matteo insino allora fussi sciocco, come egli è ancora al presente, stimava dall'amor paterno ingannato, che e' fussi savissimo e molto introdotto nelli studi, ora, dimandando Cosimo in che esso studiassi e rispondendo egli sciocamente che studiava in libris, voltosi al padre, Cosimo disse: – Fallo studiare, ch'e' n'ha bisogno!

120 Up. „Anakolut je prekid očekivanog sintaksičkog toka, nepravilnost u rečeničnoj konstrukciji koja se ispoljava kroz upotrebu koja odstupa od pravila. Narušava logičko-sintaksičke odnose u rečenici i koherentnost različitih delova rečenice“, M. Samardžić, *Od rečenice do teksta*, nav. delo, str. 21.

(Prethodno pomenuti Kozimo, kada je pred njega doveo Matea del Tegja, koji još uvek beše dečak, Tegja njegov otac, koji je, premda je pomenuti Mateo sve do tada bio lud, kao što je i sada, tvrdio, prevaren očinskom ljubavlju, da je ovaj izuzetno mudar i veoma učen, sada, kada ga je Kozimo pitao u čemu je to učen, a ovaj blesavo odgovorio da je učen *in libris*, okrenuvši se ocu, Kozimo reče: - Nateraj ga da uči, jer mu je potrebno!)

[122] Giovanni di Berto, <lento> e lungo favellatore, essendo un tratto in un cerchio da non so chi tagliatogli el ragionamento, disse Bernardo Rucellai a quel tale: – Tu l'hai a punto tagliato tra le due terre! – alludendo alle piante che, così tagliate, fanno più lunga messa.

(Đovani di Berto, spor i glagoljiv pripovedač, kada mu je ne znam ko u društvu naglo sasekao govor, reče Bernardo Ručelai ovome: - Ti si ga baš sasekao između dve oranice! - misleći na biljke koje, kada su tako isečene, duže opstaju.)

[159] [...] a cui messer Agnolo: – Io ti dirò perché noi ci coprimo così il capo. Voi siate di schiatta d'ocche che stanno tra' pantani a capo alto e non curano di nebbiacci: e questo è che non ci è nel capo loro midollo. Ma noi, che avemo cervello, lo volemo conservare e coprire molto bene. – Allora la brigata, inteso il veleno dello argomento, tutti s'accordarono che non si voleva stuzzicar e Fiorentini.

([...] a njemu će gospar Anjolo: - Ja ću ti reći zašto tako pokrivamo glavu, Vi ste od sorte guski koje su u glibu dignute glave i ne mare za magluštinu: a to je zato što u njihovoj glavi nema moždine. Ali mi, koji imamo mozga, želimo da ga sačuvamo i da ga dobro pokrijemo. - Tada se svi iz društva, nakon što su razumeli otrovnu strelicu, složili da Firentince ne treba zadirkivati.)

Više puta smo istakli da je semantika sintakse jedan od osnovnih Policijanovih načina da se implicitno prikaže filozofsko-etički sistem *Izreka*, a jedan od njenih ključnih elemenata mogao bi biti adverbativno-limitativni veznik *nondimeno/nondimanco*. Ovaj veznik koji dolazi nakon određene tvrdnje predstavlja otklon od apsolutnosti te iste tvrdnje, prikazujući onu drugu stranu, izuzetak od pravila, na kojemu i počiva etička postavka ovog toka. Kao i stepen zavisnosti rečenice, koji je odraz složenosti dijalektičke misli, i on, dakle, relativizuje tvrdnju i pruža uvid u različite mogućnosti tumačenja datog iskaza. *Nondimeno/nondimanco* ukazuje s jedne strane na svojevrsnu *brevitas* koja u svojoj sažetosti valja da obuhvati različite i često međusobno protivrečne aspekte jednog iskaza; s druge strane, pak, pokazatelj je upravo semantike sintakse, jer, kako smo na početku rada objasnili, podrazumeva kompleksniju misao, koja iziskuje jednako kompleksne sintaksičke strukture. I sama činjenica da na njega u *Izrekama* nailazimo svega dva puta, za razliku od znatno brojnijih primera kod dvojice potonjih autora, iz obrnute perspektive pokazuje kojim putem se ova kratka proza kreće i kako se formira njen filozofski diskurs čije je polazište Policijanovo delo. Evo i primera: (kurziv je naš):

[159] Essendo messer Agnolo della Stufa ambasciadore a Rimino, con un capuccio, a l'usanza di quel tempo, grande e spazioso, parve a' Riminesi cosa strana, perché essi vanno di bel gennaio in zazzarina e sempre nondimeno hanno fasciata la gola. Et uno, detto Marcovaldo, un di ch'egli era sulla scala del signor Gismondo, gli disse: - Messer Agnolo, voi devete avere il capo molto freddo!-; a cui messer Agnolo: - Io ti dirò perché noi ci coprimo così il capo. Voi siate di schiatta d'ocche che stanno tra' pantani a capo alto e non curano di nebbiacci: e questo è che non ci è nel capo loro midollo. Ma noi, che avemo cervello, lo volemo conservare e coprire molto bene. - Allora la brigata, inteso il veleno dello argomento, tutti s'accordarono che non si voleva stuzzicar e Fiorentini.

(Kada je gospar Anjolo dela Stufa bio ambasador u Riminiju, s kapuljačom prema tadašnjim običajima, velikom i širokom, učini se to čudno Riminezima, jer oni i usred januara idu kratke kose a uvek im je, ipak, obmotano grlo. I jedan mu, zvani Markovaldo, jednoga dana kada je bio na stepeništu gospar Đizmonda,

reče: - Gospar Anjolo, mora da vam je glava jako hladna!-; a njemu će gospar Anjolo: - Ja ću ti reći zašto tako pokrивamo glavu, Vi ste od sorte guski koje su u glibu dignute glave i ne mare za magluštinu: a to je zato što u njihovoj glavi nema moždine. Ali mi, koji imamo mozga, želimo da ga sačuvamo i da ga dobro pokrijemo. - Tada se svi iz društva, nakon što su razumeli otrovnu strelicu, složili da Firentince ne treba zadirkivati

[416] «La pace del monaco»: vuol dire buona pace e mala volontà, perché fu un converso, in badia, che aveva detto circa quaranta anni i suoi paternostri ogni dì a un crocifisso, e poi gli cadde in capo e ruppeglielo; non gli voleva perdonare, ma, stretto dal priore, fe' in fine pace, *dicendo nondimeno esserci tuttavia la mala volontà*.

(„Monahov mir“: to znači pomiriti se i biti ogorčen, jer beše neki svetovnjak, u manastiru, koji je gotovo četrdeset godina izgovarao svoj očenaš pred raspećem, a ono mu potom pade na glavu i razbi mu je; nije mu želeo oprostiti, ali, kako ga je starešina primorao, na kraju se pomiri, govoreći da je, ipak, ostao ogorčen.)

Čini se da polemička misao uvedena veznikom ni u jednom od dva fragmenta nije dominantna. U prvom slučaju, njime istaknuta protivrečnost („vanno [...] in zasserina e sempre nondimeno hanno fasciata la gola“) služi kao narativni uvod u opaske, koje će postati predmetom i ishodom dosetke. U drugom slučaju, veznik je deo indirektnog upravnog govora (*discorso indiretto libero*), koji valja da izazove najpre komični efekat, a potencijalno dublje značenje (odnos prema veri i prema instituciji Crkve) leži u čitavom prethodnom kontekstu.

Malobrojni primeri upotrebe ovog veznika ne treba da čude. Naime, shodno već istaknutom svojstvu strukture dosetke da bude sveobuhvatan, britki izraz („kratke, dovršene i lepo oblikovane dosetke, kojima se ništa ne može ni oduzeti ni dodati“, da ponovimo reči Đ. Folene), u njoj nema mnogo mesta za razvijeniji polemički diskurs kakav uvodi veznik *nondimeno/nondimanco*, diskurs koji će svojom prozom definitivno otpočeti Gvičardinijeve *Napomene*. Dijalektička filozofska postavka *Ugodnih izreka* ostvaruje se implicitno, kroz dijalošku strukturu, sažete iskaze složene sintakse, često niži registar kolokvijalnog tona. Za takvu postavku ključna je najpre celina knjige, ali i publika, na kojoj je, kako smo istakli, „zadatak“ da naizgled jednostavne i najvećim delom komično-realistične fragmente pretvori u složenu filozofsko-moralističku po(r)uku.

Drugi jezičko-stilski element koji takođe pratimo kroz tekstove trojice autora jesu sinonimni parovi, na čiju smo stilsku vrednost i funkciju u prethodnoj tradiciji u uvodnim poglavljima teze ukazali. Primer poglavito *Kanconijera*, ali i čitave pesničke tradicije na pučkom, pokazuje da ova figura stila prevashodno doprinosi ekspresivnosti i ritmičnosti izraza, kao i preciznosti evociranja doživljaja (poglavito u Petrarkinom slučaju). I Policijano pesnik, u svom eklektičnom pristupu kako prozi tako i poeziji, u svojoj zbirci poezije takođe neretko pribegava petrarkističkim sinonimnim spojevima¹²¹. No, kada je o kratkoj prozi ovog tipa reč, valja ispitati da li u njoj ova stilema zadržava te iste funkcije, te da li dobija i neku novu vrednost. U narednoj tabeli izdvojili smo, stoga, parove koje smo pronašli u *Ugodnim izrekama*.

---

121 Up.: „Petrarkističkog su porekla, na kraju, neki rasprostranjeni sinonimni spojevi: *parlare e riso* VII, 4 (“contempli el suo *parlar*, contempli el *riso*“); *Invidia e Gelosia* XXXV, 4; CVII, 6; CXXVI, 18 (RVF 222, 7; *Tr. Cup.* 3, 105); *adiaccia e arde* CVI, 13; CXXVII, 46 (RVF 134, 2; 152, 11, ecc.); *uccide e sana* XI, 6; CVIII, 11“. C.E. Roggia, *La materia e il lavoro*, nav. delo, p. 196.

Tabela 1: Sinonimni parovi u *Ugodnim izrekama*

Broj fragmenta:	Sinonimni par:
4	[...] stimava, dall'amor paterno ingannato, che e' fussi <i>savissimo e molto introdotto nelli studi</i> [...]
37	Ser Giovanni Tinghi, prete in Santa Riparata, sendo <i>vecchissimo e tutto canuto</i> , confessava una donna. [...]
45	[...] Ora, essendo colui avezzo a peracce <i>grosse e salvatiche</i> , disse: [...]
90	Un <i>povero</i> uomo <i>et ignudo</i> , come aveva [...]
123	[...] fu uomo <i>molto inetto e mal fatto</i> [...]
144	[...] mentre fu <i>giovane e di buon sentimento</i> [...]
146	Cosimo a uno, dotto ma <i>cattivo e pazzo</i> , disse [...]
147	[...] una moglie <i>piccola e minuta</i> [...]
159	[...] con un capuccio, a l'usanza di quel tempo, <i>grande e spazioso</i> [...]
214	[...] Ora, doppo alcuni anni, trovandosi detto signore in una guerra <i>lunga e pericolosa</i> [...]
272	Cosimo, di qualche uomo <i>pronto et accorto</i> , soleva dire [...]
283	Entrorono in un orto di messer Pastore, uomo <i>savio e vecchio</i> [...]
284	Messer Brunoro Malatesto, uomo <i>dotto e savio</i> [...]
287	Piraffo, uomo oltra modo <i>satiro e rampognoso</i> [...]
342	Il Piovano, a Londra, bagnando gli occhi di quelli Inglesi, <i>rossi e scerpellini</i> [...]
359	[...] l'aresti subito <i>speso e scacciato via da te</i> ; [...]
394	[...] Ancora, volendo significare una cosa aver <d>el <i>peregrino e leggiadro</i> , suol dire che quella tal cosa "trebbianeggia"; [...]
401	[...] Holla venduta, ché ell'era <i>torta e bistorta</i> [...]
404	[...] il detto del duca di Milano Galeazzo Mari di un ragazzo <i>nero e brutto</i> , il quale disse [...]
410	La verace loda mette <i>radici e propagine</i> .
414	[...] un cavallo chiamato il «Fangotto», <i>molto bello e grasso</i> [...]

Najveći deo dvadeset i jednog izdvojenog para predstavljaju pridevski spojevi (njih 19), uz tek jedan glagolski i jedan imenički spoj. Podatak da je reč mahom o pridevskim, deskriptivnim parovima ukazuje da u slučaju *Izreka* ova figura takode ima najpre funkciju ekspresivnosti (u 90. fragmentu i u kombinaciji s hiperbatonom) i narativnu deskriptivnu vrednost. Policijano u svojoj kratkoj prozi na jezičkom nivou ne relativizuje, kroz upotrebu sinonimnih parova, određene filozofske pojmove, što će biti slučaj u Gvičardinijevoj i Leopardijevoj prozi, već oni služe kao

efektno stilsko sredstvo unutar same naracije određene načelom *brevitas*. Svojom upotrebom sinonimnih parova, Policijano velikim delom i leksički ostaje veran tradiciji; štaviše, neke od spojeva u gotovo istovetnom obliku nalazimo i u *Kanconijeru*:

Tabela 2: Slični oblici sinonimnih parova u *Kanconijeru* i *Ugodnim izrekama*

<i>Kanconijer</i>	<i>Ugodne izreke</i>
povera et nuda (VII 10) ignuda e sola (CXXVIII 101)	povero et ignudo
lunghe et gravi (CLV 14)	lunga e pericolosa
accorte e sagge (CV 61) accorte et preste (CC 3) accorto et saggio (CCLXIV 119)	pronto et accorto
antiquo e saggio (CCXLV 3)	savio e vecchio
leggiadrette e nove (CCXLVI 3) nove e leggiadre (CCCXXXIX 3) del peregrino e del gentile (CCCLX 129)	peregrino e leggiadro

Ovo su neki od primera koji nas vraćaju na pitanje stalnog uticaja lirske tradicije na najrazličitije prozne forme, a ujedno ukazuju na razvojni put toka koji ispitujemo. Policijanovi sinonimni parovi, na samom početku ovog „toka“ i u naročitoj i neodređenoj jezičkoj situaciji u kojoj stvara, neminovno su pod uticajem lirskog nasleđa na pučkom; ujedno, ni sama ideja *Izreka* ne bi bila u skladu s drugačijom funkcijom ove figure stila, budući da nije reč o analitičkoj prozi, već o stilizovanom prikazu firentinskog konteksta i portretu njenih protagonista.

I u ovoj stilemi, međutim, ogleda se Policijanova preciznost i naročita pažnja koju poklanja jezičko-stilskom aspektu svojih izreka. Tome može svedočiti jedan od sinonimnih parova kojeg u sličnom obliku nalazimo u jednom od pomenutih predložaka *Izreka* – zbirci dosetki Pjovana Arlota, anonimnog autora (reč je o dosetki broj 5 u ovom delu, broj 342 u Policijanovim fragmentima). Kao i one koje smo prethodno analizirali, i ova Arlotova dosetka u zbirci anonimnog autora znatno je razvijenije pripovedne strukture u odnosu na Policijanovu, koja se sastoji tek od jedne složene rečenice; pored toga, u predlošku nailazimo i na sinonimni glagolski spoj „arrossiscono e arrovesciono gli occhi“, koji u Policijanovoj verziji postaje pridevski spoj „[occhi] rossi e scerpellini“, stilski mnogo obojeniji, uz tipično toskanski pridev *scerpellini*, što i unutar ove stileme pokazuje „skok u kvalitetu“, kako zapaža T. Zanato¹²², pored drugačije i dovršenije sintakse i Policijanove naročite *brevitas*¹²³.

122 Up. A. Poliziano, *Deti piacevoli*, a c. di T. Zanato, nav. delo, p. 15.

123 Evo i primera: [5] Nel medesimo viaggio feciono le galezze fiorentine scala a Londra, città nobile e ricca nella insula d’Inghilterra, dove dimororono ancora alquanti mesi per la compra delle lane e spaccio delle galee. Per la comodità della lunga istanzia il Piovano era cognosciuto per tutta la terra e prese grande amicizia, oltre alli Italiani, con alcuni Inghilesi e con alcuni preti in modo che il Piovano Arlotto imparò molti loro costumi e vidde molti loro modi difforni a’ costumi italiani: quali gli piacevono e quali gli dispiacevono. Questo gli dispiaceva assai, che quando vanno a tavola dimorano a mangiare tre ore o più. Non è veruno Inghilese, per piccolo mangiatore che sia, che non mangi per tre Italiani, e tanto mangiano e béano che in su quella insula poco vi stanno sani e tra l’altre infermità vi sono infinite persone le quali come s’apressano alla età d’anni quaranta arrossiscono e arrovesciono gli occhi e dannosi ad intendere sia per l’aier sottile e non per lo loro superfluo mangiare e bere, e per questa cagione istimano che una certa divozione fanno giovì loro a quello rossore degli occhi. La quale è questa: quando il prete ha finito la messa tutta, viene tutto il populo e inginocchiarsi presso allo altare a’ piedi del prete; e innanzi si parta, mette uno poco d’acqua in nel calice, e dicendo orazioni a ciascheduno frega tutti a dua gli occhi con quella acqua la quale istimano gli liberi da tali infermità, e non considerano sia per lo loro isfrenato vivere di bere e di mangiare. Una mattina fu invitato il Piovano a dire messa in una chiesa cattedrale della quale era archidiacono uno uomo da

Pa ipak, premda velikim delom ostaje ukorenjen u tradicionalnoj upotrebi ove stileme, postoje izvesne specifičnosti u Policijanovoj upotrebi sinonimnih spojeva, specifičnosti koje ćemo naći i u drugim delima ovog toka. Neki od parova izdvojenih u *Izrekama* nisu potpuni sinonimi izvan konteksta datog fragmenta (poput fragmenata 45, 144, 404, 410, 414), ali u njemu čine komplementaran spoj. Zatim, u nekim primerima jedan ili oba elementa sinonimnog para dati su u obliku superlativa, ili su praćeni određenim prilogom: [4] „savissimo e molto introdotto nelli studi“, [37] „vecchissimo e tutto canuto“, [123] „molto inetto e mal fatto“, [414] „molto bello e grasso“. Takva forma apsolutnog superlativa ili prilog kojim se naglašava semantička vrednost elementa pokazatelj su autorove lične „procene“, odnosno plod su hiperbolične subjektivnosti, u skladu s pripovednom vrednošću izreka.

Upravo ovakva subjektivnost na jezičkom planu vodi nas do suštinskog odnosa pojedinačnog i univerzalnog u Policijanovom delu, na planu sadržaja.

Kroz poređenje predložaka i teksta *Izreka* uočili smo kao jednu od razlika Policijanovu težnju da protagoniste neretko individualizuje i time fragmente uokviri firentinskim kontekstom, te

---

bene chiamato messer Talboth, el quale era molto grande e singulare amico al nostro Piovano Arlotto, el quale accettò molto graziosamente, e paratosi e andato allo altare, e incominciato la messa, alla quale venne molta gente, tra li quali vi fu uno messer Adovardo Ander, cavaliere e barone del re, e suo antico cortigiano, el quale era istato di poco tempo a Roma, a dare la obidienza al papa per lo suo re d'Inghilterra, e alquanto intendeva italiano – della qual cosa il Piovano non sapeva cosa alcuna, che il detto gentile uomo sapesse parlare italiano –; e finito che il Piovano ebbe la messa, fece al modo inglese, e messa l'acqua in sul calice vennono tutti gli audienti e 'nginocchiavansi: fregava loro con dua dita gli occhi con quella acqua del calice e in iscambio delle orazioni diceva in italiano: – Beete meno, che 'l mal pro vi possa egli fare. E così ispesseggiando, intese questa piacevolezza il detto messer Adovardo, per la quale non poteva contenersi delle risa. E partitosi, di subito n'andò a corte e narrò questa piacevolezza al re. Il quale mandò per il Piovano e volle intendere a che fine lui avesse dette quelle parole allo altare. E inteso che 'l Piovano Arlotto aveva fatto la unzione agli occhi e le parole in iscambio delle quali aveva dette e molte altre piacevolezze, gli donò panno finissimo per due veste e nobili cinquanta d'oro e fecegli molte offerte e assai lo carezzò in mentre che istette a Londra e per suo rispetto fece molti piaceri a tutti quelli mercatanti fiorentini erano in quelli paesi.

(Na istom tom putovanju zaustavile su se firentinske ratne galije u Londonu, uzvišenom i bogatom gradu engleskog ostrva, gde su proveli još nekoliko meseci zbog kupovine vune i prodaje galija. Usled dugog boravka, Pjovana su u čitavom gradu poznavali i stekao je mnogo prijatelja, među kojima je, pored Italijana, bilo i Engleza i nekih sveštenika, te je Pjovano Arloto naučio o mnogim njihovim običajima i primetio da se mnoge njihove navike razlikuju od italijanskih običaja: neke su mu se svidеле, neke ne. Izuzetno mu je mrzak bio običaj da se za trpezom ostaje da se jede po tri sata i više. Nema nijednog Engleza, koliko god malo jeo, da ne jede za trojicu Italijana, i toliko jedu i piju da ih je na ostrvu malo zdravih i, među ostalim bolestima, bezbroj ih je kojima se, kako se približavaju četrdesetoj, zacrvene i iskolače oči, a oni objašnjavaju da se to dešava zbog razređenog vazduha, a ne zbog prekomernog jela i pića, te zbog toga veruju da im izvestan verski običaj pomaže protiv tog crvenila očiju. A to je sledeći običaj: kada sveštenik završi službu, čitav svet dolazi i svi kleknu kraj oltara pred sveštenikova stopala; a on, pre nego što ode, sipa malo vode u pehar i uz molitvu svakome protrlja oba oka tom vodom, za koju veruju da će ih osloboditi bolesti, i ne smatraju da ona dolazi od njihovog neumerenog života, jela i pića. Jednog jutra, pozvaše Pjovana da održi službu u katedrali čiji je arhiđakon bio čestit čovek po imenu gospar Talbot, koji je bio velik i naročit prijatelj našeg Pjovana Arlota, što uz veliku zahvalnost prihvati zadatak, spremi se i ode do oltara, te započne službu, na koju je došlo mnogo sveta, među kojima beše nekakav gospar Adovardo Ander, kraljev vitez i baron i njegov dugogodišnji dvorjanin, koji je malo pre toga bio u Rimu da papi u ime kralja Engleske iskaže pokornost i prilično dobro je razumeo italijanski – o čemu Pjovano ništa nije znao, da pomenuti plemić govori italijanski –; te kada Pjovano završi službu, postupi prema engleskim običajima, i kada je sipao vode u pehar dođoše svi koju su slušali i kleknuše: s dva prsta trljao im je oči onom vodom iz pehara i umesto molitve govorio je na italijanskom: - Manje pijte, jer vam može škoditi. I dok je on tako ponavljao, ču ovu dosetku pomenuti gospar Adovardo, i ne mogaše da zadrži smeh. Kako ode, odmah se zaputi dvoru i ispriča dosetku kralju. Ovaj posla po Pjovana i htede da čuje zbog čega je pred oltarom izgovarao te reči. I čuvši kako je Pjovano Arloto mazao oči i koje je reči u zamenu za molitvu izgovarao, i mnoge druge dosetke, darovao mu je najfiniju tkaninu za dva ogrtača i pedeset zlatnika, i mnogo mu je toga ponudio i ugađao tokom boravka u Londonu, i iz poštovanja prema njemu mnogo je toga učinio za sve one firentinske trgovce koju su u toj oblasti boravili.)

[342] Il Piovano, a Londra, bagnando gli occhi di quelli Inglesi, rossi e scerpellini, diceva, scambio di orazione: - Beete meno, che mal pro vi faccia! -

(Pjovano, u Londonu, kvaseći oči onim Englezima, crvene i izokrenute, govorio je umesto molitve: - Manje pijte, jer vam može škoditi!-)

tako *dives quidam* postaje Kozimo Mediči, *equester quidam* postaje Firentinac Martino Skarfi, *socii duo* postaju Pjovano Arloto, itd. Imena ovde nisu puke etikete, protagonisti su individualno obeleženi i određeni upravo „vlastitom“ upotrebom jezika¹²⁴, u aristotelovski verodostojno kontekstualizovanim situacijama. Kroz njihov portret autor ujedno prikazuje zakonitosti i vrednosti jednog sveta, mikrokosmosa Firenze, a budući da u dovitljivoj upotrebi reči leži i sva mudrost tog i takvog sveta, logika na kojoj on počiva (ili se barem tako u delu nastoji prikazati), ovakav prikaz postaje i svojevrsni filozofsko-etički portret tih istih protagonista. To nas vraća na implicitni moralizam filozofskog sistema *Izreka* – eklektički moralizam, baš kao i njihov jezik i stil, ispoljen kroz niz raznolikih i živih pojedinačnih situacija konkretnog istorijskog trenutka.

No, budući da je reč o autorovom prikazu tih protagonista i takvog konteksta, on je možda najpre odraz gledišta određenog Policijanovim odabirima, koji su plod kako njegovog proživljenog iskustva, tako i njegovih čitanja („ogni dipintore dipigne sé“, kako sam autor piše)¹²⁵. Iz izdvojenih predložaka donekle je već moguće rekonstruisati raznorodna čitanja koja su direktno uticala na nastanak *Izreka*, no, kada je u pitanju ovakva kratka forma i njen filozofsko-etički sadržaj, od značaja je i Policijanov prevodilački rad, budući da će 1479. godine (upravo, dakle, u periodu kada nastaju i *Izreke*) prevesti za Lorenca s grčkog na latinski *Priručnik Epiktetov*, fragmentarnu prozu filozofsko-etičkog sadržaja.

Autobiografizam u užem smislu u *Izrekama* je, pak, krajnje implicitan, ali se može uočiti kroz izvesne – retke – jezičke tragove, poput lične i prisvojne zamenice prvog lica jednine, ili kakve aluzije na trenutak autorovog pisanja (kurziv je naš):

[4] [...] benché detto Matteo insino allora fussi sciocco, *come egli è ancora al presente*, stimava, dall'amor paterno ingannato, che e' fussi savissimo e molto introdotto negli studi [...]¹²⁶

[199] Iacopo Bini *mi* disse a questi di che questi di Firenze sempre sono stati di tre ragioni nel governo, perché uno ha prestata la riputazione, l'altro e danari, e 'l terzo ha appiccato el sonaglio. Domandai questo appiccare el sonaglio che voleva dire: contommi allora che certi tipi deliberarono una volta insieme d'appiccare un sonaglio alla coda della gatta, per sentirla; ma, poi che 'l partito fu vinto, non si trovava nessuno di que' topi che volessi essere el primo a appiccarlo. Un pari adunque d'Antonio Pucci diceva lui essere di quelli che appiccavano el sonaglio.

(Jakopo Bini mi je ovih dana rekao da su u Firenci oduvek iz tri razloga ljudi na vlasti, jedan zato što je založio ugled, drugi novac, a treći zato što je zakačio praporac. Upitah šta znači to kačenje praporca; ispriča mi tada da su neki miševi složno odlučili da zakače praporac na mačkin rep, kako bi je čuli; no, nakon što je odluka izglasana, niko od tih istih miševa nije želeo prvi da joj ih zakači. Čovek poput Antonija Pučija, dakle, govorio je, od onih je što kače praporke.)

[201] Un vecchio *mi* disse a questi di che le cose ingiuste non possono durare, e che la giustizia è fatta come l'acqua, che, quando è impedita dal suo corso, o ella rompe quello ripari e 'mpedimento, o ella cresce tanto e 'ngrossa ch'ella sbocca poi di sopra.

[323] La Ginevra de' Benci, *id est* la Bencina, giocando *noi* a un gioco che si danno palmate et essendo accaduto che Piero di Lorenzo de' Medici, *mio* discepolo, *m'ebbe a dare* una palmata e poi a caso si partiva e andava in camera a scrivere, dimandandolo *io* dove andassi, rispose ella prontamente: - Dove credete voi che vadi? Va a cancellarvene una di quelle che avete date a lui!

(Đinevra de' Benči, to jest Benčina, u igri koju smo igrali, u kojoj se udara po dlanovima, i nakon što me je Pjero od Lorenca de' Medičija, moj učenik, udario po dlanu a onda odjednom otišao u sobu da piše, kada sam

124 Up. G. Folena, *Umori del Poliziano nei Detti piacevoli*, nav. delo, p. 26.

125 Reč je o 152. fragmentu koji glasi: „Diceva Cosimo che si dimenticano prima cento benefici che una iniuria, e chi iniuria non perdona mai; e che ogni dipintore dipigne sé“ (Govorio je Kozimo da se pre zaboravi stotinu dobrih dela nego jedna uvreda, i da onaj ko vređa nikada ne oprašta; i da svaki slikar sebe slika).

126 Prevod ovog fragmenta, kao i fragmenta 201 koji sledi, dat je na prethodnim stranicama poglavlja.

upitao kuda ide, spremno je odgovorila: - Kuda mislite da ide? Ide da izbriše jedan od onih udaraca koje ste vi njemu zadali!)

[327] Lagata, *mio* compare, quando uno gli dice che gl'incresce a stare nel letto, dice che s'egli stessi a lui lo farebbe stare in sulla colla!

(Lagata, moj kum, kada mu neko kaže da ne voli da bude u postelji, kaže da bi ga, da se on pita, stavio na konopac!)

[328] Un bisticcio piacevole *mi* disse a questi di Sandro di Botticello: - Questo vetro chi 'l votrà? Vo' tre, e io v'atrò!

(Ovih mi je dana Sandro di Botičelo rekao ugodnu igru rečima: - Ovaj vrč ko će izvnuti? Vas trojica i ja ću vam pomoći!)¹²⁷

[385] [...] E, per apparere lettere greche, fe' pensiero d'andare in Costantinopoli; ma inciampato a Napoli, si innamorò di non so chi, *ch'io non me ne ricordo*, e quivi spese tutti e suoi danari. [...]

([...] Te, da bi naučio grčki, naumi da ode u Konstantinopolj; no, zadesivši se u Napulju, zaljubi se u ne znam koga, jer se ne sećam, i tamo potroši sav novac. [...])

Dok pronalaženjem predložaka možemo donekle rekonstruisati Policijanova čitanja, ovakvi autobiografski uplivi pomažu da rekonstruišemo i sam kontekst u kojem Policijano stvara, kroz one fragmente koji nam otkrivaju čiji je učitelj, ili, pak, poznanstvo sa članovima firentinske patricijske porodice Bini, kao i poznanstvo sa Sandrom Botičelijem, takođe dragom Medičijevima (upravo on 1478. godine slika na fasadi Bardela, čuvenog firentinskog zatvora, likove zaverenika protiv Medičijevih u Zaveri Pacijevih), a koji će u svojem stvaralaštvu biti inspirisan i Policijanovim delima, poglavito *Stancama*¹²⁸. Ovakav implicitni autobiografizam, bez autorovih tumačenja i analiza prikazanih situacija, potvrđuje ono što K.E. Rođa uočava i u Policijanovoj poeziji¹²⁹: njegova ideja poezije (u širem značenju reči, kao književno stvaralaštvo) ogleda se u fikciji – te i stilizaciji – neposrednog diskursa, bez upliva autorovih razmišljanja. Takav postupak *a priori* isključuje težnju onom petrarkističkom, univerzalnom autobiografizmu, premda i u Policijanovom slučaju on delom jeste transcendentalne prirode, budući da se autor postavlja kao neposredni svedok i garant određenog broja fragmenata, koji imaju širu vrednost i značenje, iako polaze od pojedinačnih i „proživljenih“ situacija. Odnos *Izreka* prema Petrarkinoj filozofsko-etičkoj postavci (koja, kako smo u početnim poglavljima istakli, nesumnjivo utiče na ovaj tok) jeste, baš kao i odnos Policijanove poezije i *Kanconijera*, odnos pojedinačnog, istorijski određenog i apsolutnog i bezvremenog.

I u gnomskim fragmentima, koji bi i bili osnovni tok *Izreka*, postavka je istovetna, čime se usložnjava i značenje učitano u formu *detto* (a čije dodatno određenje u vidu prideva *piacevole* u Policijanovom slučaju ukazuje na uživanje kao na jednu od glavnih namena dela), te ona postaje nekom vrstom filologije frazeologije, čiji je izvor, „tekst“, gradska kultura. Autor opisuje nastanak izreke ili izraza iz pojedinačnog trenutka, određenog konteksta i određenih aktera, ne odlazeći u tumačenja, koja su ostavljena čitaocu¹³⁰:

127 Reč je o verovatno neprevodivom kalamburu zasnovanom na asonancama, (*questo vetro votrà vo' tre e io atrò*), aliteracijama (*vetro votrà vo' v'atrò*) i metatezi vokala.

128 Up. Botičelijevu *Proleće (Primavera)* i prvu knjigu Policijanovih *Stanci* u kojima je opisano Venerino kraljevstvo (vv. 72-90).

129 C.E. Roggia, *La materia e il lavoro*, nav. delo, p. 149.

130 Dok F. Gvičardini u slučaju onih napomena koje su poslovičnog tipa daje svoju interpretaciju i analizu s filozofskog aspekta, što je u skladu s njegovim pristupom ovoj kratkoj formi, a o čemu će biti reči u narednom poglavlju. Štaviše, jedna od Gvičardinijevih napomena predstavlja i neku vrstu teorijskog razmatranja poslovice: [12] Quasi tutti e medesimi proverbî o simili, benché con diverse parole, si truovono in ogni nazione; e la ragione è che e

[233] «Per un po' meno ferma per me». Questo detto è diventato già proverbio, la cui origine è questa: che, dilettandosi Donatello scultore di tenere in bottega belli discepoli, gnene fu messo un per le mani il quale molto gl'era lodato come bel giovane; e mostrandogli, chi glielo metteva innanzi, un fratello di detto giovane, e affermando che assai era più bello quell'altro che con esso cercava di acconciare, disse le sopradette parole: Per un po' meno ferma per me!

(„Zamalo manje za mene“. Ova je izreka već postala poslovična, a njeno poreklo je sledeće: kako je vajar Donatelo voleo da u svojoj radionici okuplja lepe učenike, doveli su pred njega jednog kojega su mu mnogo hvalili kao lepog mladića; a kada mu je onaj ko mu ga je doveo pokazao brata pomenutog mladića, tvrdeći da je znatno lepši onaj drugi kojega je pokušavao s njim da spoji, reče navedene reči: Zamalo manje za mene!)

[378] «Tu fai come il percorino, da Dicomano». Ciò vuol dire «favelli poco e male»: tratto da un pecorino che un contadino da Dicomano, per frodarlo, avea nascoso in una soma, il quale, non avendo mai fatto un zitto per tutta la vita, a punto cominciò a la porta a belare.

(„Ti si kao kao jagnje iz Dikomana“. To znači „zboriš malo i loše“: a to dolazi od nekog jagnjeta koje je jedan seljak iz Dikomana, kako bi ga prokrijumčario, sakrio u tovar, a ono, koje za života nije beknulo, stade baš na gradskoj kapiji da mekeće.)

[384] Essendo Giuliano de' Medici piccol fanciullo, gli fu detto, mentre che era alla guardispensa, che papa Pio passava; et egli rispose: - E' si passi, io vuo' cacare! - E questo ancora è già in proverbio.

(Kada je Đulijano de' Mediči bio mali, rečeno mu je, dok je bio u zahodu, da prolazi papa Pije; a on je odgovorio: - Neka prolazi, ja hoću da kakim!- A to se još koristi kao poslovica.)

Svaka izreka sama za sebe je fragment, deo celine izvan teksta, ali je jednovremeno i fragment, odnosno deo, i samoga teksta kao celine koja upravo u tom sabiranju apsolutnih i autonomnih fragmenata dobija vrednost naročitog sistema i organskog dela. Na planu forme, odnos pojedinačno/univerzalno ispoljava se upravo kroz odnos fragmenta i celine sistema koji knjiga predstavlja. Struktura *Izreka* definitivno je osmišljena kao celina, sistem zaokružen najpre vlastitom otvorenošću u kojemu vlada princip *tout se tient*. To potvrđuje autorova doslednost u eklektičkom jezičko-stilskom pristupu fragmentima koji isključuje bilo kakvu unapred određenu kategoriju književnog/neknjiževnog, budući da je upravo ovakva *ars combinatoria* pokazatelj književne vrednosti dela, uvek prilagođena sadržaju, te samim tim i harmonična. Pored doslednosti u jezičko-stilskom izrazu, i sam kontekst – firentinski ambijent i njegovi protagonisti, trgovci, mahom bivši trgovci koji sada upravljaju političkim i ekonomskim životom grada, kao i neki od protagonista njegovog kulturnog i društvenog života, zaokružuju fragmente u jednako dosledno kontekstualizovanu celinu sistema. Stoga će se kroz fragmente i protagonisti neretko ponavljati, na šta ukazuju i izvesni jezički znaci, direktna deiktička međusobna povezanost fragmenata izrazima i pridevima poput *il detto*, *il sopradetto*, *il medesimo*, *il predetto*, koji upućuju na prethodne izreke i čine celinu kompaktnom. Evo nekoliko primera (kurziv je naš):

[42] *Simile fu* il motto di Donatello [...]

(Slična beše Donatelova dosetka [...])

[63] *Il detto*, muggiando la gatta che gli toglieva l'orecchie, la gittò fòri delle finestre, dicendo [...]

---

proverbi nascono dalla esperienza o vero osservazione delle cose, le quali in ogni luogo sono le medesime o simili (Gotovo sve iste ili slične poslovice, premda drugačije rečene, nalaze se u svakom narodu; a razlog tome jeste što poslovice nastaju iz iskustva, odnosno iz promatranja prilika, a one su svugde iste ili slične).

(Pomenuti, kako mu je mačka probila uši mukanjem, izbaci je kroz prozor, govoreći [...])

[77] *La medesima al medesimo*, che gli diceva [...]

(Ista ta istome, koji joj je govorio [...])

[79] *Lorenzo predetto*, domandato da Ugolino Martelli perché si levassi la mattina tardi, gli ridomandò [...]

(Prethodno pomenuti Lorenzo, kada ga je Ugolino Marteli upitao zašto ujutru kasno ustaje, upita njega [...])

[142] *Cosimo predetto* ammoniva un contadino [...]

(Prethodno pomenuti Kozimo upozoravao je nekog seljaka [...])

[144] *Il sopradetto*, dimandato per che in vecchiaia aveva tolta moglie, disse [...]

(Gorepomenuti, kada su ga pitali zašto se u starosti oženio, reče [...])

[177] *A un altro*: – Appara ora a fare, ché favellare sa' tu!

(Drugome: - Sad nauči da radiš, jer već znaš da zboriš!)

[183] *El medesimo* disse [...]

(Isti taj reče [...])

[216] *Detto Piovano*, sendo a questi di sollecitato da alcuni cittadini [...]

(Pomenuti Pjovano, kada su ga ovih dana ubeđivali neki građani [...])

[245] *Il predetto*, sentendosi leggere in concilio el processo contro, confessava tutto, dicendo [...]

(Prethodno pomenuti, kad ču da se na zboru čita postupak protiv njega, sve je priznao, govoreći [...])

[322] *Un altro*, matto, sendo in chiesa [...]

(Neki drugi, lud, kada se našao u crkvi i čuo [...])

[362] *Il medesimo*, dicendo il duca che non si voleva mai cavare sproni insino che non pigliassi Firenze, disse [...]

(Isti taj, na vojvodine reči da nijednog trenutka ne treba skidati mamuze dok se ne osvoji Firenca, reče [...])

Jezik i stil, kao i forma *Izreka*, ali i njihov sadržaj, u znaku su otvorene *variatio*. Pa ipak, Policijanovom stilizacijom, fragmentarnom strukturom i stalnom dijalektikom pojedinačnog i opšteg one, rekli bismo, čine organsku celinu koja svoju pravu vrednost i filozofsku postavku nalazi tek u obliku knjige, u mozaičkoj strukturi jezički „nesavršenih“, ali stilski dovršenih fragmenata. *Ugodne izreke* mogu se, stoga, posmatrati i kao odraz Policijanove implicitne poetike *tout court*, zasnovane na eksperimentalnosti i filološkoj eklektičnosti, ali i kao potpuno novi spoj klasičnog i neklasičnog unutar jednako novog filozofsko-etičkog sistema koji grade.

4. Napomene Frančeska Gvičardinija

U trenutku kada društveno-politička previranja Firence s kraja XV i početka XVI veka poprime znatno ozbiljnije razmere, zajedno sa smrću Lorenca Veličanstvenog (1492), model kratke proze Policijanovih *Ugodnih izreka* pronaći će u *Napomenama* Frančeska Gvičardinija svojevrsnog sledbenika.

Napomene (Ricordi) jesu delo koje prati F. Gvičardinija tokom čitave njegove političko-diplomatske i stvaralačke karijere. Najpre su to usputne beleške nastale kada je sa samo dvadeset i devet godina poslat u Španiju u svojstvu izaslanika na dvoru Ferdinanda Katoličkog (1512. godine), u vidu dve sveske (*quaderni*), čiji se autografi čuvaju u arhivu Gvičardinijeve kuće, skraćeno označene kao Q¹ i Q². Na samom početku, napomena je svega trinaest, političke tematike, i nastaju „na marginama *Beseda iz Logronja*“¹³¹, kao opštija razmatranja nastala iz ideja „primarnog“ dela koje piše, a koja dobijaju sopstvenu vrednost; godine 1513. napomena je dvadeset i devet. Nakon usputnih beleški zapisanih u sveskama, izdvajaju se, prema podeli M. Barbija koje se i mi u radu držimo, tri redakcije *Napomena*. Redakcija A predstavlja napomene nastale pre 1525. godine, koje su osnov prvih njihovih izdanja u drugoj polovini XVI veka, a čiji je autograf izgubljen. Redakcija B, čiji je autograf sačuvan, datira iz 1528. godine, a sadrži sto osamdeset i jednu napomenu, od čega je sto sedamdeset i jedna napisana pre 1525., a deset ih je dodato aprila 1528 godine. Redakcija C, ujedno i konačna verzija dela na kojoj Gvičardini radi nakon pljačke Rima 1527. godine, u trenutku kada se povlači na imanje Finokjeto, nedaleko od Firence, a čiji autograf takođe imamo, datira iz 1530. godine i sadrži dvesta dvadeset i jednu napomenu, od kojih je devedeset i jedna nova, a ostale predstavljaju korigovane i prilagođene napomene prethodnih verzija¹³².

Ovakvo osamnaestogodišnje promišljanje i nastajanje kratke proze *Napomena* ukazuje na njihov početni marginalni položaj, kao i u slučaju Policijanovih *Izreka*, koji kao takav delom i ostaje, u kontekstu kako autorovog opusa, tako i književnog sistema datog trenutka. Na marginalnost i „traženu“ nedovršenost ukazuje i poslednja redakcija, koja, premda u njoj svaka napomena biva jezički i stilski usavršena i nalazi svoje mesto u složenom Gvičardinijevom sistemu, odaje utisak otvorenog dela bez jasno određenog početka i kraja. Takva pozicija *Napomena* jeste i u Gvičardinijevom slučaju privilegovano mesto sa kojega se mogu ispitati najrazličitiji aspekti života, bez teorijskih razmatranja i konačnih sudova, na način koji nije opterećen „stegama“ žanrova u koje su već učitane određene vrednosti, i ne samo to: na ovaj način autor može isto tako slobodno ispitati sve jezičko-stilske mogućnosti pučkog, u trenutku sada već, zahvaljujući Pjetru Bembu, uspostavljene paradigme književnog jezika i njegovih modela, kako poezije tako i proze.

Gvičardini, čitalac Bembovih *Razmatranja* i autor isključivo prozних dela, nema, pak, jasnih i određenih modela za svoju formu i stil; u pukotini nedovoljno formirane političko-filozofske proze na pučkom, eksperimentiše jezičko-stilskim sistemom tog istog pučkog, ispitujući granice

131 Up. C. Varotti, *Francesco Guicciardini*, nav. delo, p. 95. *Besede iz Logronja* Gvičardini piše u Španiji, tokom svoje službe ambasadora Firentinske republike pri dvoru Ferdinanda Katoličkog. Delo ispituje problematiku političkih tela Firentinske republike, baveći se onim najznačajnijim: Velikim savetom i titulom doživotnog gonfalonijera (*gonfaloniere a vita*), uspostavljenom 1502. godine; ključna je, pak, njegova ideja Senata, kao posrednika među ovim dvema institucijama, a pre svega to koga autor određuje za njegove članove – takozvane *savi*, mudre i učene ljude koji su kadri da odlučuju o najvažnijim političkim pitanjima Republike. Up. F. Gilbert, *Machiavelli e Guicciardini*, Torino, Einaudi, 1970, pp. 78-82.

132 O redakcijama, kao i o polemici koju otvara Barbi, insistirajući na postojanju redakcije A, videti: M. Barbi, *Per una compiuta edizione dei «Ricordi politici e civili» del Guicciardini* (1932), u Id., *La nuova filologia e l'edizione dei nostri scrittori da Dante al Manzoni*, Firenze, Sansoni, 1938, pp. 125-160; E. Scarano, *Le redazioni dei «Ricordi»*, in Id., *La ragione e le cose: tre studi su Guicciardini*, Pisa, ETS, 1980, pp. 89-178; M. Fubini, *Le quattro redazioni dei Ricordi del Guicciardini: contributo allo studio della formazione del linguaggio e dello stile guicciardiniano*, u Id., *Studi sulla letteratura del Rinascimento*, Firenze, La Nuova Italia, 1971, pp. 126-177; R. Spongano, *I «Ricordi» del Guicciardini*, nav. delo, pp. 12-14; F. Guicciardini, *Maxims and Reflections*, Introduction by Nicolai Rubinstein, University of Pennsylvania Press, 1972, pp. 7-33.

oformljene paradigme kako bi u okvirima te iste paradigme uspostavio filozofski diskurs *sui generis* i na taj način je nadogrudio. No, njegovo eksperimentisanje neće za ishod imati Policijanovu eklektičnost. *Variatio*, koja je i ovde prisutna, drugačije je prirode, budući da za autora *Napomena* nije karakteristična jezičko-stilska ekspresivnost koja raspolaže i nižim i višim registrom, a koju nalazimo u *Izrekama*. F. Gvičardini „nikako nije pisac *varijacije*, već *postojanosti*“¹³³, te jezik i stil oblikuje pre svega vođen željom za jasnoćom i preciznošću¹³⁴ koji bi bili odraz jasnoće i preciznosti njegove misli, bez eksplicitnog uključivanja u teorijske rasprave o jeziku. Jasnoća je, pak, u Gvičardinijevoj implicitnoj „poetici“ jednovremeno jezičko-stilski i filozofski kriterijum, a upravo iz tih razloga uticaj ovog autora na istoriju književnog italijanskog jezika tiče se najpre konceptualne, intelektualne dimenzije, više nego fonoloških ili morfoloških aspekata pučkog¹³⁵; takva intelektualna dimenzija jezika i ovde se najpre ispoljava kroz sintaksu, čija složena struktura odražava i složenost misli. Premda su sintaksička preciznost i jasnoća kriterijumi svojstveni Gvičardinijevom stilu i izvan kratke proze *Napomena*, mi ćemo se u analizi ograničiti samo na njih, budući da su one predmet ovog istraživanja¹³⁶.

Kao i Policijano, i Gvičardini svoje modele nalazi jednako i u klasičnoj i u pučkoj tradiciji, a eksperimentalnost i novina *Napomena* leži i u samom odnosu prema modelima, budući da i ovaj autor od njih preuzima tek pojedine elemente koji će poslužiti za stvaranje posve originalne proze što, čini se, spaja nespojivo i time takođe nadilazi odveć shematizujuću podelu klasično/neklasično. S jedne strane je klasična tradicija na čelu s jednim od najvećih autoriteta, Valerijem Maksimom, a s druge strane jeste fluidna tradicija na pučkom takozvanih knjiga trgovaca (*libri dei mercanti*). Na ovaj način, Gvičardini jasnoću i sažetost misli i izraza određene filozofije koja teži da nadiđe i savlada iskustvo spaja s jednostavnošću, i jezičko-stilskom i filozofskom, beleški određenih iskustvenim koje se postavlja kao primerno, kakve su one koje nalazimo u knjigama trgovaca. No, iako svojom formom i idejom *Napomene* donekle podsećaju na maksime klasične tradicije, delo V.

---

133 Tako o njemu piše P.V. Mengaldo, up. P.V. Mengaldo, *Tre studi su Guicciardini. Sulla figura della dittologia*, u nav. delo, p. 202.

134 Up. M. Fubini, *La ricerca stilistica nell'opera di Guicciardini*, nav. delo, pp. 1303-1307.

135 Up. F. Bruni, *L'italiano letterario nella storia*, Bologna, il Mulino, 2007, p. 85.

136 To možda najjasnije pokazuju dva Gvičardinijeva dela: *Dijalog o upravljanju Firencom* (*Dialogo del reggimento di Firenze*, 1525) i *Istorija Italije* (*Storia d'Italia*, 1537-1540). Za razliku od ranije nastalih *Beseda iz Logronja*, koje odlikuju manje ujednačen, „slobodniji“ jezik i stil, baš kao i *Istoriju Firence* (*Storie fiorentine*, 1508-1509), prvo Gvičardinijevo istoriografsko delo, *Dijalog* svedoči o potrebi za promišljanjem jezika i stila u svetlu jasnoće i logičke ustrojenosti teksta, i pre Bembovog traktata i zvanične kodifikacije pučkog. Kao tek poneki primer, navešćemo da već ovde Gvičardini zamenicu *lui* prepravlja u *egli*, posesivni pridev *suo* za treće lice množine koristi u obliku *loro*, a obazriv je i prema konstrukcijama koje su odraz govornog firentinskog i koje ispravlja u jezički „književnije“ oblike, poput zavisne rečenice „donde ne nasce le discordie“, ispravljene u „da che nascono discordie“. O preciznosti svedoči i naročita pažnja posvećena terminologiji, u okviru koje, na primer, imenicu *stato* često, u zavisnosti od konteksta, prepravlja u *governo*, ili *dominio*, a *città* je katkad zamenjena pojmovima *patria*, ili *repubblica*. Detaljnije o jeziku i stilu *Dijaloga* v. u: M. Fubini, *La ricerca stilistica nell'opera di Guicciardini*, nav. delo, pp 1304-1307. Remek-delo istoriografije, *Istoriju Italije*, F. Gvičardini piše poslednjih godina svog života. Delo je nedovršeno, a u svojih dvadeset knjiga obuhvata period od silaska Karla VIII (1494) do izbora Pavla III za papu (1534). Kako nijedno Gvičardinijevo delo nije objavljeno za njegova života, i prvo (nepotpuno) štampano izdanje *Istorije* objavljeno je 1561. godine u Firenci. Prvo kritičko izdanje, pak, objavljeno je 1919-20. godine, a priredio ga je Alesandro Gerardi (*La Storia d'Italia di Francesco Guicciardini sugli originali manoscritti*, a c. di A. Gheradi, Firenze, Sansoni, 1919). No, rukopis je bio relativno poznat i pre prvog štampanog izdanja. Up. G. Getto, *La Storia d'Italia di F. Guicciardini*, u *Immagini e problemi di letteratura italiana*, Milano, Mursia, 1966; F. Gilbert, *Machiavelli e Guicciardini*, Torino, Einaudi, 1970; E. Scarano Lugnani, *Guicciardini e la crisi del Rinascimento*, Roma:Bari, Laterza, 1979; C. Varotti, *Francesco Guicciardini*, Napoli, Liguori Editore, 2009, pp. 152-201. S jezičko-stilske tačke gledišta, *Istorija Italije* predstavlja krajnji ishod kompleksnosti Gvičardinijevog jezika, stila i filozofske misli, kao „jedno od najzahtevnijih prozih dela [italijanske] književnosti, što primorava čitaoca, koji se lako gubi u arhitekturi rečenice ustrojene prema složenoj hijerarhiji hipotakse, stalno isprekidane umetnutim rečenicama i objašnjenjima, da se vraća i iznova prati izlaganje i glavnu nit priče“, up. C. Varotti, *Francesco Guicciardini*, nav. delo, p. 199. Više o jezičko-stilskim svojstvima *Istorije Italije* v. u G. Getto, *Note sulla prosa della Storia d'Italia*, Aevum, Anno 15, Fasc. 1/2, gennaio-giugno 1941, pp. 191-223; E. Scarano, *Lettura della Storia d'Italia*, u *La ragione e le cose: tre studi su Guicciardini*, Pisa, ETS, 1980, pp. 179-223.

Maksima definitivno nije paradigma ovog tipa kratke proze; *Napomene* su njegovom delu nesumnjivo daleke, budući da ni na koji način ne podsećaju na egzemplume koji za cilj imaju da pouče, niti ih odlikuje „moralistički“ ili patriotski ton koji odlikuje *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX*¹³⁷.

S druge strane, svoje uporište *Napomene* delom nalaze u knjigama trgovaca na pučkom¹³⁸, naročitoj prozi svojstvenoj poglavito toskanskom ambijentu. Klasa trgovaca, koja naročito u Toskani postaje vrstom stožera društvenog, ekonomskog i političkog života komuna, svojom profesijom upućena je na svakodnevno pisanje, najpre na zapisivanje dugova, pozajmica, rokova, pravljenje popisa, a potom i beleženje značajnih porodičnih datuma (rođenja, smrti, sklapanja brakova). Za takvu vrstu zapisa spontano se koriste lokalnim pučkim jezikom, a jezik i stil knjiga koje iz tih zapisa nastaju, u skladu i sa njihovom primarnom namenom, ali i s trenutkom u kojem se stvaraju, jesu nižeg registra, uglavnom kolokvijalnog tona, u parataksičkoj prozi s neretkim anakolutima, čestim ispuštanjem polivalentnog veznika *che*, skromnog leksičkog raspona i bez velikih pripovedačkih pretenzija. Vremenom će, međutim, na marginama knjiga u koje su zapisivali dugove, račune i ostale podatke značajne za finansije, trgovci početi da beleže i ličnija iskustvena zapažanja. Jedan od primera već iz XIII veka jeste Bene Benčiveni, koji u svojoj knjizi *Secondo libricciolo di crediti (1277 – 1296)* u istom zapisu sjedinjuje jednu pozajmicu, istorijski događaj i ogorčeni lični komentar: „[...] li pretaì in Pisa in sua mano quando v'iera chol conte Guido Novello, dies otto intrante maggio, ch'andoe lo re Charlo a Roma; non n'eie charta, chosie la n'avess'io fatta fare! [...] Non ne chredo avere mai danaio“ ([...] pozajmio sam mu i uručio u Pizi kada je tamo bio s grofom Gvidom Novelom, osmog dana nastupajućeg maja, kada je kralj Karlo išao u Rim; nema nikakvog dokumenta, da sam ga samo načinio! [...] Ne verujem da ću ikada dobiti novac [...]). Ovakvi lični fragmentarni zapisi vremenom postaju sve složeniji i natopljeniji iskustvenim zapažanjima, jednako i u vezi s događajima iz privatnog života kao i s onim javnim, širih dimenzija. Ono što je još bitnije za „razvoj“ žanra i njegov društveno-istorijski značaj jeste potreba koja se javlja da se sačuva sećanje; knjige trgovaca, stoga, sve više podsećaju na vid ličnih hronika s neizostavnim moralističkim instancama, a shodno tome nailazimo i na elemente epistolarnog diskursa (imperativne i vokativne oblike) koji na jezičko-formalnom nivou odražava glavnu namenu ovih knjiga – prenošenje iskustva potomstvu. „Objektivni“ hronološki podaci prepliću se bez jasnih prelaza s onim intimnijim, te ne čudi što će se vrlo često, nakon opisa nekog događaja vezanog mahom za grad kojemu autor pripada, naglo preći na neki događaj iz privatne sfere – sklapanje braka, rađanje, umiranje, itd. Takva postavka, valja reći, može se shvatiti i kao namera da se potomcima prenesu iskustva, ali i kao ogledalo ideje da se ukaže na poreklo i korene

137 Činjenica da, premda nalikuju maksimama, *Napomene* nemaju uzora i prethodnika u antičkoj tradiciji, ujedno već nagoveštava krizu antičkog modela, te i krizu jednog od ključnih humanističkih principa, principa podražavanja i nadilaženja uzora (*imitatio/aemulatio*).

138 Usled raznolikosti sadržaja i otvorene forme koja u sebe prima najrazličitije diskurse, otvoreno je i pitanje pronalazjenja adekvatnog naziva za ovakav naročit žanr, koji odista, pored lirike na čelu s Petrarkom, Bokačove pripovedačke proze, kao i viteških epova, postaje sastavni deo italijanske književne i kulturne tradicije (up. V. Branca, *Mercanti scrittori: ricordi nella Firenze tra Medioevo e Rinascimento*, Milano, Rusconi, 1986, p. IX). Gotovo sva određenja i imena – *ricordi*, *ricordanze*, *memorie*, *libri di famiglia* – jesu i tumačenja, delom i instrumentalizovana iščitavanja tekstova. *Ricordi* i *ricordanze* ujedno su i „tehnički“ termin koji u firentinskim rukopisima dobija značenje pukih knjiga računa i dugova, a Armando Petruči ističe razliku *ricordo-ricordanza/memoria*, objašnjenjem da se prvi termin tiče najpre nasleđstva i imovine, dok drugi podrazumeva lične podatke i porodične beleške; kao primer, Petruči navodi firentinskog trgovca Matea Korsinija (1322 – 1402), koji oseća potrebu da reč *ricordanza* promeni u *memoria* na početku lično-porodičnog dela knjige (up. R. Mordenti, *I libri di famiglia in Italia: geografia e storia*, II, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 2001, pp. 34-35). *Libri di famiglia*, pak, možda najširi i najsvaeobuhvatniji naziv, usmerava čitaoca na idealnu publiku i okrenut je pre svega sadržaju i njegovom intimnom tonu. Premda su svi navedeni termini ograničavajući i prizivaju druge žanrove i forme (shodno mozačkoj strukturi ovog žanra), mi smo se odlučili za naziv „knjige trgovaca“; iako je usmeren na autore, odnosno na njihovo društveno određenje i funkciju, i ne ukazuje na specifičnost forme, niti na namenu ovih knjiga, ovaj naziv ističe ono što je možda najveća specifičnost koja određuje tu istu formu, a i sadržaj, u skladu sa snažnom društvenom i praktičnom osnovom iz koje ovaj i ovakav žanr nastaje.

same porodice iz neretko praktičnih razloga, nekada u želji da se, zahvaljujući poreklu, dođe do određene pozicije i aktivnog udela u upravljanju gradom; objašnjenje praktične namene ovakvog pristupa može se naći u oligarhijskom uređenju firentinskog društva, u kojemu se, usled konzervativnih reformi gvelfa (1413), moglo biti delom vladajuće strukture zahvaljujući pragmatičnim kriterijumima finansijske stabilnosti i duge trgovačke tradicije vlastite porodice (isključivo gvelfskog opredeljenja). Iz ovih razloga, ali i imajući u vidu da svaka hronološka postavka iziskuje odabir, a autor, koji je garant preciznosti i podataka i datuma, ujedno je i stvaralac tog istog ličnog vremena (sećanja), pogrešno bi bilo podatke iz ovih knjiga držati za potpuno istinite. Kategorija verodostojnosti postaje jedan od glavnih kriterijuma celine teksta, te se time i ovde zakoračuje u načela sveta književnosti. Štaviše, u knjigama trgovaca nailazimo i na prave književne reminiscencije, poput Danteovih stihova u delu Domenika Lencija, *Specchio umano*, bokačovskih opisa iz *Dekameron* u delu *Ricordi* Đovanija di Pagola Morelija, ili, pak, autorskih stihova u slučaju Bonakorsa Pitija i njegovog dela *Ricordi*. Od krajnje pragmatičnih namena, knjige trgovaca kreću, dakle, filozofsko-moralističkim i književnim putem, premda uvek čvrsto usidrene za društveno-praktičnu sferu i aktivan, živ odnos s istorijskom stvarnošću¹³⁹.

Ova proza definitivno ostavlja traga prevashodno na formu *Napomena*, premda su u poslednjoj redakciji ti tragovi vidljivi tek u tonu ponekog fragmenta, ređe kroz njihov sadržaj, budući da Gvičardini stvara posve drugačiju kratku prozu i otvara novu fazu sada već eksplicitnog filozofsko-etičkog diskursa u toku *narratio brevis* kojeg pratimo. Pored toga što je i sam Gvičardini autor delâ koja možemo svrstati u žanr knjiga trgovaca – *Memorie di famiglia* i *Ricordanze* – a koja prethode dugogodišnjem pisanju i uređivanju *Napomena*¹⁴⁰, za naše istraživanje naročito je značajna činjenica da se i u njihovoj „konačnoj“ verziji mogu uočiti uticaji ovog žanra, što potencijalno ukazuje na autorovu svest i želju da se u mozaiku raznorodnih diskursa i uticaja implicitno pozove i na knjige trgovaca¹⁴¹.

U delima koja se i formom i sadržajem mogu ubrojati u knjige trgovaca, Gvičardini se jasno i eksplicitno opredeljuje za jezičko-stilske karakteristike svojstvene ovom žanru, što je pokazatelj njegove krajnje razvijene svesti o ključnoj međuzavisnosti, forme, jezika, stila i sadržaja¹⁴². Na taj način autor nastavlja tradiciju svojih predaka i brojnih porodičnih knjiga sačuvanih u porodičnom Arhivu u Firenci koji poseduje čak 346 različitih registara pod nazivima *Ricordanze*, *Entrate e Uscite*, *Debitori e Creditori*, *Giornali*, itd.¹⁴³ Autor je dosledan tradicionalnom pristupu ovakvim zapisima koji su uvek obojeni dvema središnjim temama: lokalnim, onim koje se tiču autorovog

139 Kao žanr, ove su knjige karakteristične prevashodno, iako ne isključivo, za toskanski ambijent (kako A. Riči ističe, ako se kao vododelnica uzme kraj XV veka, ovih knjiga je u Firenci preko hiljadu), a bilo da autore posmatramo kao pisce ili kao beležnike (*scrittori* ili *scriventi*), dragoceno su kako istorijsko tako i filološko viševekovno svedočanstvo. Detaljnije o ovim knjigama videti u D. Velluti, *La cronica domestica [...] scritta fra il 1367 e il 1370, con le addizioni di Paolo Velluti scritte fra il 1555 e il 1560*, a c. di I. Del Lungo e G. Volpi, Firenze, Sansoni, 1914; A. Cicchetti, R. Mordenti, *I libri di famiglia in Italia*, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1985; V. Branca, *Mercanti scrittori: ricordi nella Firenze tra Medioevo e Rinascimento*, Milano, Rusconi, 1986; A. Ricci, *Mercanti scriventi: sintassi e testualità di alcuni libri di famiglia fiorentini fra Tre e Quattrocento*, Roma, Aracne editrice, 2005.

140 U Palmarokijevom izdanju teksta, na samom početku segmenta koji nosi naziv *Ricordanze* čitamo: „[...] benché questo libro comincai a scrivere a dì 13 di aprile 1508 in Firenze [...]” (premda sam ovu knjigu počeo da pišem 13. aprila 1508. godine u Firenci). Up F. Guicciardini, *Scritti autobiografici e rari*, a c. di R. Palmarocchi, Bari, Laterza, 1936, p. 53, kurziv N.G.

141 «[...] “[...] spekulativni pristup koji nalazi svoj odgovarajući izraz *takođe* u tradicionalnoj formi beležaka (*ricordo*)”, objašnjava E. Skarano. Up. E. Scarano, *La ragione e le cose: tre studi su Guicciardini*, nav. delo, p. 93.

142 Kada je u pitanju Gvičardinijeva svest o različitim žanrovima i svojstvima koja su u njih učitana, up. zapažanje A. Čiketija i R. Mordentija: „Činjenica da se Frančesko Gvičardini *istovremeno ali ipak zasebno* oprobavao u pisanju *Napomena (Ricordi)*, *Beležaka (Ricordanze)*, *Sećanja (Memorie)*, pored *Istorije (Storie)* u pravom smislu te reči, dopušta nam da precizno razlikujemo sve ove vrste tekstova (i primorava nas na to)“, A. Cicchetti, R. Mordenti, *I libri di famiglia in Italia: filologia e storiografia letteraria*, I, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1985, p. 34.

143 R. Ridolfi, *L'archivio della famiglia Guicciardini*, Firenze, Olschki, 1913, p. 11.

grada, i porodičnim, to jest dešavanjima u okviru mikrokosmosa autorove porodice (temama koje su, uostalom, u slučaju ovih knjiga međusobno uslovljene, kako je već napomenuto)¹⁴⁴.

Upravo će se od takvog „lokalnog“ tona koji je učitani u žanr knjiga trgovaca, Gvičardini postepeno udaljiti kroz višedecenijski rad na *Napomenama*, uspevši da ga prevaziđe u trenutku kada „pred sobom više ne bude imao grad i građane, već svet i čoveka“¹⁴⁵. Ispitivanje onih elemenata knjiga trgovaca koji ostaju u *Napomenama* dragoceno je kako bi se razumelo na koji način ih *Napomene* „prevazilaze“, postavši nešto posve novo, kao deo drugačijeg i definitivno književno-filozofskog toka.

Ostaju u *Napomenama* oni elementi koji su u skladu s njihovom filozofsko-etičkom postavkom, poput iskustveno-pragmatičnih sadržaja kao što je onaj iz pedeset šestog fragmenta:

Non consiste tanto la prudenza della economica in sapersi guardare dalle spese, perché sono molte volte necessarie, quanto in sapere spendere con vantaggio, cioè uno grosso per 24 quattrini¹⁴⁶.

---

144 Na prvoj strani kodeksa koji sadrži *Beleške (Ricordanze)*, Gvičardini, očigledno naknadno, daje izvesnu tematsku poddelu „knjige“: „Al nome di Dio e della sua gloriosissima Madre vergine Maria e di santo Tommaso di Aquino e di tutta la corte celestiale, che mi diano grazia che io faccia le mie faccende con salute dell’anima ed utilità del corpo. Questo libro è di messer Francesco di Piero Guicciardini e chiamasi Debitori e Creditori segnato A, e si comincia a scrivere il primo di luglio 1527 perché gli altri libri che io avevo cominciati per el passato gli ho lasciati indrieto non avendo potuto continuargli per lo essere stato undici anni continui fora. Da carte 3 a carte 150 sarà Debitori e Creditori. Da carte 150 alla fine sarà Ricordanze“ (U ime Boga i njegove preslavne Majke device Marije i svetog Tome Akvinskog i čitavog nebeskog dvora, neka mi podare milost ne bih li svoje poslove obavljao uz spasenje duše i korist telu. Ova knjiga pripada gospar Frančesku od Pjera Gvičardinija i zove se Dužnici i Poverioci, obeleženo slovom A, a zapisi počinju prvog jula 1527. godine, jer sam druge knjige koje sam prethodno započeo ostavio za sobom, budući da ih nisam mogao nastaviti, kako sam jedanaest godina bio neprekidno vani [van Firenze, prim. aut.]. Od 3. do 156. lista biće deo Dužnici i Poverioci. Od 150. lista do kraja biće Lične beleške), up. F. Guicciardini, *Scritti autobiografici e rari*, nav. delo, p. 79. Na samom početku segmenta označenog kao *Memorie di famiglia*, autor se, pak, sada već eksplicitno uključuje u žanr knjiga trgovaca i usmerava čitaoca na upravo takav ključ iščitavanja: „L’ avere notizia de’ maggiori suoi e massime quando e’ sono stati valenti, buoni ed onorati cittadini, non può essere se non utile a’ discendenti, perché è uno stimulo continuo di portarsi in modo che le laude loro non abbino a essere suo vituperio; e per questo rispetto io ho disposto fare qualche memoria delle qualità de’ progenitori nostri, non tanto per ricordo mio, quanto *etiam* per coloro che hanno a venire; e faccendolo non per pompa ma per utilità, dirò la verità delle cose che mi sono venute a notizia, *etiam* de’ difetti ed errori loro, acciò che chi leggerà s’ accenda non solo a imitare le virtù che hanno avute, ma *etiam* a sapere fuggire e’ vizi. Holle ritratte con gran fatica e diligenza, non tanto per cose che io abbi udite quanto per ricordi e molto più per lettere loro, le quali mi sono state specchio a conoscere non solo le cose fatte da loro, ma *etiam* le qualità ed e’ costumi loro. E perché qui dirò la verità, prego e’ discendenti nostri a chi le verranno alle mani, non le mostri a alcuno fuora di casa, ma serbile per sé e sua utilità, perché io l’ho scritte solamente a quello fine, come quello che desidero due cose al mondo più che alcuna altra: l’una la esaltazione perpetua di questa città e della libertà sua; l’altra la gloria di casa nostra, non solo vivendo io, ma in perpetuo. A Dio piaccia conservare e accrescere l’una e l’altra“ (Poznavati vlastite pretke, naročito ako su bili vredni, valjani i poštovani građani, može biti samo od koristi potomcima, jer predstavlja neprekidan podstrek da se nose tako da se hvale predaka ne pretvore u njihovu pokudu; iz tog obzira, odlučio sam da zapišem pokoje sećanje na vrline onih od kojih smo potekli, ne toliko kao belešku sebi, koliko takođe zarad onih koji tek imaju doći; a to čineći ne radi pompe, već iz koristi, reći ću istinito stanje stvari koje sam saznao, čak i njihove mane i greške, tako da onaj ko bude čitao poželi ne samo da podražava njihove vrline, već i da ume da izbegne poroke. Prikazao sam ih krajnje prilježno i marljivo, ne toliko na osnovu onoga što sam čuo, koliko iz sećanja, a mnogo više na osnovu njihovih pisama, kroz koja sam kao u ogledalu sagledao ne samo njihova dela, već i njihova svojstva i običaje. A budući da ću ovde govoriti istinu, molim naše potomstvo u čije će ruke ova knjiga dospeti da je ne pokazuju nikome osim ukućanima, te da je čuvaju za sebe i svoju korist, jer sam je samo s tom namerom i napisao, budući da dve stvari iznad svega na ovome svetu želim: jedna je večno uzdizanje ovog grada i njegove slobode; druga je slava naše porodice, ne samo za mog života, već zauvek. Neka je Bogu po volji da sačuva i uveća i jedno i drugo), Idem, p. 3.

145 M. Fubini, *Le quattro redazioni dei Ricordi del Guicciardini*, nav. delo, pp. 132-133.

146 Još jedan od fragmenata koji priziva opreznost i praktičnost svojstvenu trgovcima jeste sto devetnaesta napomena: „Le falsità delle scritture rade volte si fabricano da principio: ma di poi, in progresso di tempo, secondo che conducono le occasione o la necessità. E però è buono espediente a difendersene, subito che è fatto lo instrumento o la scrittura, farsi fare copia autentica per tenerla a presso di sé“ (U prevodu I. Andrića napomena glasi: „Retko se dešava da se dokumenti falsifikuju odmah u početku, nego docnije, s vremenom, prema prilikama i potrebama;

(Ne leži obazrivost u ekonomskim poslovima toliko u umešnom izbegavanju troškova, jer oni su često neophodni, koliko u umeću dobitnog trošenja, odnosno da daš jedan groš za 24 novčića.)

Ovo je ujedno jedna od napomena jednostavnije rečenične strukture, premda i u njoj nalazimo hipotaksu sačinjenu od glavne rečenice, jedne uzročne, dveju implicitnih objekatskih i jedne poredbene rečenice, te je, jezičko-stilski, ne možemo u potpunosti svrstati u knjige trgovaca u užem smislu.

Isto tako se sto šesta napomena tonom i sadržajem pridružuje jednoj od središnjih tema knjiga trgovaca – pitanju braka, te s jedne strane odražava praktičnu prirodu trgovačke *formae mentis*, a s druge je u potpunom skladu s Gvičardinijevim pristupom temama najrazličitije vrste: napomena se otvara uopštenom, gotovo deklarativnom tvrdnjom, koja se, ovoga puta u doista složenoj i raznolikoj rečeničnoj strukturi (ide se do trećeg stepena zavisnosti, a nalazimo odnosne, poredbene, uzročne, subjekatske, objekatske, vremenske, posledične i finalne zavisne rečenice), pretače u zapažanje poteklo iz ličnog iskustva, a, radi još veće verodostojnosti i autentičnosti, završava se konkretnim primerom (u ovom slučaju, primerom Gvičardinijevog prijatelja Frančeska Vettori), koji ujedno predstavlja izuzetak od polazne tvrdnje, uveden upravo veznikom *ma*, što spaja prvu i poslednju rečenicu napomene:

Non è cosa nel vivere nostro civile che abbia più difficoltà che el maritare convenientemente le sue figliuole: il che procede perché tutti gli uomini, tenendo più conto di sé che non tengono gli altri, pensa<n> da principio potere capere ne' luoghi che non gli riescono. Però ho veduto molti rifiutare spesso partiti che, quando si sono molto aggirati, arebbono accettati di grazia. È dunque necessario misurare bene le condizioni sue e degli altri, né si lasciare portare da maggiore opinione che si convenga. Questo io lo conosco bene; non so poi come saprò usarlo, né se cadrò nello errore quasi comune di presumere più che el debito. Ma non serva però questo ricordo a avvilitarsi tanto che, come Francesco Vettori, si diano al primo che le dimanda.

(Nema toga što je u našem građanskom životu teže od prigodne udaje kćeri: a to se dešava zato što svi, ceneći više sebe nego druge, misle isprva da mogu doseći mesta koja im nisu dostupna. Te sam često vidao mnoge da odbijaju prilike koje bi, nakon što su dugo kružili u potrazi, rado prihvatili. Neophodno je, stoga, dobro odmeriti sopstveni i tuđi položaj, i ne dopustiti da te ponese više mišljenje o samome sebi no što priliči. Meni je to dobro poznato; ne znam, pak, da li ću umeti to i da primenim, te da li ću zapasti u gotovo opštu grešku i pretendovati na više nego što mi sleduje. Pa ipak, ne treba zbog ove napomene da se čovek ponizi toliko da, poput Frančeska Vettori, dâ kćeri prvome ko ih zatraži.)

U Gvičardinijevim fragmentima, dakle, zapisi dobijaju jezičko-stilski znatno složeniju formu i univerzalniju, premda ne univerzalističku vrednost, usled složenijeg i logički čvrsto ustrojenog sistema koji beleške trgovaca nadilazi. O tome svedoči i sto petnaesta napomena, u kojoj je jedna takva knjiga trgovaca predmetom Gvičardinijevih razmatranja, ali samo kao polazište dublje i dalje analize, koja se ponovo, u autorovom stilu, završava suprotnim veznikom *ma*, što početnu tvrdnju problematizuje i ostavlja otvorenom za dalja razmatranja:

Truovo in certi quadernacci scritti insino nel 1457, che uno savio cittadino disse già: «O Firenze disfarà el Monte o el Monte disfarà Firenze». Considerò benissimo essere necessario o che la città gli togliessi la riputazione o che farebbe tanta moltiplicazione che sarebbe impossibile reggerla. Ma questa materia, innanzi partorissi el disordine, ha avuto più vita e in effetto el moto suo più lento che lui forse non immaginò¹⁴⁷.

---

stoga je dobro sredstvo da se odbraniš od toga: čim bude završen neki ugovor ili dokument, pribaviti veran prepis i čuvati kod sebe“). Ako nije drugačije naglašeno, u radu ćemo se pri navođenju citata iz *Napomena* koristiti izdanjem F. Guicciardini, *Ricordi*, a c. di Vincenzo De Caprio, Roma, Salerno editrice, 1990.

147 O analizi ove napomene i hipotezama o tome na kojeg se autora i koju knjigu odnose „certi quadernacci“ v. A. Cicchetti, R. Mordenti, *I libri di famiglia in Italia: filologia e storiografia letteraria*, nav. delo, pp. 40-41. O. Holms

(Nalazim u nekim beležnicama ispisanim do 1457. godine da je jedan mudri građanin u prošlosti rekao: „Ili će Firenca uništiti Monte, ili će Monte uništiti Firencu“. S pravom je smatrao da je neophodno ili da mu grad oduzme značaj, ili bi se u protivnom toliko namnožio dug da bi nemoguće postalo njime ovladati. No, za ovaj je slučaj bilo potrebno više vremena pre nego što je nastao nered, i uistinu se odvijao sporije no što je on možda zamišljao.)

Autor će se u svom autobiografizmu, a u skladu s neizostavnim elementom knjiga trgovaca, neretko pozivati u *Napomenama* na očeve savete, dovedene, pak, do nekih dubljih i opštijih razmatranja, što i predstavlja razvojni put od prvih svezaka do „konačnog“ izdanja iz 1530. godine. Stoga kao još jedan mogući pokazatelj uticaja ovog žanra na Gvičardinijevu filozofsko-etičku kratku prozu jeste slučaj četrdeset i četvrte napomene, u kojoj će zapravo tek u trećoj redakciji autor dopisati i pomenuti oca kao inspiraciju za ovakvo razmatranje (kurziv je naš):

Redakcija A: Chi non si cura d'esser buono ma desidera buona fama, bisogna che sia buono; altrimenti è impossibile che lungamente sia tenuto buono.

(Ko ne mari da bude dobar, a želi da bude na dobrom glasu, valja mu da bude dobar, u protivnom je nemoguće da ga dugo smatraju dobrim.)

Redakcija B: Chi non è in verità buono cittadino non può lungamente essere tenuto buono; però ancora che desiderano più presto parere buoni che essere, bisogna che si sforzino di essere; altrimenti alla fine non possono parere.

(Oni koji uistinu nisu dobri građani, ne mogu se zadugo ni smatrati dobrima; jer, premda bi radije da se čine dobrima nego da to i budu, valja im da nastoje i da budu. U protivnom se na kraju ne mogu ni činiti takvima.)

Redakcija C: Fate ogni cosa per parere buoni, ché serve a infinite cose; ma perché le opinioni false non durano, difficilmente vi riuscirà el parere lungamente buoni se in verità non sarete; *così mi ricordò già mio padre*¹⁴⁸.

(Prevod I. Andrića: Učinite sve da izgledate dobri; to je korisno u mnogom pogledu. Ali kako lažna mišljenja ne mogu dugo da se održe, teško će vam poći za rukom da za dugo izgledate dobri, ako to i u istini ne budete. Tako me je nekad opominjao moj otac.)

Ovako ustrojena napomena jednim delom ostaje u sferi ličnog i autobiografskog, svojstvenoj knjigama trgovaca, ali sam sadržaj umnogome prevazilazi lokalni i lični pragmatizam (nestaje odrednica *cittadino* iz prethodne verzije), a autorovo isticanje porekla napomene (upotrebom upravo glagola *ricordare*) doprinosi verodostojnosti, kao i onom iskustvenom moralizmu koji u Gvičardinijevoj knjizi pravu vrednost dobija tek u kontekstu celine složenog i otvorenog sistema koji gradi. Celovit i dovršen jezičko-stilski i filozofski sistem jeste taj koji Gvičardinijeve *Napomene* suštinski odvađa od knjiga trgovaca, ujedno ga čineći mogućim svojevrsnim nastavljajem kratke proze Anđela Policijana.

Budući da Gvičardinijeva kratka proza nema konkretnih prethodnika ni u klasičnoj ni u tradiciji na pučkom (videli smo da *Napomene* preuzimaju tek nekoliko elemente knjiga trgovaca), samim tim gotovo da nema ni određenih predložaka koji bi upućivali na intertekstualnost¹⁴⁹ kakvu

---

smatra da se radi o knjigama porodice Gvičardini, *Ricordanze*. Up. O. Holmes, *Reading Order in Discord: Guicciardini's Ricordi*, Italica, Vol. 76, No. 3 (Autumn, 1999), pp. 314-334: 325.

148 Up. M. Barbi, *Per una compiuta edizione dei «Ricordi politici e civili» del Guicciardini* (1932), nav. delo, p. 158

nalazimo kod Policijana. Jedan od retkih direktnih predložaka nalazimo, zahvaljujući F. Bauziju¹⁵⁰, u Epiktetovom *Priručniku*¹⁵¹. Naime, u XXII poglavlju *Priručnika* čitamo:

Memento auctorem te esse fabulae, quamcumque is velit qui docet: si brevem, brevis; si longam, longae. Si mendicum agere te velit, et hunc ingeniose age; si claudum, si principem, si privatum. Ad te enim pertinet datam tibi personam bene agere, eligere ad alium.

Napomena broj 216 poslednje redakcije glasi:

Non si può in questo mondo eleggere el grado in che l'uomo ha a nascere, non le faccende e la sorte con che l'uomo ha a vivere. Però a laudare o riprendere gli uomini s'ha a guardare non la fortuna in che sono, ma come vi si maneggiano drento: perché la laude o biasimo degli uomini ha a nascere da' portamenti loro, non dallo stato in che si truovano; come in una commedia o tragedia non è più in prezzo chi porta la persona del padrone e del re che chi porta quella di uno servo, ma solamente si attende chi la porta meglio.

(Ne može na ovome svetu čovek birati na kakvom će se položaju roditi, niti događaje i sudbinu koji ga u životu očekuju. Stoga pri hvali ili prekoru valja gledati ne na sudbinu koja je nekoga zadesila, već kako se u njoj snalazi. Jer, hvala ili pokuda ljudi treba da dolazi od njihovog držanja, a ne od položaja u kojem se nalaze; kao što u komediji ili tragediji ne cenimo više onoga ko igra ulogu gospodara ili kralja od onoga koji igra ulogu roba, već samo procenjujemo ko svoju ulogu bolje iznosi.)

U mnogo razvijenijem Gvičardinijevom filozofskom diskursu gubi se ton priručnika i uputstva; u svedenom, ali sintaksički mnogo složenijem fragmentu (odnosne, namerne, načinske, uzročne, poredbene rečenice) dato je znatno detaljnije objašnjenje koje ima vrednost opštijeg zapažanja. To dokazuje već sam početak: u Epiktetovom iskazu on počinje imperativom (*memento*) i konstrukciji akuzativa s infinitivom u kojoj je subjekat zamenica drugog lica jednine, dok Gvičardinijeva bezlična rečenica ima prizvuk konstatacije u tipičnoj strukturi koja sadrži tvrdnju, objašnjenje i zaključak, dok je u Epiktetovom fragmentu izostavljeno objašnjenje, već tvrdnja vodi direktno do zaključka, te se gubi i dijalektička postavka.

Gotovo istovetan iskaz nalazimo i u Gvičardinijevom delu *Consolatoria*¹⁵²:

Dicono alcuni savi che la vita nostra è simile a una commedia, nella quale a dare laude a coloro che vi recitano, non si attende tanto che persona ciascuno sostenga, quanto se porta bene la persona che ha: perché a ognuno tocca a fare la persona che gli è assegnata, e quello che è proprio suo è el modo del farla. Così la persona che sostegniamo nel mondo è quella che ci è data dalla fortuna, ma quello che è laudato in noi è el modo con che noi viviamo nel grado o nella sorte nostra¹⁵³.

149 To primećuje i F. Bauzi: „Tačno je da Gvičardinijevo pisanje, i u *Napomenama* i u drugim delima, vrlo retko pruža neposredne i očigledne intertekstualne veze, te se čini da se više zasniva na iskustvu i ličnoj „razboritosti“ nego na neposrednoj, svesnoj i namernoj „ponovnoj upotrebi“ materijala iz knjiga [...]“. Up. F. Bausi, *Tra cento bugie una verità. Schede e considerazioni per le fonti dei 'Ricordi' di Francesco Guicciardini*, Schede umanistiche, XXX, 2016, pp. 29-53: 30.

150 F. Bausi, *Amore, ira, malinconia. Gli studi filosofici del giovane Poliziano*, Lettere italiane, 2020/3, a. 72, pp. 514-534: 530.

151 Epiktetova kratka proza jeste i jedna od književno-filozofskih spona trojice autora: pomenuto je da Policijano prevodi *Priručnik* na latinski za Lorenca Veličanstvenog, Gvičardini će taj isti prevod čitati, a Leopardi će vekovima kasnije delo prevesti na pučki.

152 *Oratio consolatoria*, zajedno s *Oratio accusatoria* i nedovršenom *Defensiva contra precedentem*, nastaju nakon Pljačke Rima 1527. godine i Gvičardinijevog krajnje nepovoljnog položaja koji je usledio (nepravедno je optužen za proneveru novca), što za ishod ima njegovo privremeno povlačenje na imanje Finokjeto. Reč je o filozofsko-moralističkim i ličnim razmišljanjima o preokrenutoj situaciji u kojoj se u datom trenutku obreo, nakon toliko počasti i važnih zaduženja.

153 F. Guicciardini, *Consolatoria*, u *Scritti autobiografici e rari*, nav. delo, p. 186.

(Kažu neki mudri ljudi da naš život nalikuje komediji, u kojoj kada hvalimo one koji glume ne procenjujemo toliko koju ulogu svako od njih igra, već koliko dobro iznosi ulogu koju ima: jer svako mora da igra ulogu koja mu je dodeljena, a ono što je samo njegovo jeste način na koji će je igrati. Tako je nama ulogu koju na svetu igramo dala fortuna, ali ono zbog čega nas hvale jeste način na koji živimo u našem položaju i sudbini.)

Iako jezičko-stilski nema značajnih odstupanja u navedenim Gvičardinijevim odlomcima, suštinska razlika leži u njihovoj postavi. U odlomku proze *Consolatoria* imamo direktno pozivanje na određene autore („dicono alcuni savi“), odnosno na Epiktetovu navedenu misao, te se od pozivanja na izvore stiže do opštijeg zaključka („Cosi la persona che sostegnamo nel mondo [...]“). Napomena, pak, polazi od autorove tvrdnje koju razlaže i objašnjava i koju tek na kraju potkrepljuje poređenje, bez potrebe za direktnim pozivanjem na izvore, jer je mnogo relevantnija od toga sama Gvičardinijeva analitička misao.

Već ovaj primer pokazuje da se jedinstvenost *Napomena* uočava najpre njihovom uporednom analizom s izvesnim segmentima nekih drugih dela autorovog opusa, poglavito *Istorije Italije*, ali i *Razmatranja* koja se tiču Makijavelijeve analize prvih deset knjiga Tita Livija¹⁵⁴.

Kao primer gotovo istovetnog sadržaja koji pronalazimo u *Razmatranjima* i *Napomenama*, navešćemo treće poglavlje prve knjige *Razmatranja* i sto trideset i četvrtu napomenu:

[I, 3] È posto troppo assolutamente che gli uomini non operano mai bene se non per necessità, e che chi ordina una republica gli debbe presupporre tutti cattivi, perché molti sono che, *etiam* avendo facultà di fare male, fanno bene, e tutti gli uomini non sono cattivi. È vero che, e nello ordinare una republica ed in ogni altra faccenda, si debbe ordinare le cose in modo che chi volessi fare male, non possa, non perché sempre tutti gli uomini siano cattivi, ma per provedere a quelli che fussino cattivi; e s'ha a considerare in questa materia, che gli uomini tutti sono per natura inclinati al bene, ed a tutti, *data paritate terminorum*, piace più el bene che 'l male; e se alcuno ha altra inclinazione, è tanto contro allo ordinario degli altri e contro a quello primo obietto che ci porge la natura, che più presto si debbe chiamare monstro che uomo. È adunche ognuno naturalmente inclinato al bene; ma perché la natura nostra è fragile, e nel vivere umano si riscontra a ogni passo nelle occasione che possono divertire dal bene, come è la voluttà, la ambizione, la avarizia, e' savi, prevedendo questo pericolo, dove hanno potuto tôrre agli uomini la facultà del fare male, l'hanno fatto; e dove non si è potuto fare assolutamente, perché non si può fare sempre, anzi rare volte, aggiunsono altro rimedio, cioè allettare gli uomini al bene co' premi e spaventargli dal fare male con le pene. [...]¹⁵⁵

(Previše je uopštavajuća tvrdnja da ljudi nikada ne čine dobro osim iz nužde, te da ko upravlja republikom mora poći od pretpostavke da su svi u njoj loši, jer ima mnogo onih koji, i kada imaju mogućnosti da čine zlo, čine dobro, i nisu svi ljudi loši. Istina je da, i pri upravljanju republikom i u bilo kojem drugom poslu, treba uspostaviti takav poredak da ko bi želeo da čini zlo, to ne može, ne zato što su svi ljudi uvek loši, već da bismo se zaštitili od onih koji bi mogli biti loši. Valja na ovu temu imati u vidu da su svi ljudi po prirodi skloni dobru, i svima je, *data paritate terminorum*, draže dobro od zla; a ako neko ima drugačije sklonosti, to je toliko protivno običajima i protivno prvobitnome cilju koji nam priroda nalaže, da bi ga radije trebalo zvati čudovištem nego čovekom. Svako je, dakle, prirodno sklon dobru, no, budući da nam je priroda slaba, a u ljudskom životu nailazi se na svakom koraku na prilike koje mogu odvratiti od dobra, kao što su pohota, ambicija, pohlepa, mudri ljudi su, predvidevši ovu opasnost, gde su mogli, uskratili mogućnost da se čini zlo, a tamo gde se to nije u potpunosti moglo, jer se ne može uvek, štaviše, retko je moguće, pridružili su tome drugi lek, to jest podsticali su ljude na dobro nagradama, a odvrćali ih od zla kaznama.)

154 *Considerazioni intorno ai Discorsi del Machiavelli* jesu delo koje nastaje gotovo paralelno s trećom i poslednjom redakcijom *Napomena* (1528-1530), u trenutku Gvičardinijevog odlaska u Rim i povlačenja iz političko-diplomatske karijere, a nakon čuvene pljačke Rima (*Sacco di Roma*, 1527) i pomenutih optužbi koje su usledile i na njegov račun (v. notu 152). Iz ovog dijaloga s Makijavelijem možda se najjasnije vide i razlike u mišljenju dvojice filozofa, pre svega kada je u pitanju poimanje istorije.

155 F. Guicciardini, *Opere*, VIII, *Scritti politici e Ricordi*, a c. di R. Palmarocchi, Bari, Laterza, 1933.

[134] Gli uomini tutti per natura sono inclinati più al bene che al male, né è alcuno el quale, dove altro rispetto non lo tiri in contrario, non facessi più volentieri bene che male; ma è tanto fragile la natura degli uomini e si spesse nel mondo le occasione che invitano al male, che gli uomini si lasciano facilmente deviare dal bene. E però e savî legislatori trovarono e premi e le pene: che non fu altro che con la speranza e col timore volere tenere fermi gli uomini nella inclinazione loro naturale.

(Prevod I. Andrića: Svi su ljudi po prirodi više skloni na dobro nego na zlo, i nema nikoga koji ne bi pre učinio dobro nego zlo, samo ako ga neki drugi obzir ne nagoni na protivno, ali je ljudska priroda tako slaba i prilike koje nas mame na zlo tako su česte u svetu da se ljudi lako daju odvratiti od dobra. Stoga su mudri zakonodavci pronašli nagrade i kazne, a to znači: nadom i strahom podržavati ljude u njihovoj prirodnoj sklonosti.)

Već na prvi pogled, znatno kraća i sažetija napomena u odnosu na izdvojeni segment iz *Razmatranja* ukazuje na kategoriju *brevitas* kao jednu od njenih ključnih karakteristika, što, kao i kod Policijana, sa sobom nosi prevashodno određene kvalitativne vrednosti. Lišena prvog, „analitičkog“ dela koji nalazimo u *Razmatranjima* i u kojemu autor na samom početku izražava neslaganje s Makijavelijevom tvrdnjom, budući da je Makijavelijeva postavka, kako objašnjava, odveć opšta i generalizujuća („è posto troppo assolutamente“), napomena odmah prelazi na srž Gvičardinijevog stava, koji, pak, ima deklarativni ton i postavljen je gotovo kao opštevažeća tvrdnja. No, naizgled opštevažeću tvrdnju autor ublažava umetnutom uslovnom rečenicom, uvedenom veznikom *dove*, koja već problematizuje polazni iskaz. Uslovna rečenica koja ukazuje na izuzetak od Gvičardinijeve tvrdnje prisutna je i u *Razmatranjima*, ali je u njima znatno detaljnije objašnjenje („e se alcuno ha altra inclinazione, è tanto contro allo ordinario degli altri e contro a quello primo obietto che ci porge la natura, che più presto si debbe chiamare monstro che uomo“), te u Gvičardinijevoj kratkoj prozi postaje potpuno nova, naredna napomena¹⁵⁶, a u ovoj se pretače u sažet i time efektivniji rečenični segment „dove altro rispetto non lo tiri in contrario“. Valja primetiti i da su obliku koji dobija kao napomena eliminisani latinizmi iz *Razmatranja* („*data paritate terminorum*“). Izostavljeno je i ponavljanje iz *Razmatranja* („*È adunque ognuno naturalmente inclinato al bene*“), koje bi takođe narušilo konciznost i dovršenost fragmenta, a nema ni asindetskog nabiranja prilika koje mogu odvratiti od dobra i dobročinstva („e nel vivere umano si riscontra a ogni passo nelle occasione che possono divertire dal bene, come è la voluttà, la ambizione, la avarizia [...]“), budući da su sve te prilike u napomeni sažete u segment nezavisne rečenice: „e [sono, prim. aut.] si spesse nel mondo le occasione che invitano al male [...]“. *Brevitas* napomene potencijalno doprinosi i njenom donekle didaktičkom tonu, koji se postiže sažetošću i jasnoćom, ali koji je, ipak, implicitan, te kroz niz umetnutih rečenica Gvičardini u skladu sa svojom filozofskom postavkom suštinski teži da poduča razmatranju izuzetaka i raznolikosti prilika više nego bilo čemu drugome.

Istorija Italije znatno je bogatiji izvor segmenata sličnih ili istovetnih *Napomenama* i, premda se filozofski pristup čoveku i svetu u biti ne menja u ova dva dela, jezičko-stilske razlike takođe ukazuju na jedinstvenost forme Gvičardinijeve kratke proze. Jedan od primera nalazimo u trećem poglavlju prve knjige *Istorije Italije* i dvadeset i četvrtoj napomeni:

---

156 Up. [135] Se alcuno si truova che per natura sia inclinato a fare più volentieri male che bene, dite sicuramente che non è uomo, ma bestia o monstro, poi che manca di quella inclinazione che è naturale a tutti gli uomini. (Prevod I. Andrića: Ako se nađe neko ko je po prirodi svojoj skloniji da čini zlo nego dobro, možete pouzdano tvrditi da nije čovek nego zver i čudovište, jer je lišen sklonosti koja je urođena ljudima.). Za razliku od gotovo istovetnog segmenta u predlošku, autor prilagođava iskaz formi napomene samostalne vrednosti, te nailazimo na tipičan epistolarno-performativni oblik u vidu imperativa („dite sicuramente“), a prisutna je i ustaljena stilema sinonimnih parova, ovoga puta u rastavnom odnosu („bestia o monstro“).

[I, 3] [...] Né lo moveva forse meno, come molti credettono, il timore che in Alessandro non fusse ereditaria la cupidità e l'odio di Calisto terzo pontefice, suo zio; il quale, per desiderio immoderato della grandezza di Pietro Borgia suo nipote, avrebbe, subito che fu morto Alfonso padre di Ferdinando, se la morte non si iusse interposta a' consigli suoi, mosse l'armi per spogliarlo del regno di Napoli, ricaduto, secondo affermava, alla chiesa; non si ricordando (tanto poco può spesso negli uomini la memoria de' benefici ricevuti) che per opera di Alfonso, ne' cui regni era nato e cui ministro lungo tempo era stato, aveva ottenuto l'altre dignità ecclesiastiche [...]¹⁵⁷

(A ništa ga manje nije možda pokretala, kao što su mnogi verovali, bojazan da je Aleksandar nasledio pohlepu i mržnju pape Kalista trećeg, svog ujaka, koji bi, iz prekomerne želje za veličinom Pjetra Bordže, svog nećaka, odmah po smrti Alfonsa, Ferdinandovog oca, da ga smrt u namerama nije sprečila, krenuo naoružan da mu oduzme Napuljsko kraljevstvo, koje je pripadalo, kako je tvrdio, crkvi. A nije se sećao (toliko je često slabo ljudsko sećanje na ukazana dobročinstva) da je zahvaljujući Alfonsu, u čijem je kraljevstvu rođen i čiji je dostojanstvenik dugo bio, stekao druge crkvene titule.)

[24] Non è la più labile cosa che la memoria de' benefici ricevuti: però fate più fondamento in su quegli che sono condizionati in modo che non vi possino mancare, che in su coloro quali avete beneficiati; perché spesso o non se ne ricordano o presuppongono e benefici minori che non sono o reputano che siano fatti quasi per obbligo.

(Prevod I. Andrića: Ništa nije tako nestalno kao pamćenje primljenih dobročinstava: zato oslanjajte se više na one koji silom prilika moraju da vam budu verni, nego na one kojima ste učinili dobro, jer je čest slučaj da se oni toga ne sećaju ili da primljena dobročinstva smatraju manjima nego što su, ili smatraju da ste gotovo morali da im ih učinite.)

U slučaju ova dva izdvojena segmenta možemo videti kako tek sporadično izneto razmatranje, stavljeno među zgrade, u *Napomenama* dobija drugu formu i razvija se u celovit i samostalan fragment. Za razliku od sporadičnosti iskaza, kontekstualizovanog konkretnim istorijskim događajem kojim je inspirisan (papa Kalist III, koji, zaboravivši dobročinstva i saradnju s Alfonsom Aragonskim, pretenduje na Napuljsko kraljevstvo), „memoria de' benefici ricevuti“ postaje polazna tačka napomene u kojoj se autor, iznova gotovo podučavajući, obraća čitaocima (up. imperativ *fate*) kako bi ukazao na potencijalno pravilo. Napomena je sažeta, ali, kao i prethodno navedena, logički i jezički strogo ustrojena, u spoju zavisnih odnosnih, finalnih, poredbenih, uzročnih i objekatskih rečenica, kao i paralelizama („o non se ne ricordano o presuppongono [...] o reputano“).

Još jedna od podudarnosti sadržaja u različitim formama historiografije i kratke filozofsko-etičke proze jesu deveto poglavlje prve knjige *Istorije Italije* i sto pedeset šesta napomena.

[I, 9] [...] Ma come spesso accade che, quando si viene a dare principio all'esecuzione delle cose nuove, grandi e difficili, benché già deliberate, si rappresentano pure all'intelletto degli uomini le ragioni le quali si possono considerare il contrario; essendo il re in procinto di partirsi, anzi camminando già verso i monti le genti d'arme, sorse uno grave mormorio per tutta la corte, mettendo in considerazione chi le difficoltà ordinarie di tanta impresa, chi il pericolo della infedeltà degli italiani, e sopra tutti gli altri di Lodovico Sforza [...]

([...] No, kako se često zbiva da se, kada započnemo ostvarivanje nečega novog, velikog i teškog, premda smo već doneli odluku, javljaju u ljudskom umu razlozi koji mogu ukazivati na suprotno, kada kralj već beše spreman da krene, štaviše, kada su naoružane trupe već koračale ka planinama, čitav dvor poče da žamori, te su jedni razmatrali uobičajene poteškoće ovakvih poduhvata, drugi opasnost od neverstva Italijana, a iznad svih Lodovika Sforce [...])

---

157 U radu ćemo izdvojene odlomke navoditi iz sledećeg izdanja *Istorije Italije*: F. Guicciardini, *Storia d'Italia*, a c. di E. Scarano, Torino, UTET, 1981.

[156] Io sono stato di natura molto risoluto e fermo nelle azioni mie. E nondimeno, come ho fatto una risoluzione importante, mi accade spesso una certa quasi penitenza del partito che ho preso: il che procede non perché io creda che, se io avessi di nuovo a deliberare, io deliberassi altrimenti, ma perché innanzi alla deliberazione avevo più presente agli occhi le difficoltà dell'una e l'altra parte, dove, preso el partito, né temendo più quelle che col deliberare ho fuggite, mi si apresentono solamente quelle con chi mi resta a combattere; le quali, considerate per se stesse, paiono maggiore che non parevano quando erano paragonate con l'altre. Donde séguita che a liberarsi da questo tormento bisogna con diligenza rimettersi innanzi agli occhi anche le alte difficoltà che avevi poste da canto.

(Ja sam po svojoj prirodi bio krajnje odlučan i čvrst u svojim postupcima. Pa ipak, kako nešto važno odlučim, često mi se dešava da se na neki način gotovo kajem zbog odluke koju sam doneo: a to se zbiva ne zato što verujem da bih, da iznova odlučujem, drugačije odlučio, već zato što sam pre odluke bio svesniji poteškoća i jedne i druge strane, a nakon što je odluka doneta, i ne strepeći više od onih poteškoća koje sam, odlučivši se, izbegao, javljaju mi se samo one s kojima mi ostaje da se borim; a one, same po sebi, čine se većima no što su se činile kada sam ih poredio s ostalima. Iz toga dolazi da, kako bi se oslobodio ove muke, valja da se prilježno podsetiš i drugih poteškoća koje si prethodno ostavio po strani.)

Kao i u prethodnom primeru, i ovde je segment koji će postati samostalnom napomenom samo opšti uvod u konkretan istorijski događaj (oklevanje francuskog kralja Karla VIII pre silaska na Apeninsko poluostrvo), u jednako kompleksnoj i bogatoj rečeničnoj strukturi. Napomena, pak, postaje od samog početka mnogo ličnija – *come spesso accade* pretvara se u *io* (u ovom fragmentu čak četiri puta ponovljenu zamenicu), u primer potekao od ličnog iskustva koji ujedno govori o autorovoj prirodi, ključnoj za razumevanje napomene te stoga istaknutoj sinonimnim parom *resoluto e fermo*. U tipičnoj strukturi *Napomena*, imamo početnu tvrdnju, potom izuzetak od tvrdnje, uveden jednim od stalnih veznika ove kratke proze, *nondimeno*, i potom zaključak (*donde séguita*). Početna tvrdnja i zaključni iskaz znatno su jednostavnije strukture u odnosu na deo kojim se problematizuje početna tvrdnja, što potvrđuje Gvičardinijevu naročitu usredsređenost na izuzetke kao možda i značajnije od pravila; središnji deo, naime, sastoji se od vremenskih, odnosnih, uzročnih, uslovnih, objekatskih i poredbenih zavisnih rečenica, dok je početna tvrdnja ustrojena kao jedna prosto-proširena rečenica, a zaključak je sačinjen od glavne rečenice, kojoj sledi finalna, a zatim jedna subjekatska u zavisnom odnosu prvog stepena, na koju se nadovezuje još jedna, ovoga puta implicitna subjekatska rečenica drugog stepena i s njom povezana odnosna rečenica.

Poslednji primer koji ćemo navesti (premda ih se u tekstovima može naći znatno više), odnosi se na devedeset drugu napomenu i četvrto poglavlje VI knjige *Istorije Italije*:

[VI, 4] Esempio potente a confondere l'arroganza di coloro i quali, presumendosi di scorgere con la debolezza degli occhi umani la profondità de' giudici divini, affermano ciò che di prospero o di avverso avviene agli uomini procedere o da' meriti o da' demeriti loro: come se tutto di non apparisse molti buoni essere vessati ingiustamente e molti di pravo animo essere esaltati indebitamente; o come se, altrimenti interpretando, si derogasse alla giustizia e alla potenza di Dio; la amplitudine della quale, non ristretta a' termini brevi e presenti, in altro tempo e in altro luogo, con larga mano, con premi e con supplici sempiterni, riconosce i giusti dagli ingiusti.

(Ovo je moćan primer da pomuti nadmenost onih koji, zamišljajući da slabim svojim ljudskim očima mogu razaznati dubinu božijeg suda, tvrde da sve dobro ili loše što se ljudima dešava dolazi njihovom zaslugom ili krivicom: kao da se svakoga dana ne zbiva da su mnogi dobri ljudi nepravedno mučeni, a da se mnogi opakog duha nezasluzeno uzdižu; ili kao da se time, ako drugačije protumačimo, odstupa od pravde i moći božije. A njihova širina, koja nije skućena u kratke i trenutne okvire, u drugom vremenu i na drugome mestu, širokogrudno, nagradama i kaznama večnim razlikuje pravednike od nepravednika.)

[92] Non dire: «Dio ha aiutato el tale perché era buono, el tale è capitato male perché era cattivo»; perché spesso si vede el contrario. Né per questo dobbiamo dire che manchi la giustizia di Dio, essendo e consigli suoi si profondi che meritamente sono detti *abyssus multa*.

(Prevod I. Andrića: Nemojte da kažete: Bog je pomogao toga i toga, jer je dobar čovek, a taj i taj je stradao jer je rđav; jer često se vidi da se dešava obrnuto. Ali zbog toga ne treba da kažemo da nema božije pravde jer Njegovi su planovi tako skroviti da su s pravom nazvani „ponorima mnogim“.)

Kako sam autor ističe, ovakvom opštijem zapažanju prethodi istorijski primer, u ovom slučaju primer pape Aleksandra VI. Jezičko-stilski, odeljak iz *Istorije Italije* kompleksne je rečenične strukture (mnoštvo zavisnih rečenica, paralelizama), u skladu s Gvičardinijevim nazorima. U napomeni, pak, u gotovo opominjućem, imperativnom tonu (up. imperativ „non dire“), u samo dve rečenice sažeto je znatno detaljnije objašnjenje dato u navedenom odlomku Gvičardinijeve istoriografije. U napomeni nema opisa uzroka koji navode čoveka da veruje u zaslužno dobro ili zlo, a objašnjenje zašto ne treba verovati u ovozemaljsku pravičnost svedeno je na jednu uzročnu rečenicu: „perché spesso si vede el contrario“. Već prepoznatljiva struktura tvrdnja – izuzetak – zaključak i ovde je u sažetom obliku fragmenta data jasno i nedvosmisleno („non dire“ – „perché spesso si vede el contrario“ – „né per questo dobbiamo dire“), u kojoj pronalazimo čak četiri uzročne rečenice: prve dve kao sastavni deo „pogrešne“ tvrdnje, u vidu paralelizama („el tale [...] perché era buono, el tale [...] perché era cattivo“), a druge dve kao odraz autorove potrebe da opravda i objasni svoj iskaz, suprotstavljajući se prvoj tvrdnji („perché spesso si vede el contrario“; „essendo i consigli suoi [...]“). Kao i u prethodnim primerima, „didaktički“ ton nije tu, rekli bismo, da poput egzempluma pouči nekoj apsolutnoj istini i pruži konačan odgovor, već, nasuprot tome, da problematizuje bilo kakvo apsolutno polazište i objašnjenje.

Nekoliki izdvojeni primeri već ukazuju na Gvičardinijevu doslednost u jeziku i stilu u raznolikim formama i sadržajima. Pa ipak, ono po čemu se *Napomene* izdvajaju jeste naročita *brevitas* koja je ne samo stilsko-retorička, već i filozofska kategorija. Strogo ustrojena, sažeta i precizna struktura napomena može u čitaocu stvoriti utisak poučne kratke proze, poput maksima, no, ako iz *Napomena* pokušamo „izvući pouku“, dolazimo do jednog jedinog mogućeg odgovora – da pouke nema. Njihova nekontekstualizovanost širom makrocelinom nekog istorijskog događaja ili konkretnog dela koje se analizira, kao što je to slučaj u *Istoriji Italije* i *Razmatranjima*, celovite fragmente čini nedovršenim, te i otvorenim za različite interpretacije. Moguću univerzalnu vrednost fragmenata narušava i eksplicitni autobiografizam zahvaljujući kojemu *Napomene* dobijaju lični prizvuk i ukazuju na isključivo pojedinačno iskustvo, a ono je, budući pojedinačno, nepotpuno i ne do kraja pouzdano, već samo ostvarenost date situacije uzdignuta na nivo misli.

Takva misao iskazana je, kako se iz analize već ovih nekoliko primera može uočiti, srednje-visokim registrom kompleksne sintakse i bogate leksike.

Premda jeste čitalac Bembovog traktata, Gvičardinijevo pribegavanje višem registru, jeziku koji je „vrsta filtriranog uzvišenog jezika“¹⁵⁸, ne može se pripisati, ili se barem ne može pripisati isključivo Bembovoj reformi i autorovoj želji da s njome uskladi svoju kratku prozu. Jezik i stil *Napomena* jesu „trijumf razboritosti“¹⁵⁹, a *discrezione*, u Andrićevom prevodu dela određena kao razboritost, jeste jedan od ključnih pojmova autorove filozofske misli, ali ujedno i jezičko-stilska kategorija. S druge strane, odnos prema firentinskom govoru i tradiciji, koji je kod Policijana ujedno i sredstvo jezičkog ekspresionizma kojim se postiže živ, kolokvijalni ton, u *Napomenama* je

158 Tako Gvičardinijev jezik opisuje M. Fubini. Up. M. Fubini, *La ricerca stilistica nell'opera di Guicciardini*, nav. delo, p. 1303. Anselmi će, pak, o Gvičardinijevom pučkom reći: „Valja obratiti pažnju kako je u Gvičardinija toskanski pučki, moderni književni italijanski jezik, već poprimio punoću tonova i dovršenu sintaksičku složenost: očigledni su odrazi Bokačove proze, Bembovih sugestija, ali i odjeci izvesnog raskošnog ustrojstva latinske proze (poglavito Ciceronove i Livijeve)“, G-M. Anselmi, *Guicciardini, Machiavelli e l'aforisma politico*, u *La brevità felice. Contributi alla teoria e alla storia dell'aforisma*, nav. delo, p. 148.

159 M. Fubini, *La ricerca stilistica nell'opera di Guicciardini*, nav. delo, p. 1306.

takođe „filtriran“ i oblikovan kriterijumom jasnoće, te će kada i pribegne nekom specifičnom firentinsko-toskanskom izrazu autor osetiti potrebu da ga objasni i učini razumljivim široj publici¹⁶⁰.

U Gvičardinijevom ispitivanju mogućnosti pučkog da usvoji i „primi“ pojmovna, odnosno leksička obeležja ovog diskursa koji se definitivno udaljava od Policijanovog anegdotsko-novelističkog pripovedanja nailazimo na termine koji ne samo da uvode filozofski diskurs u pučku prozu, već znače i preispitivanje tih istih pojmova i kategorija; autor ispituje njihovo „važenje“ u praksi konkretnih primera, što samim tim znači i njihovo relativizovanje. Neki od takvih pojmova koji se ponavljaju i provlače kroz delo jesu *pratica*, *teorica*, *in specularare*, *el reo*, *sinderesi*, itd.¹⁶¹

Najznačajnije polje, pak, za razumevanje jezika i stila *Napomena* jeste njihova sintaksa, polje kroz koje se ispoljava već pomenuta konceptualna i intelektualna dimenzija jezika i misli; štaviše, takva složena sintaksa mogla bi se odrediti upravo kao sintaksa misli¹⁶². Složenost Gvičardinijeve sintakse ogleda se kako u samom broju složenih rečenica tako i u njihovom stepenu zavisnosti. Ispitujući oba svojstva, došli smo do sledećih zapažanja: u *Napomenama* nema prostih rečenica, dok se devedeset i dve napomene sastoje od jedne složene rečenice, a njih sto dvadeset i devet od više složenih rečenica. Prva indikativna činjenica jeste odsustvo prostih rečenica, za razliku od Policijanovog dela, u kojemu smo ih – premda u manjem broju – nalazili. Sintaksički sistem fragmenata sačinjen je isključivo od jedne (gotovo polovina) ili više složenih rečenica. Time se već na prvom nivou ispitivanja rečeničnog plana može uočiti autorov pristup sadržaju, ali i samom pučkom jeziku, čije granice ispituje i na leksičkom i na sintaksičkom planu. To potvrđuje i analiza stepena zavisnosti napomena koje se sastoje od samo jedne složene rečenice: od devedeset i dve složene rečenice, njih šest doseže prvi stepen zavisnosti, dvadeset i tri rečenice idu do drugog stepena, a čak šezdeset i tri rečenice idu do trećeg ili daljeg stepena zavisnosti. Prevaguje, zaključuje se, odnose složene rečenice koje dosežu treći ili neki viši stepen zavisnosti i time ospoljavaju duboku kompleksnost misli, kao i autorovu potrebu da svaku tvrdnju objasni i razloži. Takva Gvičardinijeva rečenica jeste, kao i u ostalim jezičko-stilskim elementima i postupcima, težnja ka harmoničnosti, preciznosti i mogućnosti umirujuće simetričnosti (kroz sveprisutne rečenične paralelizme)¹⁶³, možda jedinog mogućeg vida kontrole nad raznolikim mnoštvom slučajeva.

Navešćemo tek dva primera koji sadrže sve karakteristične elemente Gvičardinijeve rečenice, a ujedno i stila:

---

160 Kao primer može poslužiti sto četvrta napomena (kurziv je naš): „È lodato assai negli uomini, e è grato a ognuno, lo essere di natura liberi e reali e, come si dice in Firenze, schietti [...]“ (Prevod I. Andrića: Mnogo su hvaljeni i svakome mili ljudi koji su od prirode otvoreni, iskreni i, kako se u Firenci kaže, prostosrdačni [...]).

161 A. Kvondam u navedenoj studiji objašnjava napomenu 35, zadržavajući se upravo na terminima *pratica* i *teorica* (rečima koje je i otvaraju: „Quanto è diversa la pratica dalla teorica! [...]“ (Koliko je različita praksa od teorije!)): „Da bi se u potpunosti razumela moć početne rečenice ove napomene, treba imati u vidu semantički kontekst termina teorija i praksa: ne samo u odnosu na tradicionalne podele znanja, kao discipline gnoseologije između srednjeg veka i renesanse, već i u topičkoj suprotstavljenosti (za Gvičardinijevu generaciju) pojmova *bios theoretikós* i *bios praktikós*, odnosno suprotstavljenosti kontemplativnog i aktivnog života“, A. Quondam, *Forma del vivere*, nav. delo, p. 440, n. 7. Kada je u pitanju termin *el reo* (napomena 166), on je pak pravne provenijencije, kako De Kaprio napominje, dok za *in specularare* (napomena 208) priređivač upućuje na definiciju Tome Akvinskog (*Summa theol.*, II-II, q. 180, a. 3 e 4): „ispitivati istinu preko pojavne stvarnosti“, dakle „preko konkretnog slučaja“, dok De Kaprio objašnjenje pojma *sinderesi* (napomena 113) upućuje na grčki pojam *synteresis* – „oprez“, te ga dalje objašnjava kao „ispravan sud, sposobnost razlikovanja dobra i zla“, F. Guicciardini, *Ricordi*, a c. di Vincenzo de Caprio, nav. delo, pp. 90, 153, 156, nn. 194, 273, 328. P. Karta, pak, ističe da i termini *regola* i *eccezione* „upućuju direktno na Gvičardinijevo pravno obrazovanje“, up. P. Carta, *Guicciardini scettico?*, u *Bologna nell'età di Carlo V e Guicciardini*, a c. di E. Pasquini e P. Prodi, Bologna, Il Mulino, 2002, pp. 265-281: 269.

162 Kako će P. Abrudati definisati sintaksu Leopardijevog *Zibaldonea*, up: P. Abbrugiati, *Lo Zibaldone e i suoi indici. Un castello di pensieri incrociati*, u *Dentro lo Zibaldone: il tempo circolare della scrittura di Leopardi*, nav. delo, p. 183.

163 Up: „To je svet koji, čini se, želi izmaći svakoj mogućoj uređenosti; a sintaksa, u svom nastojanju da ustroji, čini se da samo teži, a nikada ne dostiže, umirujuću simetričnost“, C. Varotti, *Francesco Guicciardini*, nav. delo, p. 201.

[6] È grande errore parlare delle cose del mondo indistintamente e assolutamente, e, per dir così, per regola; perché quasi tutte hanno distinzione e eccezione per la varietà delle circostanze, le quali non si possono fermare con una medesima misura: e queste distinzione e eccezione non si trovano scritte in su' libri, ma bisogna le insegni la discrezione.

(Prevod I. Andrića: Posve je pogrešno govoriti o stvarima u svetu apsolutno, ne praveći razlike i, takoreći, svodeći sve na jedno pravilo; jer u svima stvarima postoje razlike i izuzetci zbog raznoličnosti u okolnostima u kojima se ne mogu meriti istom merom; a te razlike i izuzetci nisu zapisani nigde u knjigama i samo naša razboritost može nas naučiti da ih raspoznavamo.)

Pored toga što je, kada je sadržaj u pitanju, ovo jedna od ključnih napomena, i sama njena struktura je paradigmatična: nakon glavne rečenice, ponovo gotovo didaktičkog tona („È grande errore“) sledi zavisna subjekatska rečenica prvog stepena, praćena umetnutom zavisnom rečenicom „per dir così“; nakon ovoga sledi uzročna rečenica drugog stepena zavisnosti, koju prati odnosna rečenica trećeg stepena, a nakon dve tačke sledi nezavisna rečenica koju prati još jedna nezavisna rečenica koja s prvom gradi suprotan odnos („ma bisogna [...]“) i koja uvodi subjekatsku zavisnu rečenicu prvog stepena. Pored složene sintakse, u već u prethodnim primerima uočenoj strukturi tvrdnja – objašnjenje, premda ovoga puta objašnjenje nije praćeno izuzetkom, već „napomenom“ koja valja da precizira ključni pojam razboritosti, nalazimo i tipičnu stilemu ove proze kojom ćemo se dalje u poglavlju baviti – antitetičko postavljene sinonimne spojeve *indistintamente e assolutamente, distinzione e eccezione* (u komplementarnom odnosu koji objašnjava autorovo poimanje „distinkcije“ – pravljenje razlike znači nailaženje na izuzetke). Iako nema eksplicitnog ukazivanja na izuzetak, valja reći da i ovde određenim jezičkim elementima autor ukazuje na odstupanje od pravila i relativizuje ga, a to je prilog *quasi* („quasi tutte hanno distinzione e eccezione“), koji ublažava početnu „apsolutnu“ tvrdnju.

Još jedan primer tipične strukture *Napomena* koji izdvajamo jeste dvadeset i šesti fragment:

[26] Gli uomini doverrebbero tenere molto più conto delle sustanze e effetti che delle cerimonie; e nondimeno è incredibile quanto la umanità e gratitudine di parole leghi comunemente ognuno: il che nasce a ognuno pare meritare di essere stimato assai, e però si sdegna, come gli pare che tu non ne tenga quello conto che si persuade meritare.

(Prevod I. Andrića: Ljudi bi morali da vode mnogo više računa o stvarnim dobrima nego o formalnim učtivostima; pa ipak, neverovatno je koliko učtivost i ljubaznost u rečima obavezuju svakog uopšte. To dolazi otud što svak smatra da zaslužuje poštovanje i zamera ti kad primeti da ga ne uvažavaš onoliko koliko on smatra da zaslužuje.)

I ovaj fragment počinje deklarativno, nakon čega dolazi izuzetak u vidu adverbativne nezavisne rečenice uvedene stalnim sintaksičkim elementom Gvičardinijeve proze – veznikom *nondimeno* – kojemu sledi subjekatska zavisna rečenica prvog stepena zavisnosti. Potom dolazi i objašnjenje („il che nasce“) u strukturi uzročne rečenice (prvog stepena zavisnosti), subjekatske rečenice (drugog stepena zavisnosti) i objekatske rečenice (trećeg stepena zavisnosti). Na koncu je zaključak koji je uveden naporednom zaključnom nezavisnom rečenicom („e però“) praćenom uzročnom rečenicom (prvog stepena zavisnosti), subjekatskom (drugog stepena zavisnosti), odnosnom (trećeg stepena zavisnosti) i objekatskom zavisnom rečenicom (četvrtog stepena zavisnosti). Pored toga, i ovde nalazimo dva sinonimna spoja: *sustanze e effetti, umanità e gratitudine di parole*, koji su međusobno komplementarni, budući da jedan pojma precizira i objašnjava drugi: suština (*sostanza*) leži u učinkovitosti (*effetto*)¹⁶⁴, a naredni par je u uzročno-posledičnom odnosu, jer čovekoljublje (*umanità*, u Andrićevom prevodu učtivost)), može se

164 Zanimljivo je napomenuti da Andrić u svom prevodu sinonimni par „sustanze e effetti“ razrešava prevodom u vidu hendiadijske strukture „stvarna dobra“.

protumačiti, jeste utisak koji se stvara kao posledica reči zahvalnosti (*gratitudine di parole*, u Andrićevom prevodu „ljubaznost u rečima“).

Već više puta smo u navedenim primerima *Napomena* naišli na adverbativno-limitativni veznik *nondimeno/nondimanco*. Kao jezički pokazatelj dijalektike kratke filozofsko-etičke proze, ovaj veznik primetno je zastupljen u Gvičardinijevom delu, znatno više nego u Policijanovoj prozi, koja je i dalje na granici anegdotsko-novelističkog i filozofskog (i upravo u toj „graničnosti“ i leži njena specifičnost). S druge strane, činjenica da Policijano svega nekoliko puta pribegava strukturi koju uvodi pomenuti veznik u skladu je i s njegovim stilskim odabirima, budući da su *Ugodne izreke* kratka proza data mahom u dijaloškom obliku i srednje-nižem registru, dok se veznik *nondimeno/nondimanco* može smatrati elementom srednje-visokog registra¹⁶⁵. Polemička struktura *Izreka* leži upravo u njenoj dijaloškoj postavci i živom, komično-realističnom prikazivanju situacija kroz koje se provlače suštinski ozbiljna pitanja. U Gvičardinijevoj eksplicitnijoj filozofskoj postavci, opreznost i podozrivost prema svakom iskazu kao plodu isključivo individualnog iskustva iskazuje upotreba upravo ovog veznika, koja je jednako znakovita kako u pogledu sadržaja, kao odraz filozofsko-etičkog sistema¹⁶⁶, tako i u pogledu sintaksičkog razvoja pučkog, jer zahteva složenu rečeničnu strukturu. U tekstu ga nalazimo čak dvadeset puta, a pet puta njemu sinonimne veznike *pure, quando pure*¹⁶⁷. Treba takođe reći da arhaičniju i „književniju“ varijantu *nondimanco* Gvičardini katkad u poslednjoj verziji prepravlja u onu koja je i danas u upotrebi – *nondimeno*; takav je slučaj u napomeni C 26, u odnosu na njenu verziju A 61 i B 86, kao i u napomeni C 104, u odnosu na njen oblik u redakcijama A 22 i B 45.

Ovakva Gvičardinijeva jezička preciznost narušena je tek ponekim anakolutom, koji, ipak, nije svojstven njegovoj prozi¹⁶⁸, dok primere parahipotakse u tekstu nismo pronašli. No, ako su kod Policijana anakoluti i parahipotaksa delom uslovljeni samom jezičkom nestabilnošću datog trenutka, a delom i stilizacijom usmene spontanosti, kod Gvičardinija se oni svakako ne mogu pripisati autorovoj svesnoj nameri, već slobodnom toku misli kojemu valja dati pisani prozni oblik, a proza, kako smo više puta naglasili, i nakon Bembove reforme ostaje nedovoljno definisana u odnosu na poeziju. Evo i primera anakoluta koje smo izdvojili:

[30] [...] e benché lo accorgimento e sollicitudine degli uomini possa moderare molte cose, nondimeno sola non basta, ma gli bisogna nacora la buona fortuna.

(Prevod I. Andrića: Ljudska pažnja i dovtljivost mogu da ublaže mnogu stvar, ali same one nisu dovoljne; potrebno je pored toga imati i sreće.)

[31] Coloro ancora che, attribuendo el tutto alla prudenza e virtù, escludono quanto possono la potestà della fortuna bisogna almanco confessino [...]

(Prevod I. Andrića: Oni koji, sve pripisujući mudrosti¹⁶⁹ i sposobnosti, isključuju po mogućnosti svaki uticaj sreće, moraće priznati [...])

[33] [...] Dissemi già mio padre che Santo Augustino diceva, la ragione essere perché non si truova nessuno sì scelerato che non faccia qualche bene, e che Dio, che non lascia alcuno bene irremunerato né alcuno male impunto, dargli in satisfazione de' suoi beni questo [...]

---

165 Up. i zapažanje iz Uvoda (str. 13): semantička vrednost mnogih veznika ustaljuje se u XVI veku, nakon Policijanovog stvaralaštva.

166 Up. Reči P. Molineli navedene u noti 63.

167 Broj fragmenata u kojima nalazimo adverbativno-limitativni veznik: 3, 15, 26, 28, 30, 33, 39, 62, 104, 105, 114, 116, 132, 145, 155, 156, 157, 162, 173, 174, 179, 185, 191, 219.

168 M. Fubini. *Le quattro redazioni dei Ricordi del Guicciardini*, nav. delo, p. 150.

169 Ponovo je, s prevodilačke tačke gledišta, možda zanimljivo primetiti da Andrić ide korak dalje, ka tumačenju, te imenicu *prudenza* prevodi kao „mudrost“, što u slučaju Gvičardinijeve napomene, rekli bismo, i jeste konotacija ovog pojma.

([...] Rekao mi je u prošlosti moj otac da je Sveti Avgustin govorio kako razlog leži u tome što nema nikoga toliko opakog da nije učinio neko dobro delo, i da mu Bog, koji ne ostavlja nijedno dobro delo nenagrađenim niti ijedno zlodelo nekažnjanim, dopušta da uživa u sopstvenim dobrima na ovaj način [...])

[46] Non mi piacque mai ne' miei governi la crudeltà e le pene eccessive [...]

(Prevod I. Andrića: Kad sam bio na visokim upravnim položajima nisam nikada voleo svirepost ni preterano stroge kazne [...])

[98] Uno tiranno prudente, benché abbia caro e savî timidi, non gli dispiacciono anche gli animosi [...]

(Obazriv tiranin, premda mu je drago da mudri ljudi budu bojažljivi, nisu mu mrski ni oni hrabri [...])

[191] Non si può biasimare gli uomini che siano lunghi nel risolversi [...]

(Ne mogu se kuditi ljudi što su spori pri odlučivanju [...])

Još jedan od jezičko-stilskih elemenata koji se kroz navedene primere već izdvaja jesu sinonimni spojevi (*dittologie*), jedna od stalnih stilema Gvičardinijeve proze, ponovo znatno prisutniji nego u Policijanovim *Izrekama*. Kao ni ostala jezičko-stilska svojstva *Napomena*, ni sinonimni spojevi nisu prisutni u delu kao puki *ornatus* retorički ustrojene proze, već, kao i Gvičardinijeva semantika sintakse, imaju određenu konceptualnu vrednost i zauzimaju važno mesto u filozofsko-etičkoj postavci dela¹⁷⁰. I ovo svojstvo Gvičardinijeve proze valjalo bi posmatrati u svetlu autorove potrebe za preciznošću u potrazi za objašnjenjima, a objasniti u Gvičardinijevom sistemu znači uvek razložiti. Parovi sinonima, od kojih svaki element nosi vlastito značenje, u spoju grade sintezu koja postaje nešto posve novo i drugačije u odnosu na zasebna značenja oba elementa. Samim tim, u znaku one *brevitas* koja je obeležje ovog toka, ovakvi spojevi preciznije obuhvataju više aspekata date tvrdnje ili opisa.

Nije tako veliki broj onih spojeva koji bi izvan konteksta autorovog sistema imali sinonimno značenje, a u tome, prema našem mišljenju, leži i ključ razumevanja njihove funkcije. Svojom nesavršenom sinonimnom strukturom parovi vrlo često objašnjavaju neke od ključnih pojmova autorovog sistema tako što jedan član određuje i precizira drugi, ali implicitno odražavaju i načela na kojima počiva čitav Gvičardinijev otvoreni sistem. To potvrđuje i činjenica da u sinonimnim spojevima koje smo u *Napomenama* izdvojili ne dominiraju pridevski, kao kod Policijana (a mahom i u lirskoj tradiciji), već imenički parovi: od ukupno stotinu devet spojeva koje smo u tekstu pronašli, njih pedeset i pet čine imenice¹⁷¹. Kada je leksika u pitanju, o čemu je već bilo reči, upotrebom određenih termina, najpre filozofskih, i njihovim uvođenjem u pučki, Gvičardini ne samo da uspostavlja svojevrstan filozofski diskurs pučke proze, već i promišlja te iste pojmove,

170 U svojoj studiji o sinonimnim spojevima u *Istoriji Italije*, P. V. Mengaldo svrstava ove parove u šest kategorija: 1. (gotovo) sinonimni parovi; 2. retorički parovi, povezani različitim figurama, poput aliteracije, homeoteleutona...; 3. parovi dvaju elemenata koji idu od opšteg ka pojedinačnom (od hiperonima do hiponima, od apstraktnog do konkretnog, od uzroka i premise do posledice); 4. suprotno prethodnome (od hiponima do hiperonima); 5. parovi dvaju elemenata koji se razlikuju semantički, gotovo antitetični; 6. razni parovi, naročito oni u okviru kojih se odnosi iz treće i četvrte kategorije ispoljavaju manje приметno. Up. P.V. Mengaldo, *Tre studi su Guicciardini. Sulla figura della dittologia*, nav. delo, p. 195. U našem radu u obzir ćemo uzeti parove koji bi se mogli svrstati u prvu, treću, četvrtu i šestu kategoriju Mengaldove podele.

171 Izdvajanju sinonimnih parova pristupili smo relativno slobodno, ostavljajući prostora da pojedini, koji na prvi pogled ne deluju kao sinonimi, kroz (našu) interpretaciju dobiju takvu vrednost, smatrajući da je takav bio i autorov pristup ovoj figuri stila. Evo i fragmenata u kojima smo sinonimne spojeve uočili: 1, 2, 3, 6, 11, 12, 15, 16, 20, 21, 26, 28, 30, 31, 32, 41, 47, 50, 60, 64, 68, 70, 71, 77, 82, 84, 88, 96, 98, 101, 104, 109, 113, 116, 117, 118, 122, 126, 129, 139, 141, 144, 145, 147, 150, 153, 156, 160, 161, 166, 170, 172, 174, 179, 180, 181, 184, 185, 186, 188, 192, 193, 195, 199, 202, 206, 210, 213, 215, 218, 221.

relativizuje ih njihovom upotrebom u konkretnim primerima prakse. Upravo će spojevi, naročito imenički, nekih ustaljenih pojmova, takođe učestvovati u takvom relativizovanju i isključivo kontekstom određenom razumevanju, a tome će često doprinositi i njihova hendiadioinska struktura. U našem radu nećemo se zaustavljati na svakom pojedinačnom primeru, već na onima koji verno prikazuju naročitost ove stileme u Gvičardinijevoj upotrebi.

Spoj *moderazione e considerazione* [2] ukazuje na tipično Gvičardinijevo međusobno prožimanje umerenosti i smotrenosti, a, ako se držimo podele P.V. Mengalda (v. notu 170), možemo u njemu uočiti posledično-uzročni odnos: smotrenost (*considerazione*) kao preduslov umerenosti (*moderazione*). Odnos *prudenti e integri* u istoj napomeni u odnosu je, pak, hiponima (*prudente*) i hiperonima (*integri*): opreznost kao tek jedan element čestitosti (u ovom slučaju reč je o svojstvima ambasadora). Pridevski spoj šesnaeste napomene, *bello e buono*, priziva kalokagatiju, u tradiciji, poglavito neoplatoničarskoj, već poznati spoj etike i estetike (lepo i dobro) na koji ćemo često nailaziti i kod Leopardija. Hendiadijon dvadeset i prve napomene, *moltitudine e ignoranza* (gomila i neukost), mogao bi se razrešiti oblikom *moltitudine ignorante* (neuka gomila), budući da drugi pojam proističe iz prvog. U istom fragmentu, par *giustizia e equalità* još jedan je od onih koji otkrivaju postavku autorovog filozofsko-etičkog sistema u kojemu bi pravda (*giustizia*) počivala na jednakosti (*equalità*), a nekoliko fragmenata zatim, u trideset i prvoj napomeni, *prudenza e virtù* takođe su deo Gvičardinijeve filozofije, u kojoj je obazrivost (*prudenza*) sinonimna vrlini (*virtù*, ili sposobnosti, kako je I. Andrić prevodi), ponovo u odnosu hiponima i hiperonima, ali i mogućem hendiadioinskom spoju: *virtù della prudenza*. U svetlu spoja *prudenza e virtù* možemo tumačiti i pridevski spoj četrdeset i prve napomene, *buoni e prudenti*, u kojemu je drugi element hiponim prvog, ovoga puta u kontekstu odnosa prema ljudima, gde obazrivost (*prudenti*) predstavlja ključni element dobrih međuljudskih odnosa. Sinonimni spoj šezdesete napomene, *infelicità e tormento*, takođe se može tumačiti kao odnos uzrok-posledica: teskoba (*tormento*) je uzrokovana nesrećom (*infelicità*), dok je u šezdeset i četvrtoj napomeni u spoju *lenti e difficili*, odnos suprotan, posledica-uzrok: osvajanje (*i modi dello espugnare*) je sporo (*lenti*) zato što je teško (*difficili*). Par devedeset i šeste napomene, *con fondamento e con speranza*, u odnosu je hendiadioina: *con fondata speranza*¹⁷², a, ako se držimo Sponganovog tumačenja pojma *scrupulo* u značenju *imperfezione*¹⁷³, onda u Gvičardinijevom sistemu utemeljenom na principu jasnoće i razumom određenom, nered (*disordine*) biva poistovećen s nesavršenošću (par sto dvadeset i šeste napomene, *disordine o scrupulo*), kao i s poteškoćom (*inconveniente*), u drugom paru iste napomene, *disordine e inconveniente*. Pridevski par sto sedamnaeste napomene, *buono e perspicace*, još jedan je od onih koje spaja odnos hiperonima i hiponima: pronicljivost (*perspicace*) predstavlja ključni element dobrog i razboritog opažanja¹⁷⁴. Spoj sto četrdeset i prve napomene, *erronee e vane*, ponovo priziva odnos uzrok-posledica: mišljenje je isprazno (*vane*) zato što je pogrešno (*erronee*), baš kao i par prideva sto sedamdeset i četvrte napomene, *quiete e ordinate*, ovoga puta u posledično-uzročnom odnosu: preduslov mirnih uslova života (*quiete*) jeste njegova uređenost (*ordinate*). U paru sto osamdeset i pete napomene, *oneste e ragionevole*, drugi element takođe je uslov prvog: ono što je časno (*onesto*) možemo dovesti u vezu s onim što je razumom određeno (*ragionevole*), ponovo shodno Gvičardinijevoj filozofskoj postavci. Spoj *netto e perfetto*, pak, koji nalazimo u dve stotine trinaestoj napomeni, ide od uzroka do posledice: odabir (*partito*) koji je jasan (*netto*) jeste potpun i

172 Tako ovaj spoj tumači V. De Kaprio, up. F. Guicciardini. *Ricordi*, a c. di V. De Caprio, nav. delo, p. 148.

173 Kako takođe izdvaja De Kaprio: „'nesavršenost' (Spongano), s negativnom konotacijom koje se daje prvobitnom značenju 'male količine'. Moguće je tumačiti *scrupulo* u njegovom pravom značenju, koje se odnosi na onoga ko dela, kao 'nemir', 'nesigurnost u ispravnost' postupka“, Idem, p. 150.

174 Iz primera vidimo da se pridev *buono* ponavlja u spoju s različitim drugim elementom sinonimnih parova. Značenje jednog istog pojma dakle, u spoju s različitim odrednicama, menja se, te samim tim relativizuje, u skladu s dijalektikom Gvičardinijevog sistema. Tako će, na primer, imenica *rispetto* iz sto osamdeset prve i dve stotine šeste napomene promeniti značenje u zavisnosti od drugog elementa. U prvom slučaju, spojena s potčinjenošću (*summissione*), može se protumačiti kao pokornost, dok je u spoju *senza coscienza e senza rispetto* možemo protumačiti kao obzirnost, određenu elementom savesti (*coscienza*).

savršen (*perfetto*), kao što par dve stotine petnaeste napomene, *vero e pesato*, od posledice vodi ka uzroku: pravi, istinski (*vero*) sud može biti samo onaj koji je podrobno ispitan (*pesato*).

Još jedna od značajnih karakteristika Gvičardinijeve upotrebe ove figure možda najbolje odražava autorovu uverenost u nemogućnost bilo kakvih konačnih odgovora i rešenja. Naime, u okviru sinonimnih parova nailazićemo i na one u kojima jedan od elemenata prati odrednica koja „ograničava“ njeno važenje, poput priloga *quasi* (gotovo, skoro) ili *forse* (možda). Izdvojili smo sedam napomenama ovog tipa: [1] *openione ferma e quasi certezza*; [11] *cosa generosa e quasi divina*; [20] *molto sicure e quasi certe*; [31] *difficilissimo e forse impossibile*; [47] *uomini perfetti e quasi divini*; [88] *sospesi e quasi attoniti*; [116] *propinqui e quasi in essere*. Ovakvom ograničavanju vlastitih tvrdnji Gvičardini pribegava i kroz redakcije *Napomene*, ne samo u okviru sinonimnih parova. Jedan od takvih primera jeste četrdeset i četvrta napomena redakcije C, čije smo verzije već naveli u odeljku posvećenom uticaju knjiga trgovaca na Gvičardinijevu kratku prozu. Radi preglednosti, ponovo ćemo navesti verzije. Kao deo Gvičardinijevih svezaka Q 3, napomena glasi (kurziv u verzijama je naš):

Chi non è buono cittadino in verità non può essere lungamente tenuto buono; però chi vuole parere si debbe ingegnare prima di essere.

Verzija izgubljene redakcije A 46 ima sledeći oblik:

Chi non si cura di essere buono, ma desideri buona fama, bisogna che sia buono, altrimenti è impossibile che lungamente sia tenuto buono.

Verzija B 224 glasi:

Chi non è in verità buono cittadino *non può lungamente essere tenuto per buono*; però ancora che desiderino più presto parere buoni che essere, bisogna che si sforzino di essere; altrimenti alla fine non possono parere.

Konačni oblik napomene C 44 biće:

Fate ogni cosa per parere buoni, ché serve a infinite cose; ma perché le opinioni false non durano, *difficilmente vi riuscirà el parere lungamente buoni*, se in verità non sarete: così mi ricordò già mia padre¹⁷⁵.

Od tvrdnje da je nemoguće takvog čoveka dugo držati dobrim, nešto ublažene u redakciji B – ne mogu ga dugo držati dobrim – do definitivnog udaljavanja od svake isključivosti u poslednjoj verziji: teško će mu uspeti da se dugo čini dobrim, ali svakako nije nemoguće¹⁷⁶.

Vraćajući se na sinonimne parove, još jedan od jezičkih pokazatelja subjektivnosti ličnog tumačenja, pored priloga koji relativizuju semantičku vrednost parova, jeste upotreba superlativa u okviru jednog ili čak oba elementa sinonimnog spoja, upotreba kojom se iskazuje ne samo autorov sud, već i ekspresivnost tog istog suda pred neobičnošću događaja i slučaja¹⁷⁷. U tekstu smo izdvojili tri takva primera: [31] *difficilissimo e forse impossibile*; [139] *extraordinaria e impetuossissima*; [180] *facillime e sicurissime*.

Na koncu, treba reći da sinonimni parovi nisu stilema karakteristična isključivo za *Napomene*, već zauzimaju važno mesto u čitavom opusu Gvičardinijeve proze, što jednovremeno

175 Prevod svih verzija ove napomene već smo dali na strani 48.

176 Up. M. Fubini, *Le quattro redazioni dei Ricordi del Guicciardini*, nav. delo, pp. 130-140.

177 Takav je slučaj i u *Istoriji Italije*, up.: „Gvičardini nije samo ravnodušni sudija, već i posmatrač koji se čudi pred preteranošću ili izuzetnošću događaja i karaktera“, P.V. Mengaldo, *Tre studi su Guicciardini. Sulla figura della dittologia*, nav. delo, p. 199-200.

pokazuje i autorovu doslednost kao filozofa i intelektualca sa značajnim političkim zaduženjima. *Istorija Italije* ne samo da jednako obiluje ovakvim parovima, već u njoj pronalazimo i neke slične ili istovetne spojevima koje smo izdvojili u kratkoj prozi *Napomena*. Evo nekih takvih primera¹⁷⁸:

Tabela 3: Slični oblici sinonimnih parova u *Napomenama* i *Istoriji Italije*

<i>Napomene</i>	<i>Istorija Italije</i>
[1] openione ferma e quasi certezza	[X 1008] piede fermo e certo
[30] lo accorgimento e sollicitudine	[I 93] sollecitudine e destrezza
[84] diligenza o industria	[V 551] né diligenza né industria
[126] disordine o scrupolo	[VII 655] scrupoli e difficoltà
[150] utilità e onore	[III 300] dignità e utilità propria; [VIII 740] dignità e utilità
[156] risoluto e fermo	[XVII 1654] molto determinate e risolte
[185] onesta e ragionevole	[XV 1442] di giusto e di onesto
[199] simulare o dissimulare	[VI 578] la simulazione e dissimulazione
[218] la riputazione e el buono nome	[I 88] nome e fama; [VIII 771] la fama e l'estimazione comune

Dok na planu jezika i stila autor tvrdnje relativizuje složenom sintaksičkom strukturom, nizom zavisnih rečenica, adverbativno-limitativnim veznikom, ili, pak, spojevima nepotpunih sinonimnih parova i uplivom subjektivnosti kroz superlative ili priloge koji ograničavaju vrednost sinonimnog spoja, a katkad i celokupnog iskaza (kao što su, na primer, navedeni prilozi *quasi*, *forse*), na planu sadržaja dijalektika pojedinačnog i univerzalnog je ta koja relativizuje iskaze. Budući da iskustveni autobiografizam pruža perspektivu pojedinca, koliko god ona težila opštijoj vrednosti, ovakve, autobiografske fragmente čitalac valja i da shvati kao tek jedan od mogućih odgovora. Naime, jedno od suštinskih svojstava Gvičardinijevog sistema jeste činjenica da je reč o knjizi filozofsko-etičkog sadržaja koji nije diskurzivno-teorijski¹⁷⁹, već se sadržaj ove kratke proze, a samim tim i Gvičardinijev sistem, zasniva na intuitivnom, kao i ličnom iskustvu. Takva postavka, koja od pojedinačnog i lično-iskustvenog vodi do univerzalnijih tvrdnji otvorenih za dalja promišljanja, odražava se i na planu jezika. Sama reč „iskustvo“ (*esperienza*) u *Napomenama* se javlja petnaest puta. Još je znakovitija, pak, činjenica da ličnu zamenicu prvog lica jednine *io* srećemo čak pedeset i jedan put, što ne ukazuje samo na autobiografizam, već, kao polazna tačka, na jedan od suštinskih principa Gvičardinijeve etike, onaj Kontinijev transcendentni autobiografizam, egzistencijalne prirode, čiji smo značaj i značenje u Uvodu objasnili. *Napomene* se stoga mogu odrediti kao suštinski „određene središnjim položajem zamenice *ja*“¹⁸⁰. Pored lične

178 Kada je u pitanju proza *Istorije Italije*, držali smo se primera sinonimnih parova koje P. V. Mengaldo izdvaja u pomenutoj studiji.

179 Up. L. Cellerino, *Sentieri per capre*, nav. delo, p. 60.

180 Up. A. Quondam, «Il vivere nostro civile». *I Ricordi e il sistema dell'etica moderna*, u *Francesco Guicciardini tra ragione e inquietudine*, a c. di P. Moreno e M. Palumbo, Liège, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège. 2005, pp. 17-74: 60. M. Palumbo određuje Gvičardinijevo *ja* kao „mesto spoznaje, ali i filter kroz koji prolaze događaji i iskustva, ostavljajući za sobom deliće vlastitog zbivanja“, M. Palumbo, *I Ricordi di Gino di Neri Capponi e i Ricordi di Francesco Guicciardini*, u *Il prisma dei moralisti. Per il tricentenario di La Bruyère*, Atti del Convegno dell'Università della Tuscia e della Libera Università Maria ss. Assunta, 22-25 maggio

zamenice, i prisvojni pridevi *mio/mia/miei/mie* pojavljuju se u tekstu deset puta, a čuveni pojam *el particolare* (kao imenica, ali i kao pridev), koji se mahom i poklapa s Gvičardinijevim *ja*, četrnaest puta. Kao komplementarni pojmovi ovim jezičkim označiteljima pojedinačnog i autobiografskog, prisutni su i termini *universale* (kao imenica, pridev, ali i u vidu priloga *universalmente*), osam puta, i termin *generale* (kao imenica, takođe i u obliku *generalità*, i kao pridev), šest puta.

Pored ovakvih jezičkih znakova koji ukazuju na suprisustvo i odnos pojedinačnog i univerzalnog, i pristup gnomskim fragmentima jednako je određen Gvičardinijevom naročitom postavkom koja relativizuje i individualizuje svako zapažanje i svaku tvrdnju. Jedan od primera takvog, individualnog tumačenja jeste devedeset i šesta napomena, u kojoj lična zamenica jasno i zvučno odvajava autorovo tumačenje u odnosu na ono koje je opšte prihvaćeno (kurziv je naš):

È antico proverbio che tutti e savî sono timidi, perché conoscono tutti e pericoli, e però temono assai. Io credo che questo proverbio sia falso, perché non può più esser chiamato savio chi stima uno pericolo più che non merita essere stimato [...]

(Prevod I. Andrića: Stara je reč da su svi mudri ljudi plašljivi, jer poznaju sve opasnosti i stoga se mnogo boje. Mislim da je ta poslovice netačna, jer se ne može zvati mudrim onaj koji precenjuje jednu opasnost [...])

No, možda jedan od najočiglednijih primera ovakvog pristupa sačinjenog od pojedinačnog koje je gotovo uvek ujedno i izuzetak od početne tvrdnje i problematizuje zaključke, jeste dvadeset i osma napomena:

Io non so a chi dispiaccia più che a me la ambizione, la avarizia e la mollizie de' preti: sì perché ognuno di questi vizî in sé è odioso, sì perché ciascuno e tutti insieme si convengono poco a chi fa professione di vita dependente da Dio, e ancora perché sono vizî sì contrarî che non possono stare insieme se non in uno subietto molto strano. Nondimeno el grado che ho avuto con più pontefici m'ha necessitato a amare per el particolare mio la grandezza loro; e se non fussi questo rispetto, arei amato Martino Luther quanto me medesimo: non per liberarmi dalle legge indotte dalla religione cristiana nel modo che è interpretata e intesa comunemente, ma per vedere ridurre questa caterva di scelerati a' termini debiti, cioè a restare o senza vizî o senza autorità.

(Prevod I. Andrića: Mislim da niko ne mrzi više od mene slavoľjublje, lakomost i raspuštenost sveštenstva; koliko zbog toga što su ti poroci mrski sami po sebi, toliko i zbog toga što svaki pojedini i svi zajedno ne priliče nimalo licima koja su se zavetovala da će svoj život posvetiti Bogu; a mrzim ih i zato što su to poroci tako oprečni među sobom da se mogu udružiti samo u posve nastranim ljudima. Pa i pored toga, zbog položaja koji sam zauzimao kod nekolicine papa, morao sam iz ličnih pobuda da želim njihovu veličinu; a da nisam imao tih obzira voleo bih Martina Lutera koliko i sama sebe, i to ne zato da bih se oslobodio propisa koje nam nameće hrišćanska vera, onakva kakva se obično tumači i shvata, nego da bih doživeo da ta rulja bezbožnika bude saterana u prave granice, to jest: da ostane ili bez poroka ili bez vlasti.)

Čitava napomena uvedena je upravo ličnom zamenicom *io*, nakon koje sledi sintaksički čvrsto ustrojeno logičko objašnjenje opšteg karaktera, kroz tri paralelne uzročne rečenice (*sì perché... sì perché... e ancora perché*). Nakon ovako obrazložene tvrdnje, dolazi „otklon“, kojeg otvara čuveni adverbzativno-limitativni veznik *nondimeno* i jednako sintaksički složeno objašnjenje, ovoga puta kroz iskustveni autobiografizam (*el particolare mio*) koji ima prikazati drugu stranu razmišljanja, protivnu početnoj i opštoj tvrdnji.

1996), a c. di B. Papàsogli e B. Piqué. Roma, Salerno, p. 102.

Bilo da *el particolare mio* nosi značenje ličnog interesa¹⁸¹, ili se, pak, odnosi na konkretan i pojedinačan istorijski trenutak u kojemu autor živi i dela¹⁸², u oba slučaja reč je o pojmu koji je antitetičan sferi univerzalnog. Ipak, premda su u antitetičnom odnosu, ova dva pojma jednovremeno su, rekli bismo, komplementarna: pojedinačno do univerzalnog može dovesti, budući da i u okviru individualnog Gvičardini pravi odabir, te pruža one primere iz iskustva koji se čine najpouzdanijima i najopštijima, a koji su time potencijalni nosioci univerzalnijih „istina“. To je, između ostalog, još jedna od suštinskih razlika Gvičardinijeve kratke proze *Napomena* u odnosu na knjige trgovaca, ali i jedna od ključnih karakteristika ovog toka. Upravo ovakav Gvičardinijev pristup, može se reći, ujedno pripada i začecima eksperimentalne metode u modernoj nauci¹⁸³.

Odnos pojedinačnog i opšteg na nivou sadržaja odražava se, na nivou forme, kroz odnos i dijalektiku fragmenta i sistema. U napomeni pod brojem dvesta deset poslednje redakcije (a ona se, nimalo slučajno, u njoj prvi put i pojavljuje), Gvičardini sam možda najbolje objašnjava ovu dijalektiku, koja ga i u jezičko-stilskim odabirima vodi više nego želja da svoj pučki prilagodi Bembovoj reformi – dijalektiku fragmenta i sistema koja ukazuje na autorovu potrebu da odgovarajućim odabirom pojedinačnih napomena formira celovitu, čvrstu jezičku i filozofsku strukturu.

Poco e buono, dice el proverbio. È impossibile che chi dice o scrive molte cose non vi metta di molta borra; ma le poche possono essere tutte bene digeste e stringate. Però sarebbe forse stato meglio scerre di questi ricordi uno fiore che accumulare tanta materia.

(Malo i valjano, kaže poslovice. Nemoguće je da onaj ko govori ili piše mnogo šta ne unese tamo i mnogo suvišnoga; no, kada se malo govori ili piše, može se valjano promisliti i ustrojiti. Stoga bi možda bolje bilo od ovih napomena napraviti odabir nego gomilati toliko materijala.)

Koje god tumačenje pojmova *digeste e stringate* smatrali najpreciznijim od onih koje T. Zanato navodi¹⁸⁴, složićemo se da je reč o sinonimnom paru koji određuje jezičko-stilsko ustrojstvo, te i sam sadržaj Gvičardinijevih *Napomena*. Par *digeste e stringate* mogao bi upravo predstavljati osnov forme ovog dela, a samim tim i njihovog sadržaja, budući da u slučaju filozofsko-moralističke *narratio brevis* forma i predstavlja sadržaj. Naime, odrednice *digesto*, kao „promišljen“, ili u latinskom značenju *digestus* „uređen, klasifikovan“, ili pak „lišen svega suvišnoga“, kako navodi *Grande dizionario della lingua italiana*, i *stringato* kao „koncizan, sveden na suštinu“, ili „čvrsto ustrojen“ (što sve kao značenja navodi pomenuti rečnik) ishod su one stalne Gvičardinijeve težnje ka jasnoći. Ako je koncizna ustrojenost kratke forme Policijanovih *Izreka* zasnovana najpre na britkim odgovorima i kratkim, oštrim dijalozima jednostavnijeg rečeničnog ustrojstva, u Gvičardinija će ona počivati na dovršenosti fragmenata, koju kompleksna sintaksa ne narušava, već se u njoj ogleda asistematična misao i njena spekulativna vrednost. Dok sinonimni spoj *onore e utile* (čast i korist), koji se u delu više puta ističe, implicitno objašnjava ideju i svrhu sadržaja, kao jedno od autorovih ključnih etičkih načela¹⁸⁵, spoj *digeste e stringate* upravo ukazuje na Gvičardinijev sistem i odnos fragment/celina u takvoj njegovoj postavci: čvrsto ustrojen, uređen sistem izgrađen od svedenih i konciznih kratkih segmenata. Taj sistem nastaje postepeno, paralelno sa sazrevanjem Gvičardinijeve zamisli, a ujedno i paralelno s raznim i različitim političkim i diplomatskim zaduženjima autorove dugogodišnje karijere koji tom sazrevanju doprinose.

181 Kako tumači Nino Valeri, up. N. Valeri, *Sul «particolare» del Guicciardini*, Belfagor, Vol. 5, No. 5, 30 settembre 1950, p. 537.

182 Kako, pak, tumači F. Flora, up. F. Flora, *Storia della letteratura italiana*, vol. II, parte I, Milano, Mondadori, 1947, p. 199.

183 Up. N. Valeri, *Sul «particolare» del Guicciardini*, nav. delo, p. 546.

184 T. Zanato, *Qualche messa a punto dei «Ricordi» guicciardiniani*, nav. delo, pp. 405-407.

185 Ovaj spoj ujedno je još jedan od primera „nesavršenih“ sinonima koji u autorovom sistemu postaju komplementarni: korisnim delanjem (*utile*) zavređuje se čast (*onore*).

Upravo proces nastajanja *Napomena* pomaže nam u razumevanju razvoja i promena, a ujedno i ideje koja je u osnovi Gvičardinijeve kratke forme, kao potraga za gotovo nemogućom ravnotežom između nepredvidljivog i uvek novog slučaja i potrebe da se taj isti slučaj i stvarnost u kojoj on deluje objasni, ili barem opiše. Autor se napomenama neprekidno vraća, menja im raspored, dopunjuje, dodaje nove ili briše stare, stvarajući od fragmenata ustrojenu celinu *sui generis*. Prve zapise iz 1512. godine Gvičardini će i sam označiti kao crtice (*ghiribizzi*) – u datoj prigodi nastale beleške, još uvek bez ideje celine knjige, koja će postati suštinska u razumevanju dela, dok će već prva prava redakcija A početi upotrebom termina *ricordo*¹⁸⁶. Pa ipak, i pretposlednja redakcija iz 1528. godine nosiće na čelu oznaku *ghiribizzi*, koja će definitivno nestati tek u poslednjoj verziji iz 1530. godine¹⁸⁷, onoj koja se s pravom može nazvati knjigom. U tom kontekstu, znakovita je činjenica da od dve stotine dvadeset i jedne napomene koliko ih redakcija C ima čak devedeset i jedna je u potpunosti nova, gotovo četrdeset procenata čitavog dela, a one koje ostaju od sto osamdeset i jedne koliko ih broji redakcija B doživljaju različite vrste izmena i dopuna. U tim izmenama možda najvažniji pokazatelj Gvičardinijeve potrebe za jasno ustrojenim sistemom, pored jezičko-stilskog oblikovanja, jeste i izmeštanje mnogih napomena u okviru knjige, katkad da bi se približili fragmenti slične tematike, a katkad, naprotiv, da bi se slični fragmenti udaljili, čime bi se istakla njihova individualna vrednost, bez potrebe za uključivanjem u mikroceline¹⁸⁸. Evo tek jednog primera razvojnog puta jedne od čuvenih i već navedenih napomena, koja u poslednjoj redakciji zauzima mesto broj šest, a koju nalazimo još u sveskama iz 1513. godine. U svojoj prvobitnoj verziji ova će napomena glasiti:

Le regole si truovano scritte in su' libri: e casi eccettuati sono scritti in sulla discrezione.

(Pravila su zapisana u knjigama: izuzeci su zapisani u razboritosti.)

Nakon prolaska kroz sve faze Gvičardinijevog oblikovanja i usavršavanja kratke proze *Napomena*, njen krajnji oblik biće:

È grande errore parlare delle cose del mondo indistintamente e assolutamente e, per dire così, per regola; perché quasi tutte hanno distinzione e eccezione per la varietà delle circostanze, le quali non si possono fermare con una medesima misura: e queste distinzione e eccezione non si truovano scritte in su' libri, ma bisogna le insegnare la discrezione¹⁸⁹.

Napomena sačinjena od jedne parataktične rečenice dobija svoj potpuni oblik tek u hipotaksi složenog iskaza koji, bez obzira na svoju složenost, štaviše, upravo zbog nje, postaje kratka, jasna i dovršena misao, jedan od nosećih fragmenata ovog dela. Odnos forma-ideja ovakvim postupcima u poslednjoj je verziji konačno uspostavljen, u harmoniji „koja nije spoljašnja, već unutrašnja“¹⁹⁰ i vidljiva tek na nivou celine sistema.

Kao i u slučaju Policijanovog dela, i u *Napomenama*, pored jasno određenog rasporeda fragmenata i jezičko-stilske doslednosti u skladu s filozofsko-etičkom postavkom dela, celini sistema doprinose i pozivanja i deiktička upućivanja (kurziv je naš):

[45] *El medesimo*, lodando la parsimonia, usava dire che più onore ti fa uno ducato che tu hai in borsa che dieci che tu n'hai spesi.

186 Up. T. Zanato, *Qualche messa a punto dei Ricordi guicciardiniani*, nav. delo, pp. 366-367.

187 Up. R. Spongano, *I "Ricordi" del Guicciardini*, nav. delo, p. 12.

188 Up. C. Varotti, *Francesco Guicciardini*, nav. delo, p. 110. Upravo konačnu redakciju *Napomena* karakteriše naročita autorova usredsređenost na pojedinačne fragmente kako bi svaka napomena nalikovala „savršeno autonomnom organizmu i u potpunosti dovršenom izlaganju“. Up. E. Scarano, *Le redazioni dei Ricordi*, u *La ragione e le cose: tre studi su Guicciardini*, nav. delo, p. 136.

189 Andrićev prevod ove napomene dali smo na strani 49.

190 Up. C. Segre, *Lingua, stile, società: studi sulla prosa italiana*, Milano, Feltrinelli, 1963, p. 381.

(Prevod I. Andrića: Moj otac je, hvaleći štednju, imao običaj da kaže: više ti služi na čast jedan dukat koji čuvaš u džepu, nego desetina potrošenih.¹⁹¹)

[73] Né Alessandro Magno, né Cesare, né altri che sono stati celebrati in *questa*¹⁹² laude, usorono mai clemenza [...]

(Prevod I. Andrića: Ni Aleksandar Veliki ni Cezar ni drugi koji su ovde slavljani, nisu se nikada služili blagošću [...])

[151] Abbiate sempre la mira, *come è anche detto sopra de' principi*, non tanto a quello che gli uomini con chi avete a negoziare doverrebbero fare per ragione [...]

(Prevod I. Andrića: Kod onih sa kojima vodite pregovore, kao što smo rekli i za vladaoce, obratite uvek pažnju ne na ono što bi ti ljudi trebalo da učine slušajući glas razuma [...])

[173] [...] La ragione è che, ancora che pochi siano queglii a chi dà el prodigo a comparazione di coloro a chi toglie – che di necessità sono molti – pure, *come è detto altre volte*, può tanto più negli uomini la speranza che el timore [...]

(Prevod I. Andrića: Istina, onih kojima rasipnik daje malo je u poređenju sa onima od kojih uzima, čiji je broj nužno velik, ali kao što je ranije rečeno, nada mnogo jače dejstvuje u ljudima nego strah [...])

Još jedan način povezivanja jeste uz pomoć priloga *ancora*, kakvo nalazimo između tridesete i trideset prve napomene:

[31] Coloro *ancora* che, attribuendo el tutto alla prudenza e virtù, escludono quanto possono la potestà della fortuna [...]¹⁹³

(Prevod I. Andrića: Oni koji, sve pripisujući mudrosti i sposobnosti, isključuju po mogućnosti svaki uticaj sreće [...])¹⁹⁴

Razni i različiti načini na koje su fragmenti u celini Gvičardinijevog sistema povezani, priroda promena koju doživljavaju tokom gotovo dve decenije nastajanja, potvrđuju da je pred nama svesno i pažljivo stvorena prva knjiga naročitih aforizama moderne evropske književnosti.

To je ujedno pravac koji *Napomene* iz varijante u varijantu slede, onaj koji vodi ka njihovoj univerzalnoj ali nikada preskriptivnoj vrednosti, što nadilazi lokalne okvire Firence; eliminisani su segmenti koji se tiču usko firentinske političke situacije, građanin (*cittadino*) postaje čovek (*uomo*), a razmatranja gube vrednost isključivo lične beleške – crtice postaju napomene. Kao što su prvi

191 I u ovom slučaju zanimljivo je istaći Andrićev prevodilački odabir da eksplicitno razreši deiktičko upućivanje *el medesimo* tako što ga prevodi kao „moj otac“, na kojega se deiksa i odnosi.

192 Odnosi se na ono što je rečeno u prethodnoj, sedamdeset drugoj napomeni: „Non è cosa che gli uomini nel vivere del mondo debbino più desiderare e che sia più gloriosa che vedersi el suo inimico prostrato in terra e a tua discrezione; e questa gloria la raddoppia chi la usa bene, cioè con lo adoperare la clemenza e col bastargli d'avere vinto“ (Prevod I. Andrića: Ništa u ovom zemaljskom životu nije slavnije ni dostojnije ljudskih želja do videti svoga neprijatelja oborenog na zemlju i ostavljenog tebi na milost i nemilost; a dvostruku slavu stiče onaj ko je dobro upotrebljava, to jest ko se služi blagošću i kome je dovoljno da je pobedio).

193 Up. T. Zanato, *Qualche messa a punto dei "Ricordi" guicciardiniani*, nav. delo, p. 414: „[...] i sam nas Gvičardini obavestava da napomena 31 predstavlja nastavak tridesete, kada trideset prvu započinje upravo rečima «Coloro ancora che» (I oni koji), gde *ancora* ('takođe') ne samo da ostvaruje vezu s tridesetom putem anadiploze (koja se završava: «gli bisogna *ancora* la buona fortuna» (potrebno je pored toga imati *i* sreće)), već i pokazuje da se diskurs započet u prethodnom segmentu ne prekida»

194 U prevodu, kako se može videti, gubi se jezički element koji fragment povezuje s prethodnom napomenom, te bi, kako bi se istakla povezanost, prevod mogao glasiti: „I oni koji [...]“

Gvičardinijevi historiografski koraci (*Storie fiorentine*) uronjeni u firentinski kontekst, da bi, uz sazrevanje autorove misli i nakon stečenog bogatog iskustva, taj isti kontekst prevazišli prikazujući širu sliku Italije (*Storia d'Italia*), što je jednovremeno i slika Evrope, u kojoj Apeninsko poluostrvo u datom trenutku zauzima jedan od vodećih položaja, tako i poslednja redakcija *Napomena* daje širu, donekle takođe evropsku perspektivu. Stoga se Gvičardinijeva kratka proza s pravom određuje ne samo kao „prva prava knjiga aforizama moderne Evrope“¹⁹⁵, već i kao „jedan od zasnivačkih tekstova evropskog skepticizma“¹⁹⁶, neknjiga, kako Gvičardinijevo delo opisuje A. Kvondam¹⁹⁷, neknjiga čiji sistem leži upravo u negaciji linearnog poretka, prikazujući na taj način fluidnost filozofsko-etičke misli na kojoj se temelji.

Tri veka kasnije, Đakomo Leopardi će u definitivno evropskim književno-kulturnim okvirima i kao evropski pisac postati delom ovog toka, preuzevši, na svoj način, gotovo sve elemente istaknute kao karakteristične za kratku prozu filozofsko-etičkog tipa.

---

195 Up.: „*Napomene* su prva prava knjiga aforizama moderne Evrope. Gvičardini ne samo da piše aforizme, već je i prvi koji sastavlja knjigu aforizama osmišljenu kao takvu, postavljajući se na početak tradicije ovog žanra“, G. Ruozzi, *Scrittori italiani di aforismi*, nav. delo, vol. I, p. 242

196 Up. C. Varotti, *Francesco Guicciardini*, nav. delo, p. 142.

197 Up. A. Quondam, *Forma del vivere*, nav. delo, p. 437.

5. Zibaldone Đakoma Leopardija

Premda u tri veka između Gvičardinijeve kratke proze i Leopardijevog *Zibaldonea* ne nalazimo direktne „nastavljače“ ovakvog filološko-filozofskog pristupa stvarnosti kroz određenu vrstu kratke prozne forme, u skladu s jezičkim trenutkom ovih vekova koji smo u Uvodu objasnili, i u određenoj prozi koja nastaje u periodu između ove dvojice autora ipak nailazimo na pojedine elemente i odjeke ove kratke forme. Tako su u delu *Ricordi Sabe da Kastiljonea* (1480-1554)¹⁹⁸ prisutni i autobiografizam i epistolarni diskurs, ali samim sadržajem tekst suštinski odstupa od proze toka koji sledimo, ako imamo u vidu da prevladava eksplicitni didaktički ton, mnogo bliži učenjima koja nalazimo u *Dvorjaninu* njegovog daljeg rođaka Baldasarea Kastiljonea¹⁹⁹, ali i *Galateu* Đovanija Dela Kaze, što s delom S. Da Kastiljonea tematski povezuje bavljenje lepim manirima i prikladnim ponašanjem i držanjem kojima Kastiljone posvećuje čitava poglavlja²⁰⁰. Ova proza nije polemičke, dijalektičke postavke, te nema ni onu otvorenu strukturu koju ima kratka proza koju u radu pratimo, a samim tim ni forma nije nosilac filozofsko-etičkih vrednosti Policijanovog, Gvičardinijevog, a zatim i Leopardijevog sistema.

Ragguagli di Parnaso (*Izveštaji sa Parnasa*), pak, autora iz Loreta, Trajana Bokalinija (1556-1613), koji se objavljuju u Veneciji 1612-1613. godine, jesu filozofsko-moralistička fragmentarna proza zaokružena celinom sistema²⁰¹. Međutim, Bokalinijeva kratka forma predstavlja znatno razvijeniju pripovednu prozu, bez eksplicitnog autobiografizma i direktnih obraćanja čitaocu kroz koja se autobiografsko, proživljeno iskustvo prenosi, a što su suštinske karakteristike kratke forme našeg istraživanja.

Ako je humanista, te i Policijano i na svoj način Gvičardini, filolog, a u filologiji leži i njegova filozofija, *illuminista*, pak, postaje filozof. Pored toga, XVIII vek takozvanog „moralistu“ takođe pretvara u filozofa *par excellence*²⁰², pod uticajem evropskog iluminizma, prevashodno pod uticajem britanske i naročito francuske filozofsko-etičke misli i autora poput La Brujera, Monteskeja, Voltera²⁰³, Šaftsbereja²⁰⁴, da navedemo tek neke. Stoga se i u okviru kratke forme u kontekstu Apeninskog poluostrva ovog doba izdvajaju dvojica filozofa-moralista ovog doba: Antonio Đenovezi i Frančesko Soave.

Antonio Đenovezi (1713-1769), profesor metafizike (1741) i etike (1745) na napuljskom Univerzitetu, u izvesnom pismu prijatelju iz 1765. godine uključuje se u promišljanje pučkog, te

---

198 *Ricordi* se sastoje od niza saveta u vidu fragmenata koje autor upućuje sinu svoje nećake, Bartolomeu Rigiju, koji, kao i Kastiljone, pripada Redu vitezova Jerusalima (*Priorato gerosolomitano o dei Giovanniti*). Dovršeno 1545. godine, prvi put je objavljeno 1546. u Bolonji. Treće, konačno izdanje iz 1554-55. godine sadrži sto trideset i tri fragmenta; pored onih direktno upućenih Rigiju, prisutni su i opštiji fragmenti, gotovo nalik malim traktatima, upućeni svim vitezovima, kao i svima ostalima koji su željni znanja, a ne poznaju latinski. Detaljnije o ovom autoru v. u *Sabba da Castiglione (1480-1554): dalle corti rinascimentali alla Commenda di Faenza*. Atti del Convegno (Faenza, 19-20 maggio 2000), a c. di Anna Rosa Gentilini, Firenze, Olschki, 2004.

199 Premda je u kratkoj prozi S. da Kastiljonea reč o savetima kako postati ne idealnim dvorjaninom već idealnim vitezom.

200 Neki od fragmenata nose nazive: (13) *Circa il vestire*, (14) *Circa il mangiare, et bere* (14), *Del ricevere gli amici* (20), *Circa l'accomodarse ai tempi ai luoghi, et alle persone* (74), itd. (O oblačenju, O jelu i piću, O prijemu prijatelja, O prilagođavanju vremenima, mestima i ljudima).

201 Reč je o sto filozofsko-moralističkih, satiričnih fragmenata u kojima se pojavljuju protagonisti sveta kulture prošlosti i sadašnjosti i na Parnasu raspravljaju o raznorodnim događajima i ljudima, jednako prošlosti kao i Bokaliniju savremenog doba, što je idealna prilika za komično-satirično iščitavanje društveno-političkog života Poluostrva. Više o Bokaliniju v. u L. Firpo, *Boccalini Traiano*, u *Dizionario biografico degli Italiani*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1969, vol. XI, pp. 10-19.

202 Up. L. Cellerino, *Sentieri per capre*, nav. delo, p. 24.

203 Sva trojica autora, prisutna su, uostalom, i u Leopardijevom *Zibaldoneu*.

204 O Šaftsberejevom uticaju na Leopardijevu poeziju i promišljanja estetike v. R. Gaetano, *Giacomo Leopardi e il sublime: archeologia e percorsi di una idea estetica*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 2002, p. 334

izražava uverenost da nauka i filozofija mogu „govoriti italijanski, kao što su nekada govorile grčki, a potom latinski“²⁰⁵. Autor iz Kampanije to u praksi i pokazuje svojim delom *Meditazioni filosofiche sulla religione e sulla morale (Filozofska promišljanja o religiji i moralu, 1758)*. No, ovde je reč o eksplicitnom moralizmu u znaku hrišćanstva i bogougodnog života, a sam tekst podeljen je u četiri razmišljanja (*meditazioni*), od kojih svako postavlja neka od ključnih metafizičkih pitanja o ljudskom postojanju²⁰⁶. Takav eksplicitni moralističko-didaktički, gotovo propovednički ton, kao i sama tematika, čine ovo delo dalekim od svojevrsnog filozofsko-etičkog sistema naših autora, a i samo ustrojstvo je drugačije, zatvorenije od mozaičke strukture njihove forme, bez prostora za iskustveni i relativizovani pristup stvarnosti.

U istom veku Frančesko Soave (1743-1806), kojega i sam Leopardi više puta pominje u svojem *Zibaldoneu*, piše delo koje doživljava ogroman uspeh i mnogobrojna izdanja – *Novelle morali (1782)*²⁰⁷, spoj novelističkog pripovedanja i egzempluma. Ova kratka forma moralističkog sadržaja, kao i u slučaju A. Đenovezija, ima drugačiju, eksplicitnu moralističko-didaktičku namenu (delo i postaje nekom vrstom školske lektire), takođe je zatvorena i nije dijalektičke postavke, a u slučaju F. Soavea jasno je da je reč i o drugačijoj kratkoj formi, noveli, koja je mnogo razvijenije pripovedne strukture. Izbor forme novele ne treba da čudi, budući da su ovakva „didaktičko-moralna stremljenja, prisutna u čitavoj književnosti toga doba svoj najbolji izraz mogla pronaći u noveli koja je vrlo shematski ustrojena (podela na dobre i loše, kažnjavanje ili pokajanje onih loših i nagrađivanje dobrih) po principu, kako je pokazao P. Bruks, klasične melodrame, jednostavne i jasne naracije s parataksičkom rečenicom koja odražava usmenu, direktnu komunikaciju“²⁰⁸.

Prvo delo italijanske proze koje se u potpunosti nadovezuje na tradiciju kratke filozofsko-etičke prozne forme, na dela A. Policijana i F. Gvičardinija, nastaje, pak, tri veka nakon ovih autora.

Zibaldone di pensieri jeste delo koje Đ. Leopardija prati čitavih petnaest godina (1817-1832), kao beležnica na marginama autorovog bogatog i raznolikog opusa, baš kao i Policijanovo i Gvičardinijevo delo²⁰⁹. Dokaz da je *Zibaldone* delo kojemu se Leopardi neprestano vraća i kojeg neprekidno iznova promišlja može biti već prva stranica autografa, problematična za tumačenje i datiranje, budući da su za njeno ispisivanje korišćena različita mastila i različit pribor, a nastajala je i u različitim vremenskim periodima²¹⁰. Marginalna pozicija ove kratke proze (koja je posthumno i objavljena) jeste i u slučaju *Zibaldonea* idealna za slobodno i korenito promišljanje celokupne književne tradicije, jezika, stila, ali i filozofskih i društveno-političkih tema prošlosti i Leopardiju savremenog doba. Štaviše, obuhvatajući čitavu tradiciju kratke proze koju ispituje, Leopardi na neki način stvara otklon i od nje, kroz svoje autentično iščitavanje svega prethodnog, i kada je jezičko-stilski plan i kada je sadržaj u pitanju. Dalje, ako smo istakli da je humanista prevashodno filolog i da je *logos* srž njegove filozofske misli, dok iluminista postaje filozof, Leopardi u svom promišljanju čitave kulturno-književno-društvene tradicije ima dvojaki zadatak (koji će potom kulminirati u Ničeu); zadatak i da nastavi određenu književno-filološko-filozofsku tradiciju, ali i da spoji filozofa i filologa, što u *Zibaldoneu* svojim pristupu i radi.

Valja reći da je celokupno Leopardijevo stvaralaštvo, te i sam *Zibaldone*, u znaku ponovne „krize“, u njoj nalazi svoje plodno tle, kroz jezičko i književno-formalno eksperimentisanje, u sada već oformljenom književnom sistemu Apeninskog poluostrva. Ta književno-jezička kriza

205 B. Migliorini, *Storia della lingua italiana*, nav. delo, p. 521.

206 I *Chi son io? Piacere dell'esistenza*; II *Chi son io? Natura dell'uomo*; III *Dove son io?*; IV *Da chi son io? (I Ko sam ja? Zadovoljstvo postojanja; II Ko sam ja? Čovekova priroda; III Gde sam ja?; IV Od koga potičem?)*.

207 Delo je doživelo preko sto izdanja između kraja XVIII i kraja XIX veka, up. F. Romanini, *Forme brevi della prosa letteraria*, nav. delo, pp. 212-213.

208 Up. S. Milinković, *Preobražaji novele: novela od V. Vrčevića do S. Matavulja i italijanska novelistička tradicija*, Beograd, Društvo za srpski jezik i književnost, 2008, str. 58.

209 Nakon autorove smrti 1837. godine, delo je pet decenija posedovao Leopardijev prijatelj Antonio Ranijeri, sve dok ga nije otkupila Nacionalna biblioteka u Napulju, u kojoj se i danas nalazi. Prvo izdanje objavljeno je tek krajem XIX veka, između 1898. i 1900. godine, u sedam tomova, a priredio ga je Đ. Karduči (izdavač je bio Le Monnier).

210 Up. F. Cacciapuoti, *Dentro lo Zibaldone*, Roma, Donzelli editore, 2010, p. 47.

Leopardijevog doba, koja je ujedno i društvena, u potrazi za novim izrazom u svjetlu novog poretka i ideje ujedinjenja, može se delom objasniti „sukobom“ klasicista i romantičara. Kako Bruno Miljorini objašnjava, principi koji inspirišu romantičare tiču se preispitivanja celokupne tradicije i udaljavanja od nje, u težnji za življim jezikom, bližim onom govornom²¹¹. Ne samo Leopardijeva kratka proza, već i sam autor kao pesnik i filozof na granici je klasičnog i neklasičnog, podele koja se u njegovo doba ospoljava kao granica između dva pravca koje određujemo kao iluminizam i romantizam, a posledica toga jeste upravo nemogućnost da se pesnik iz Rekanatija u istorijama književnosti jasno i odelito uvrsti u pisce jedne od dveju „sukobljenih“ struja što u sebi nose antitezu klasično/neklasično²¹². O tome svedoči i sud Leopardijevog savremenika. Đuzepea Macinija²¹³, koji u svom članku *Italian Literature since 1830* objavljenom u časopisu *Westminster Review* (oktobar 1837 – januar 1838) određuje Leopardija kao pripadnika one vrste eklektičnih književnika koji „nastoje da moderna osećanja i misli izraze formom i stilom koji podražavaju one klasične“. On će oštro i, danas možemo s pravom reći, očigledno pogrešno osuditi takve autore na zaborav; no, ono što je značajno za razumevanje celokupnog Leopardijevog stvaralaštva i pristupa književno-jezičkom sistemu na pučkom jeste Macinijevo prepoznavanje i isticanje njegove eklektičnosti, eklektičnosti koja ne samo da prožima i prozu *Zibaldonea*, već čini njenu suštinu.

Tri veka nakon jezičke nestabilnosti Policijanovog doba i potonjeg Bembovog uspostavljanja paradigme književnog pučkog, Leopardi se na sebi svojstven način aktivno uključuje u ponovno promišljanje celokupne prethodne pučke književne tradicije kako bi iz nje stvorio nov, svež izraz. Takav poduhvat tiče se jednako i njegove lirike i proze, u svjetlu sada ne samo književnog nasleđa na pučkom i klasične tradicije, već i savremenog književnog konteksta Evrope. Kao plod izučavanja takvih raznih i različitih književnih sfera nastaju i autorove ideje o mogućoj obnovi i promenama unutar književno-jezičkog sistema Apeninskog poluostrva. O tome svedoči jedna od „reformi“ (u lirskim formama), udaljavanje od tradicionalne forme kancone koje se drži u prvoj pesničkoj fazi, njeno „razbijanje“ nastalo nakon proznog iskustva *Malih moralnih ogleđa* (*Operette morali*, 1824), dela koje takođe predstavlja jezičko-stilsku novinu, ovoga puta moderne proze²¹⁴, nakon čega se opredeljuje za slobodnu kanconu (*canzone libera*) koja ne poštuje

211 Up.: „No, problem obnove jezika podrazumeva znatno dublje novine od primanja i širenja nekih novih reči: preispituje se čitav književni jezik tradicije, previše isključivo knjiški i premalo blizak puku“, B. Migliorini, *Storia della lingua italiana*, Firenze, Sansoni, 1978, pp. 597-598. Ovakvo objašnjenje moglo bi predstavljati jedan od razloga zbog kojih Leopardi, koji preispituje tradiciju ali samo da bi u njoj iznašao elemente obnove, velikim delom (ako ne i u potpunosti) ne pripada krugu romantičara svog doba.

212 Up. studiju P. V. Mengalda: P. V. Mengaldo, *Leopardi antiromantico: e altri saggi su Canti*, Bologna, Il Mulino, 2012. U vezi s Leopardijevim odnosom prema romantizmu, valja imati u vidu i njegovu eksplicitnu kritiku upućenu romantičarima (*Discorso di un italiano intorno alla poesia romantica*, 1818). No, onaj ko se upusti u ispitivanje tragova iluminizma i romantizma u Leopardijevim delima shvatiće da nikako nije jednostavno odrediti ga do kraja ni kao „iluministu“. Kako ističe K. Salinari, „Leopardi odbacuje dobar deo romantičarske poetike i njihovog ukusa na osnovu senzibiliteta i umetničkih potreba koji su, suštinski, romantičarske prirode“, up. C. Salinari, *Giacomo Leopardi*, u *Sommario di storia della letteratura italiana: dall'età napoleonica ai giorni nostri*, Roma, Editori Riuniti, 1978, p. 117.

213 Up. C. Stafferi Malmignati, *Leopardi nella coscienza dell'Ottocento*, Roma, Bonacci editore, 1976, pp. 3-4.

214 *Operette morali* predstavljaju filozofsku prozu nastalu između 1824. i 1832. godine. Reč je o dvadeset i četiri celine (koliko ih broji konačna verzija iz 1832. godine), najvećim delom dijaloga između kako istorijskih i mitoloških ličnosti, tako i onih koje su plod autorove mašte. Godine pisanja ovog dela poistovećuju se s periodom Leopardijevog okretanja prozi i „napuštanja“ poezije, kojoj će se nekoliko godina kasnije vratiti. Kada su u pitanju jezik i stil, *Male moralne ogleđe* odlikuje raznolikost spoja poezije i proze, mašte i invencije s jedne i rasuđivanja i analize stvarnosti s druge strane. Jezički uticaji su raznoliki, a kada je reč o tradiciji na pučkom, to su mahom autori XVI veka: Đ. B. Đeli, B. Kastiljone, Đ. Dela Kaza, A. Firencuola, kao i Makijaveli i Gvičardini, up. G. Leopardi, *Operette morali*, a c. di Paolo Ruffilli, Milano, Garzanti, 2019, p. XXX. Ideje ove filozofske proze poklapaju se s idejama koje nalazimo u *Zibaldoneu*, ovoga puta izložene kroz satirično-polemički ton; štaviše, u samom tekstu *Zibaldonea* Leopardi se katkad poziva na *Male moralne ogleđe*, poput fragmenta od 2. juna 1824. godine: „Non si può meglio spiegare l'orribile mistero delle cose e della esistenza universale (vedi il mio *Dialogo della Natura e di un Islandese*, massime alla fine) che dicendo essere insufficienti e anche falsi, non solo la estensione, la portata e le forze, ma i principi stessi fondamentali della nostra ragione [...]“ (Ne može se bolje objasniti strahotna misterija

tradicionalnu strukturu (čiji je glavni model struktura koju nalazimo u Petrarkinim kanconama), ima slobodnu shemu rimovanja, a stance nemaju jednak broj stihova²¹⁵. *Zibaldone*, pak, ne samo da predstavlja možda najznačajniji jezičko-stilski eksperiment koji ispituje gotovo sve podele i granice formi i sadržaja, već uključuje i mnogobrojne metajezičke i metaknjiževne fragmente što čitaocu dopuštaju da prati i sam tok Leopardijevih neretko kontradiktornih razmišljanja glede ovih tema. Dok dvojica prethodnih autora kroz jezičko-stilska obeležja svojih dela posredno promišljaju jezik, Leopardi ospoljava misao o jeziku i na taj način dodatno spaja formu s njenim sadržajem i kada je filozofska i kada je filološka postavka dela u pitanju: pitanje jezika postaje jednovremeno pitanje formiranja misli i ideja, te samim tim i pitanje filozofije i etike, čime se filolog i filozof u ovoj kratkoj prozi definitivno spajaju²¹⁶. Delo poput *Zibaldonea*, stoga, otkriva mnogo više od Leopardijevog unutrašnjeg sveta²¹⁷; dragoceno je za razumevanje čitavog konteksta i gorućih pitanja njegove epohe. *Zibaldone* jeste prozna celina – sistem – sačinjen od fragmentarnih zapisa najrazličitijeg sadržaja; u njemu nalazimo i zapise gvičardinijevskog filozofsko-etičkog tipa²¹⁸ koji se tiču društveno-političkih tema, ali i one anegdotske koji prizivaju Policijanove *Ugodne izreke*. Gotovo svi zapisi prožeti su autobiografizmom, koji je u Leopardijevom slučaju na trenutke još ličniji od Gvičardinijevog „transcendentalnog autobiografizma“ što je isključivo u funkciji promišljanja neke šire sfere; pojedini Leopardijevi fragmenti na granici su dnevnčkog zapisa,

---

zbivanja i uopšte postojanja (vidi moj *Dijalog Prirode i Islandanina*, naročito kraj) osim rečima da su nedovoljni i čak i lažni ne samo opseg, domet i snaga, već i sami suštinski principi našeg razuma [...]). Bogatu bibliografiju koja se tiče *Malih moralnih dela* videti u nav. izdanju P. Ruffilija, pp. XLII-XLVIII.

215 O krizi tradicionalnih lirskih formi u XIX veku, kao i o promenama koje uvodi Đ. Leopardi, v. S. Bozzola, *L'autunno della tradizione. La forma poetica dell'Ottocento*, Firenze, Franco Cesati, 2016. U skladu s reformom koju uvodi u oblik kancone, a u skladu i s naročitom poetičnom prozom *Malih moralnih ogleđa*, valja reći da Đ. Leopardi u jednom od svojih „književno-teorijskih“ fragmenata [2171] ističe da je modernoj poeziji svojstveniji prozni oblik: „Non solo alla lingua francese, (come osserva la Staël), ma anche a tutte le altre moderne, pare che la prosa sarebbe più confacente del verso alla poesia moderna. Ho mostrato altrove in che cosa debba questa essenzialmente consistere, e quanto ella sia più prosaica che poetica. Infatti laddove leggendo le prose antiche, talvolta desideriamo quasi il numero e la misura, per la poeticità delle idee che contengono (non ostante che e per numero e per ogni altra qualità, la prosa antica tenga tanto della versificazione); per lo contrario leggendo i versi moderni, anche gli ottimi, e molto più quando ci proviamo a mettere noi stessi in verso de' pensieri poetici, veramente propri e moderni, desideriamo la libertà, la scioltezza, l'abbandono, la scorrevolezza, la facilità, la chiarezza, la placidezza, la semplicità, il disadorno, l'assennato, il serio e sodo, la posatezza, il piano della prosa, come meglio armonizzante con quelle idee che non hanno quasi niente di versificabile ec.“ (Ne samo u francuskom jeziku (kako primećuje De Stal), već i u svim drugim modernim jezicima čini se da proza više priliči modernoj poeziji od stiha. Na drugom mestu sam pokazao u čemu ona suštinski treba da se sastoji i koliko je više prozaična nego poetična. Doista, na mestima na kojima katkad čitajući staru prozu poželimo gotovo broj i takt, zbog poetičnosti ideja koje sadrži (iako i po broju i po svim drugim svojstvima stara proza sadrži mnoge elemente versifikacije), nasuprot tome, kada čitamo moderne stihove, čak i one izvrsne, a još više kada se i mi sami oprobamo da u stihove stavimo poetične misli, uistinu naše i moderne, želimo slobodu, gipkost, prepuštanje, pokretljivost, lakoću, jasnoću, smirenost, jednostavnost, svedenost, razboritost, ozbiljnost i čvrstinu, umerenost, razumljivost proze, kao one koja je u boljem saglasju s tim idejama što nemaju ništa što bi priličilo stihu, itd).

216 A sama težnja jezičko-stilskom „evropeizmu“, valja reći, jeste jednovremeno i Leopardijeva politička analiza, suočavanje s problematičnim preosmišljavanjem uloge intelektualca „u periodu u kojemu se korenito menjaju njegove funkcije“, up. S. Gensini. *Linguistica leopardiana*, nav. delo, p. 245.

217 Valentino Pikoli *Zibaldone* određuje kao „delo koje otkriva u potpunosti unutrašnji svet Leopardijev i podstiče nova interesovanja za njegovu filozofsku misao“, up. V. Piccoli, *Itinerario leopardiano*, Milano, Fratelli Treves, 1923, p. 60.

218 Leopardi je imao prilike da se sretne s tekstom *Napomena*, koji nekoliko puta i navodi u samom *Zibaldoneu* (*Zib.*, 1833, 1869), kao i s tekstom *Istorije Italije*, mnogo prisutnijim u delu (mahom u ključu autorovih filoloških ispitivanja). Čini se da prvo čitanje Gvičardinijeve kratke proze datira iz 1824. godine, ali je verovatno bilo tek letimično, a mahom je tekst *Napomena* do autora došao preko drugog teksta, *Considerazioni civili* Remida Fjorentina. Leopardi će se, međutim, kasnije ponovo vratiti Gvičardinijevom delu. Up. M. Martelli, *Leopardi e la prosa cinquecentesca*, u *Leopardi e la letteratura italiana dal Duecento al Seicento*, Atti del IV Convegno internazionale di studi leopardiani (Recanati, 13-16 sett. 1976), Firenze, Olschki, 1978, pp. 280-281. Dalje u radu videćemo da je Gvičardinijev uticaj mnogo veći i značajniji od navedenih malobrojnih citata, kako za Leopardijevo promišljanje jezika tako i za njegovu filozofsku misao.

samim tim znatno intimniji, bez uzdizanja u neku opštiju misao. Shodno etičkoj postavci i formi toka koji pratimo, *variatio* je jedno od suštinskih svojstava i Leopardijeve kratke proze. No, ovakva eklektičnost bliža je onoj Policijanovoj nego Gvičardinijevoj, budući da pored raznolikosti sadržaja značajno dotiče i jezičko-stilski plan, a usled vekova i književne tradicije koja se kroz njih bogatila, autor je u svojem eksperimentisanju još svesniji mogućnosti koje pučki pruža u književnim i ne samo književnim okvirima. Fragmenti *Zibaldonea*, pak, vidno osciliraju i u svojoj dužini: od tek jedne, nekada samo proste rečenice, puke beleške, do gotovo esejističkih izlaganja koja zauzimaju više stranica, naročito kada je reč o zapisima koji se tiču promišljanja jezika. Time se u Leopardijevoj kratkoj prozi dodatno relativizuje svako strogo određenje ovakve *narratio brevis* i ističe otvorenost naročite forme o kojoj je reč, čak i kada je u pitanju načelo *brevisitas* na kojemu ova proza počiva. Dalje, ako smo u slučaju Policijanovog i Gvičardinijevog stvaralaštva u obzir uzimali kontekst Apeninskog poluostrva, u razmatranju Leopardijevog dela evropski kontekst definitivno postaje nezaobilazan, što i sam autor ističe²¹⁹, a suprisustvo najrazličitijih jezika u fragmentima potvrđuje, budući da su pored klasičnog latinskog i grčkog najzastupljeniji francuski i engleski, kao jasan pokazatelj Leopardijevog „jezičkog evropeizma“²²⁰. Potreba za evropskim kontekstom više je nego logična, ako u vidu imamo istorijsko-politički trenutak Apeninskog poluostrva s kraja XVIII i početka XIX veka u odnosu na položaj koji ono zauzima u doba A. Policijana i F. Gvičardinija. U XV i XVI veku ono je središte evropskih dešavanja, poglavito na planu književnosti i kulture²²¹; situacija se, pak, već od narednog veka znatno menja, te u Leopardijevo doba Italija (odnosno ono što će Italijom zvanično postati nekoliko decenija nakon Leopardijeve smrti) ostaje na marginama evropskih kulturno-književno-filozofskih dešavanja (kao i društveno-političkih), čije središte predstavljaju najpre dve evropske političke sile – Engleska i Francuska. Takav položaj „buduće“ Italije uzrokom je pomenute kulturno-književne krize u vidu s jedne strane traganja za novim modelima, ili, s druge strane, vernosti klasicima na pučkom, struji čiji najuticajniji izraz kroz vekove predstavlja Akademija dela Kruska; u književno-jezičkim razmatranjima javlja se i pitanje vidnog uticaja francuskog jezika (a ujedno i filozofske misli) i na književne sfere, te se javlja i podela na pobornike i protivnike ovakvih upliva²²², a ujedno sve značajnije postaje i pitanje razdvajanja jezika poezije i jezika proze²²³. U ovakvoj atmosferi, Leopardijevo traganje jeste traganje, u okviru datog sistema, za svežim izrazom *evropskog* pisca i mislioca devetnaestog veka

219 Navešćemo samo jedan primer, deo fragmenta od 26. juna 1821, izuzetno opširnog i složenog promišljanja evropskog konteksta: „Fu tempo dove agli uomini ed agli scrittori bastava di giovare, di farsi intendere, di rendersi famosi dentro i limiti della propria nazione. Ma oggi, nello stato d'Europa che ho detto di sopra, non acquista fama né grande né durevole quello scrittore il cui nome e i cui scritti non passano i termini del proprio paese. Né in questa presente condizione di cose può molto immortalmente giovare alla sua patria chi non viene almeno indirettamente a giovare più o meno anche al resto del mondo civile. [...]“ (Bilo je vremena kada je ljudima i piscima bilo dovoljno da budu korisni, razumljivi i poznati unutar granica vlastite nacije. No danas, u stanju u Evropi o kojem sam govorio iznad, ne stiže ni veliku ni trajnu slavu onaj pisac čije ime i čiji spisi ne prevazilaze granice vlastite zemlje; niti u sadašnjem stanju stvari može trajnije koristiti svojoj otadžbini onaj ko barem posredno nije od manje ili veće koristi i ostatku civilizovanog sveta). U istom tom fragmentu Leopardi predlaže i stvaranje univerzalnog rečnika Evrope („Vocabolario universale europeo“).

220 Kako ga određuje Stefano Ćensini, up. S. Ćensini, *Linguistica leopardiana*, nav. delo, p. 30. Fjorenca Ćeradoli u svom radu ističe da, pored toga što reč „Evropa“ u *Zibaldoneu* upotrebljava sto trideset i pet puta, Leopardi stvara i neologizam „europeismi“, koji nalazimo u fragmentu od 26. juna 1821. godine, up. F. Ceragioli, *La «famiglia» europea nello Zibaldone di pensieri*, nav. delo, p. 135.

221 Jedan od primera jeste petrarkizam, koji vrlo brzo postaje evropski fenomen i ujedno obeležava i početke nekih evropskih književnih tradicija.

222 Prevodi s francuskog, najraznorodnijih dela, prevazilaze umnogome prevode s bilo kojeg drugog jezika. No, kako smo već pomenuli, i uticaji engleskog književno-kulturnog sistema su, premda u manjoj meri, i te kako prisutni u Italiji ovog doba, u filozofiji, nauci, književnosti: Njutn, kako ističe B. Miljorini, uživa sveopšte divljenje na Apeninskom poluostrvu, a vode se rasprave i razmatraju učenja Loka i Hjuma, prevode se Defo, Ričardson, Svift, Stern, kao i, relativno kasno, Šekspir. Up. B. Migliorini, *Storia della lingua italiana*, nav. delo, pp. 508-529.

223 V. G. Folena, *L'italiano in Europa: esperienze linguistiche nel Settecento*, Torino, Einaudi, 1983. O krizi, ili, kako Folena ističe da je možda smislenije reći, jezičkoj obnovi u XVIII veku v. naročito poglavlje *Il rinnovamento linguistico del Settecento italiano* (pp. 5-67).

koji neprekidno ima u vidu prethodnu tradiciju, prevashodno njene ključne i najsvetlije trenutke razvoja, ali i potrebe „novog“ doba, kako bi Italija ponovo postala kulturno središte kakvo je u prošlosti bila²²⁴.

Upravo u jednom od metajezičkih delova, vraćajući se na početke pučke književnosti, autor otvoreno kritikuje Bokačovu prozu i njenu nemogućnost da bude modelom celokupne prozne tradicije, a samim tim kritikuje i Pjetra Bemba, ubrajajući ga u „pedante“ XVI veka koji slobodu jezičkog razvoja pokušavaju da ograniče na svega dva modela²²⁵. U zapisu od 25. jula 1821. godine autor beleži:

Chi vuol vedere che la lingua italiana nel trecento non fu formata malgrado i tre sommi sopraddetti, osservi che il Boccaccio, l'ultimo de' tre quanto al tempo, s'ingannò grossolanamente, e fece un infelice tentativo nella prosa italiana, togliendole *il diretto e naturale andamento della sintassi, e con intricate e penose trasposizioni infelicemente tentando di darle (alla detta sintassi) il processo della latina* (Monti, *Proposta*, t. I, p. 231) [...] ²²⁶

(Ko želi da vidi da italijanski jezik nije oblikovan u XIV veku uprkos trojici gorepomenutih velikana, neka obrati pažnju na to da se Bokačo, hronološki poslednji od trojice, umnogome prevario, te načinio neuspešan pokušaj u italijanskoj prozi, oduzimajući joj *onaj neposredni i prirodni sintaksički sled i bez uspeha pokušavajući da joj zamršenim i mučnim transpozicijama dâ* (pomenutoj sintaksi) *tok svojstven latinskoj sintaksi* (Monti, *Predlog*, t. I, p. 231)

U istom fragmentu autor dalje objašnjava kako se jezik bez proze, kao svog najprirodnijeg dela, ne može smatrati formiranim²²⁷, te postavlja retoričko pitanje: kako su to italijanski jezik formirala trojica velikana XIV veka ako glavni prozni autor tog doba nije poznavao njen odgovarajući oblik i ne može biti modelom nikakvoj prozi²²⁸? Tako je i P. Bembo zavredeo slavu

---

224 Te će Đ. Karduči i odrediti Leopardija kao «novatore classico» (klasični inovator), up. C. Stufferi Malmignati, *Leopardi nella coscienza dell'Ottocento*, nav. delo, p. 139.

225 Pa ipak, nijedna Leopardijeva podela niti opredeljenje nisu tako izričiti i jasni. Premda ga eklektični pristup jeziku udaljava od Bembovog gotovo monolingvizma i monostilizma, i Leopardi će se, kao i čuveni Venecijanac, složiti da se jezik ne može u potpunosti razviti i uspostaviti ako na njemu nema književnih dela, budući da je književnost ta koja ga oblikuje: „Una lingua non si forma né stabilisce mai se non applicandola alla letteratura“ (Zib., 1037) (Jezik se oblikuje i uspostavlja samo ako se primenjuje na književnost). P. Bembo će, pak, u *Razmatranjima o pučkom jeziku* napisati: „Non si può dire che sia veramente lingua alcuna favella che non ha scrittore“ (I, 14) (Ne može se odista jezikom nazvati nijedan govor koji nema pisaca).

226 U radu ćemo se, ako nije drugačije naglašeno koristiti izdanjem G. Leopardi, *Zibaldone di pensieri*, a c. di F. Flora, Verona, Mondadori, 1967.

227 „Ora una lingua senza prosa, come può dirsi formata? La prosa è la parte più naturale, usuale, e quindi principale di una lingua, e la perfezione di una lingua consiste essenzialmente nella prosa“ (A kako se jezik bez proze može nazvati formiranim? Proza je najprirodniji, najustaljeniji, stoga i glavni deo jednog jezika, te se savršenost jednog jezika suštinski nalazi u prozi).

228 Značajno je reći da se, prema rečima Marija Martija, Leopardijev sud o Bokaču odnosi pre svega na *Filokola*, *Tužbalicu gospe Fjamete*, *Ameta* i *Korbača*. U očevoj biblioteci nema integralnog izdanja *Dekameron*, tako da, pretpostavlja Marti, Leopardi nije mogao da pročita celokupno delo. Up. M. Marti, *Leopardi e il Due – Trecento*, u *Leopardi e la letteratura italiana dal Duecento al Seicento*. nav. delo p. 18.

samo zato što je pisao „alla Boccaccevole“²²⁹. Leopardi zatim povezuje situaciju XVI veka sa svojom epohom i objašnjava u svojoj misli od 27. maja 1823:

I pedanti che oggi ci contrastano la facoltà di arricchir la lingua, pigliano per pretesto ch'essa è già perfetta. Ma lo stesso contrasto facevano nel cinquecento quand'essa si stava perfezionando, anzi nel momento ch'ella cominciavasi a perfezionare, come fece il Bembo, il quale volea che questo cominciamento fosse il toglierle la facoltà di crescer mai più, e 'l ristringerla al solo Petrarca e al solo Boccaccio. [...]

(Pedanti koji se danas protive mogućnosti da bogatimo jezik uzimaju za izgovor da je on već savršen. No, oni su se isto tako protivili i u XVI veku kada se on usavršavao, dapače, u trenutku kada je tek počelo njegovo usavršavanje, kao što je to uradio Bembo, koji je želeo da taj početak bude oduzimanje mogućnosti da ikada više raste, te da se svede isključivo na Petrarku i isključivo na Bokača. [...])

Ovakav Leopardijev stav, insistiranje na slobodnom razvoju jezika i njegovoj raznolikosti, može ga uvrstiti u pobornike takozvanih „italijanskih“, poglavito trisinovskih struja, zbog njegovog dubokog ubeđenja da u italijanskom jeziku odista leži bogatstvo čitave italijanske civilizacije²³⁰. U skladu s tim je i Leopardijev pozitivan odnos prema Policijanu, kojega autor na samom početku *Zibaldonea* izdvaja iz opšte „usnulosti“ u koju je književnost XV veka zapala²³¹. Štaviše, sve prethodno rečeno o Leopardijevom promišljanju jezika i stila, a samim tim i modela i imitovanja, u skladu je s Policijanovim nazorima, njegovim kritičkim i kreativnim pristupom tradicijama i potragom za originalnim modernim izrazom koji neće biti puko podražavanje jednog ili više autora. Policijanov pristup književnosti utiče, dakle, mnogo šire i složenije na metod i stvaralaštvo pesnika iz Rekanatija nego što bi se isprva moglo pomisliti, nadilazeći uticaj koji se tiče samo Leopardijeve

229 Reč je o izuzetno opširnom fragmentu koji nastaje u više dana, te datum beleži kao „30 giugno – 2 luglio 1822“.

Radi potpunijeg razumevanja zapisa, navodimo deo koji se tiče Bemba: „Le prose italiane ch'ebbero fama nel cinquecento, l'ebbero per l'una di queste ragioni: 1. Per essere scritte alla Boccaccevole (e quindi fuor dell'uso di quel secolo), come sono l'*Arcadia* del Sannazaro nelle prose, le prose del Bembo, e tutte quelle del Casa, tolte le lettere. E notate che questi prosatori e i loro simili furono appunto i più stimati in quel secolo (al contrario del nostro), e dati per modello. Il che dimostra ad evidenza che il gusto del cinquecento nella lingua era quello ch'io dico, che s'apprezzava come elegante una lingua diversa dalla loro, e che sempre si disprezza la lingua attualmente corrente nella nazione, per bellissima ed ottima ch'ella sia. [...]“ (Italijanska proza koja je stekla ugled u XVI veku stekla ga je iz jednog od sledećih razloga: 1. Zato što je bila napisana na Bokačov način (te stoga van običaja tog veka), poput Sanacarove *Arkadije* u proznim delovima, Bembove proze, i svih Dela Kazinih proznih dela, osim pisama. Imajte u vidu da su ovi prozni pisci i njima slični bili upravo najcenjeniji u ovom veku (protivno našem), i uzimani za model. A to očigledno pokazuje da je jezički ukus XVI veka bio onakav kako sam rekao, da se kao prefinjen cenio jezik koji je drugačiji od njihovog, a da se uvek prezire jezik koji se trenutno koristi u narodu, koliko god prelep i izvrstan bio. [...]).

230 U italijanske stavove u okviru pitanja jezika Leopardija ubraja Stefano Ćensini, up. S. Ćensini, *Linguistica leopardiana*, nav. delo, p. 218. Kada je reč o dvorsko-italijanskoj struji u okviru pitanja pučkog jezika, treba reći da Leopardi u fragmentu od 12. decembra 1826. godine navodi i čuveni Kastiljoneov sud iz predgovora *Dvorjaninu* o Bokačovoj prozi, koja je, kako autor tvrdi, bila mnogo uspešnja kada su ga vodili prirodni instinkt i um, bez preteranog doterivanja i usavršavanja.

231 Up.: „Il trecento fu il principio della nostra letteratura, non già il colmo, imperocché non ebbe se non tre scrittori grandi: il quattrocento non fu corruzione né raffinamento del trecento, ma un sonno della letteratura (che avea dato luogo all'erudizione) la quale restava ancora incorrotta e peccava ancora più tosto di poco. Poliziano, Pulci. Il cinquecento fu vera continuazione del trecento e il colmo della nostra letteratura. Di poi venne il raffinamento del seicento, che nel settecento s'è solamente mutato in corruzione d'altra specie, ma il buon gusto nel volgo dei letterati non è tornato più, né tornerà secondo me, perché dal niente si può passare al buono, ma dal troppo buono o sia dal corrotto stimo che non si possa“ (XIV vek bio je početak naše književnosti, ne i njen vrhunac, budući da je imao tek tri velika pisca: XV vek nije bio ni iskvarenost ni usavršavanje XIV, već usnulost književnosti (koja je mesto ustupila erudiciji) što je i dalje bila neiskvarena i relativno je malo grešila. Policijano, Pulci. XVI vek bio je istinski nastavak XIV i vrhunac naše književnosti. Zatim je usledilo glancanje XVII veka koje se u XVIII samo pretvorilo u drugu vrstu kvarenja, ali se dobar ukus među pukom književnika nije više vratio, niti će se, kako mislim, ikada više vratiti, jer ni iz čega se može preći u dobro, ali iz suviše dobrog, odnosno iz iskvarenog cenim da se to isto ne može).

poezije²³². No, kao i u slučaju mnogih drugih tema i autora, suštinski dijalektička postavka ostvaruje se, premda ne toliko eksplicitno, i u Leopardijevom odnosu prema Policijanu, te se nakon što ga bude istakao kao pozitivan izuzetak svojega doba neće libiti ni da ga “optuži” za katkad preteranu jezičku virtuoznost i ukrase, pa će u jednom od fragmenata sa samog početka *Zibaldonea* napisati (kurziv između zagrada je naš):

Quella miserabile lussuria di epiteti, sinonimi, riempiture, *chevilles* ec. che forma il comunissimo orpello de' nostri classici cinquecentisti (*e credo anche del Poliziano*) però non paragonabili ai latini ma più ai greci quanto allo stile, non si trova o più rara assai in Dante e nel Petrarca dove anzi trovi una misuratezza infinita di parole e castigatezza di ornati e significazione conveniente e opportunità di tutte le voci ec. [...]

(Ona bedna pomama za epitetima, sinonimima, umetanjima, *chevilles* itd. koja oblikuje sveopšti lažni sjaj naših klasika šesnaestog veka (a mislim i Policijana) koji se, pak, kada je u pitanju stil, ne mogu porediti s latinskim već više s onim grčkim, ne nalazi se ili je znatno ređa kod Dantea i Petrarke, kod kojih, dapače, nalaziš beskrajnu umerenost reči i čistotu ukrasa i odgovarajući izraz i prikladnost svih reči, itd.)

Koliki značaj pesnik iz Rekanatija pridaje preosmišljanju proze, poglavito filozofske proze, pokazuju kako prethodno pomenuta autorova tvrdnja da se jezik bez proze ne može smatrati formiranim (v. notu 227) tako i ispitivanje Bokačove proze i Bembovih odabira, kao i njegovo vlastito prozno stvaralaštvo, eksperimentalno i kada su *Mali moralni ogledi* i kada je *Zibaldone* u

---

232 Uticaji i reminiscencije Policijanovih *Stanci* prepoznatljivi su u Leopardijevoj poeziji. Jedan od primera jeste tema proleća prve knjige *Stanci*, koja prožima, i jezikom i stilom, kanconu *Proleću (Alla primavera)* pesnika iz Rekanatija. Dalje, rađanje ljubavi opisano u prvoj knjizi Policijanovih *Stanci* (oktave 41-42) vrlo je blisko stihovima Leopadijeve pesme *Dominantna misao (Il pensiero dominante)*, a isti taj opis ima uticaja i na jedan od fragmenata *Zibaldonea* [59]. Evo i samih tekstova:

A. Poliziano, *Stanze*, I, 41-42: Ahi qual divenne! ah come al giovinetto/ corse il gran foco in tutte le midolle! che tremito gli scosse il cor nel petto! d'un ghiacciato sudor tutto era molle;/ e fatto ghiotto del suo dolce aspetto,/ giammai li occhi da li occhi levar puolle;/ ma tutto preso dal vago splendore,/ non s'accorge el meshin che quivi è Amore./ Non s'accorge ch'Amor li drento è armato/ per sol turbar la sua lunga quiete,/ non s'accorge a che nodo è già legato,/ non conosce suo piaghe ancor segrete;/ di piacer, di disir tutto è invescato,/ e così il cacciator preso è alla rete./ Le braccia fra sé loda e 'l viso e 'l crino/ e 'n lei discerne un non so che divino (Oh, kakav postade! Oh, kako mladića/ obuže velika vatra sve do srži! kakav mu drhtaj protrese srce u grudima! ledeni znoj celog ga obli;/ i željan njenog milog lika,/ ne može ni jednog trena oči s njenih očiju da skrene;/ već sav obuzet ljupkim sjajem, / ne primećuje nesrećnik da je tu Amor./ Ne primećuje da je Amor tamo unutra naoružan/ samo da pomuti njegov dugi mir./ ne primećuje u kakav je čvor već uvezan./ ne prepoznaje svoje još skrivene rane;/ u zadovoljstvo, u želju sav je zapleten,/ i tako lovac bi ulovljen u mrežu./ Ruke u sebi hvali, i lice i prame/ i u njoj božansko nešto razaznaje).

G. Leopardi, *Il pensiero dominante*, 16-20: Ratto d'intorno intorno al par del lampo/ gli altri pensieri miei/ tutti si dileguâr. Siccome torre/ in solitario campo,/ tu stai solo, gigante, in mezzo a lei (Hitro na sve strane poput munje/ druge moje misli/ sve se razvejaše. Poput tornja/ na pustom polju,/ ti sama stojiš, divovski, usred njega).

G. Leopardi, *Zibaldone*, [59]: Quando l'uomo concepisce amore tutto il mondo si dilegua dagli occhi suoi, non si vede più se non l'oggetto amato, si sta in mezzo alla moltitudine alle conversazioni ec. come si stesse in solitudine, astratti e facendo quei gesti che v'ispira il vostro pensiero sempre immobile e potentissimo senza curarsi della maraviglia né del disprezzo altrui, tutto si dimentica e riesce noioso ec. fuorché quel solo pensiero e quella vista [...]. (Kada čovek spozna ljubav, čitav svet se razveje pred njegovim očima, ne vidi ništa do predmeta ljubavi, stojite usred gomile u razgovoru kao da ste u samoći, izdvojeni i postupajući onako kako vam nalaže misao, trajno nepomična i krajnje moćna, i ne marite ni za čuđenje ni za prezir drugih, sve se zaboravlja i sve izgleda dosadno, osim one jedne misli i onog prizora [...]).

Još jedna filološko-filozofska spona A. Policijana i Đ. Leopardija značajna pre svega za prozu koju ispitujemo jeste prevod Epiktetovog *Priručnika*. Naime, pomenuli smo da Policijano za Lorenca Veličanstvenog prevodi 1479. godine Epiktetovo delo s grčkog na latinski. Leopardi će, pak, u jesen 1825. godine prevesti delo na pučki, kao deo zamisli da za izdavača Antonija Fortunata Stelu prevede i objavi kolekciju dela grčkih moralista. Prevod je objavljen posthumno, u izdanju koje je priredio Leopardijev prijatelj A. Ranijeri. O Policijanovom uticaju na Leopardijevo stvaralaštvo v. F. Tateo, *Leopardi e il Quattrocento*, u *Leopardi e la letteratura italiana dal Duecento al Seicento*. nav. delo pp. 151-213.

pitanju. To potvrđuju i reči pisma koje 27. novembra 1818. godine piše svojem prijatelju i učitelju Pjetru Đordaniju²³³ i kojima autor objedinjuje upravo umeće govorenja, filozofiju i prozu, a koje jednako – u Leopardijevom slučaju, rekli bismo, istovremeno – valja preosmisлити. Čini se, naime, da Leopardi gotovo poistovećuje pitanje jezika i pitanje proze²³⁴, a baš kao što je i čitav *Zibaldone* u znaku raznolikosti, i jezičko-stilske i tematske i formalne, tako je i njegov stav prema jeziku i prozi, kao i prema jeziku proze, raznolik i vrlo često kontradiktoran u polemičkom sistemu kojeg Leopardi stvara. U jednom od svojih prvih fragmenata on ističe značaj dinamičnog odnosa poezije i proze, tvrdeći da proza može biti odista lepa jedino ako u sebi ima prizvuk poetičnog:

La prosa, per esser veramente bella (conforme era quella degli antichi) e conservare quella morbidezza e pastosità composta anche fra le altre cose di nobiltà e dignità, che comparisce in tutte le prose antiche e in quasi nessuna moderna, bisogna che abbia sempre qualche cosa del poetico, non già cosa particolare, ma una mezza tinta generale, onde ci sono certe espressioni tecniche, per esempio, che essendo bassissime nella poesia sono basse nella prosa; [...]

(Proza, kako bi odista bila lepa (kakva je bila ona u antičkih pisaca) i kako bi sačuvala onu mekoću i pastoznost sačinjenu između ostalog i od uzvišenosti i dostojanstvenosti, što se javlja u svakoj vrsti antičke proze a ni u jednoj vrsti moderne, valja da uvek ima nečeg poetičnog, ali ne nečeg određenog, već nekakav opšti poluton, te ima izvesnih tehničkih izraza, na primer, koji su previše niski u poeziji, a samo niski u prozi; [...])

Štaviše, u drugoj misli od 30. septembra 1823. godine Leopardi zapaža da je sve do XVII veka u italijanskoj književnoj tradiciji gotovo i nemoguće u potpunosti razdvojiti i razlučiti poeziju i prozu, budući da nema utvrđenog odelitog jezika poezije i jezika proze; stoga se vrlo često, objašnjava autor, može naići i na pokoji Danteov ili Petrarkin stih ili deo stiha u potpunosti uklopljen u prozni izraz²³⁵, dok će se na samom početku složiti s tvrdnjom P. M. Pačaudija²³⁶ koju citira, da proza hrani stih²³⁷. U fragmentu od 2. decembra 1820. godine, pak, Leopardi će izneti potpuno suprotan stav, insistirajući da proza i poezija moraju ostati jasno odvojene. Predmet fragmenta jeste stanje u francuskoj književnosti, koja ne pravi razliku između jezika poezije i jezika proze, dok Leopardi izričito odvaja te dve dimenzije, od kojih se prva odnosi na takozvano „inspirisano“ pisanje („uno scrivere *ispirato*“), dok ovu drugu odlikuju odmerenost, jednostavnost i prisnost tona. Pa ipak, kako uostalom pokazuju i *Mali moralni ogledi, ars combinatoria* Leopardijeve proze, njen jezik i stil, prelaze i prevazilaze granicu poezije i proze i njihovu odelitost.

Ovakav višeznačan odnos prema prozi samo odražava dijalektičku strukturu Leopardijevih fragmenata, čija doslednost leži gotovo jedino u prirodnom toku misli kojeg autorov sistem

---

233 Up.: «[...] non solamente la nostra eloquenza ma la nostra filosofia, e in tutto e per tutto il di fuori e il di dentro della nostra prosa, bisogna crearlo» ([...] ne samo naš govor već i našu filozofiju, i u potpunosti i spolja i iznutra našu prozu, valja stvoriti), L. Cellerino, *Sentieri per capre*, nav. delo, p. 99.

234 Up. E. Trevi, *Leopardi prosatore*, u *Zibaldone*, ed. integrale diretta da L. Felici, Roma, Newton Compton editori, 2018, p. 46.

235 *Zib.*, 3561-3564.

236 Paolo Marija Pačaudi (Torino, 1710 – Parma, 1785) bio je svešteno lice, arheolog, bibliotekar i antikvar. Napustivši iz zdravstvenih razloga svoje propovedničke aktivnosti, posvećuje se izučavanju arheologije, a potom u Parmi postaje bibliotekar i antikvar vojvode Filipa Burbonskog. Važio je za izvrsnog poznavaoča klasične književnosti. U Torinu 1774. godine upoznaje Vitorija Alfijerija, na čije stvaralaštvo ostavlja velikog traga i postaje mu vrstom učitelja.

237 „Ottimamente il Paciaudi come riferisce e loda l'Alfieri nella sua propria vita, chiamava la prosa *la nutrice del verso*, giacché uno che per far versi si nutrisse solamente di versi sarebbe come chi si cibasse di solo grasso per ingrassare [...]“ (Sjajno je Pačaudi, kako prenosi i hvali Alfijeri u svojoj biografiji, prozu nazivao *hraniteljkom stiha*, budući da bi onaj ko se da bi stihovao hrani samo stihovima nalikovao onome ko se hrani samo masnoćom da bi se ugojio [...]).

podražava. Upravo zbog takve strukture, ono što se u *Zibaldoneu* može doživeti kao kontradiktornost jeste zapravo složenost njegovog sistema²³⁸.

Potaknut jezičko-književnim promišljanjima, Leopardi eksplicitno insistira na neminovnoj jezičkoj, a samim tim i filozofskoj reformi, ako se želi ići u korak s novim vremenom. O tome svedoči prilično dug fragment (*Zib.*, 3318-3338) koji uzdiže lepotu, bogatstvo i moć italijanskog jezika što prevazilazi gotovo sve „moderne“ jezike, pa čak i one drevne; no, nastavlja rečima da je italijanski jezik star, te nepodoban za moderne sadržaje i izraze, zbog čega Italiji valja da zajedno s modernom književnošću stvori i nov jezik, „o pigliandola agli stranieri ch'è pur quel che s'è fatto, o creandola di pianta, quasi niuna, o solo una imperfettissima e debole e scarsa e spregevole lingua, avesse avuto l'Italia per lo passato“ (ili preuzimajući ga od stranaca, što se već i radilo, ili ga iznova stvoriti, kao da nikakav jezik, ili samo neki krajnje nesavršen i slab i siromašan i prezira dostojan Italija u prošlosti nije imala). U tom istom fragmentu Leopardi dalje opisuje koje su i kakve prepreke na koje nailazi Italijan koji takvu reformu želi ostvariti. Logički precizno autor objašnjava da čak i kada bi se radilo o izuzetno učenom, nadarenom, mudrom pojedincu, više nego kadrom da piše izuzetna dela, nedostajao bi mu jezik na kojemu bi se mogao izraziti. Nakon ovakve tvrdnje, Leopardi, čini se, odgovara na potencijalna čitačeva pitanja i moguća rešenja: takvom piscu ne bi bilo moguće da stvori potpuno nov jezik, budući da ne može zanemariti onaj već postojeći koji bi bilo lako „popraviti“ da je on tek u nastajanju, nesavršen i siromašan, ali, nastavlja autor, pučki italijanski je i bogat i dovršen. Valjalo bi stoga prvo ga u potpunosti savladati, tako „da postane jedno s našim telom i krvlju“, što zahteva dugogodišnje prilježeno iščitavanje i izučavanje. Na koncu, Leopardi zaključuje da su, koliko god težak i gotovo nemoguć izgledao ovakav poduhvat (koji, čini se, zadaje i samome sebi), stalno vraćanje tradiciji i njeno preosmišljanje, a ujedno i poznavanje „savremenog“ trenutka i njegovih književno-jezičkih potreba, jedini preduslov stvaranja novog izraza, te će jedino tako Italija dobiti moderan jezik i na njemu stvoriti modernu književnost, i time se približiti centrima evropske kulture:

[...] e d'altronde egli è così vero che la letteratura e la lingua mai non si scompagnano, né l'una dall'altra si dissomigliano, e ch'egli è quasi impossibile di scrivere perfettamente, e in forma che paia spontanea, una lingua per solo studio apparsa o fabbricata: che io siccome so certo che l'Italia non avrà propria letteratura moderna finché ella non avrà lingua moderna nazionale, così mi persuado che tal lingua non avrà mai finché non abbia tale letteratura [...]

([...] i uostalom, toliko je tačno da književnost i jezik nikada ne idu jedno bez drugoga, niti se međusobno razlikuju, i da je gotovo nemoguće savršeno pisati i na naizgled spontan način na jeziku koji je samo kroz učenje usvojen ili stvoren; te kao što zasigurno znam da Italija neće imati vlastitu modernu književnost sve dok ne bude imala moderan nacionalni jezik, tako sam uveren da takav jezik neće imati dok ne bude imala i takvu književnost.)

Upravo usled ovakve eksperimentalnosti Leopardijeve proze, za ovu kratku formu, kao ni za *Napomene*, nismo pronašli konkretne predloške u prethodnim delima bilo klasične, bilo pučke tradicije; veze i pozivanja na druge autore i tekstove u *Zibaldoneu* tiču se Leopardijevih tumačenja i neretko otklona od tih istih autora i tekstova. Baš kao i u slučaju *Napomena*, specifičnost kratke proze pesnika iz Rekanatija možda se najbolje može razumeti ako se uporedi sa samim Leopardijevim opusom, naročito s prozom *Malih moralnih ogleda*, budući da su mnoga filozofska promišljanja *Ogleda* ne samo podstaknuta upravo pojedinim fragmentima *Zibaldonea*, već nekada data u gotovo istovetnom jezičko-stilskom obliku. Kao primer može poslužiti *Dijalog Prirode i Islandanina* (*Dialogo della Natura e di un Islandese*). Naime, pred sam kraj dijaloga, čitamo:

---

238 Kako primećuje F. Kačapuoti, up. G. Leopardi, *Zibaldone di pensieri: edizione tematica condotta sugli Indici leopardiani*, a c. di Fabiana Cacciapuoti, nav. delo, p. XLI.

Natura. Tu mostri non aver posto mente che la vita di quest'universo è un perpetuo circuito di produzione e distruzione, collegate ambedue tra sé di maniera, che ciascheduna serve continuamente all'altra, ed alla conservazione del mondo; il quale sempre che cessasse o l'una o l'altra di loro, verrebbe parimente in dissoluzione. Per tanto risulterebbe in suo danno se fosse in lui cosa alcuna libera da patimento²³⁹.

(*Priroda*. Ti pokazuješ da nisi pomišljao da je život ovog univerzuma neprekidni krug stvaranja i uništavanja, koji su međusobno povezani tako da jedno neprestano služi drugome, kao i očuvanju sveta; a on bi se, ako bi jedno od ovo dvoje prestalo, jednako raspao. Stoga bi se ispostavilo štetnim kada bi u njemu bilo nečega što je oslobođeno patnje.)

U fragmentu [4130] označenom datumom 5-6. april 1825. Leopardi piše:

Poiché, dato ancora che è falsissimo che la propria conservazione sia l'oggetto immediato e necessario della natura dell'animale, certo esso non lo è della natura universale, né di quella degli altri animali rispetto a ciascuno di loro (il che dee servire anche per il detto di sopra). Anzi il fine della natura universale è la vita dell'universo, la quale consiste ugualmente in produzione, conservazione e distruzione dei suoi componenti, e quindi la distruzione di ogni animale entra nel fine della detta natura almen tanto quanto la conservazione di esso, ma anche assai più che la conservazione, in quanto si vede che sono più assai quelle cose che cospirano alla distruzione di ciascuno animale che non quelle che favoriscono la sua conservazione; in quanto naturalmente nella vita dell'animale occupa maggiore spazio la declinazione e consumazione ossia invecchiamento (il quale comincia nell'uomo anche prima dei trent'anni) che tutte le altre età insieme (v. *Dial. della natura e di un Islandese* e *Cantico del Gallo silvestre*). [...]

(Budući da, kako je krajnje neistinito da je vlastito očuvanje prvi i neophodni cilj prirode živih bića, svakako to nije slučaj kada je u pitanju priroda univerzuma, niti priroda živih bića među sobom (što važi i za ono što je prethodno rečeno). Štaviše, cilj prirode univerzuma je život univerzuma, koji se jednako sastoji od stvaranja, očuvanja i uništenja svojih delova, te stoga uništenje svakog živog bića ulazi u ciljeve pomenute prirode barem u onoj meri u kojoj je njegov deo i očuvanje, ali i više od očuvanja, pošto se vidi da je mnogo više onoga što ide u korist uništenja svakog bića nego onoga što je korisno za njegovo očuvanje; pošto prirodno u životu jednog bića veći deo prostora zauzima propadanje i trošenje odnosno starenje (koje počinje u čoveka i pre tridesete godine) nego svi drugi periodi zajedno (v. *Dijalog prirode i Islandanina* i *Pesmu šumskog petla*). [...])

Iako se ne bi mogli posmatrati kao potpuni autocitati, izdvojeni fragmenti nesumnjivo proističu jedan iz drugog, na šta ukazuje i sam autor, koji se u *Zibaldoneu* i direktno poziva na dva odlomka iz *Malih moralnih ogleda*. Pa ipak, na misao iz *Zibaldonea Pesma šumskog petla* odnosi se, rekli bismo, idejno-filozofski, dok *Dijalog Prirode i Islandanina* ima znatno više direktnih jezičkih sličnosti. I jedan i drugi navedeni odlomak karakteriše složena sintaksička struktura i viši registar, a dele i ključnu leksiku ideje koju iskazuju: ciklična struktura *produzione, conservazione, distruzione* kojoj je svrha „vita di quest'universo»/«vita dell'universo“. No, odlomak iz *Ogleda* uokviren je širim kontekstom celokupnog dijaloga, iz kojeg smo izdvojili samo jednu repliku, odnosno upravni govor Prirode, dok je fragment *Zibaldonea* samosvojna celina koja je jednovremeno deo šireg Leopardijevog sistema na koji se u tekstu i upućuje („il che dee servire anche per il detto di sopra“).

Kao još jedan od primera direktne idejne i jezičke povezanosti dva Leopardijeva prozna dela navešćemo *Dijalog T. Tasa i njegovog genija* (*Dialogo di T. Tasso e del suo genio*) i fragment *Zibaldonea* od 17. oktobra 1823. godine:

---

239 U navođenju odlomaka iz *Malih moralnih ogleda* služili smo se izdanjem G. Leopardi, *Operette morali*, a c. di Sergio Solmi, Torino, Einaudi, 1976.

Tasso. Qui l'esperienza non mi manca, da soddisfare alla tua domanda. A me pare che la noia sia della natura dell'aria: la quale riempie tutti gli spazi interposti alle altre cose materiali, e tutti i vani contenuti in ciascuna di loro; e donde un corpo si parte, e altro non gli sottratta, quivi ella succede immediatamente. Così tutti gl'intervalli della vita umana frapposti ai piaceri e ai dispiaceri, sono occupati dalla noia. E però, come nel mondo materiale, secondo i Peripatetici, non si dà vòto alcuno; così nella vita nostra non si dà vòto; se non quando la mente per qualsivoglia causa intermette l'uso del pensiero. Per tutto il resto del tempo, l'animo, considerato anche in se proprio e come disgiunto dal corpo, si trova contenere qualche passione; come quello a cui l'essere vacuo da ogni piacere e dispiacere, importa essere pieno di noia; la quale anco è passione, non altrimenti che il dolore e il diletto.

Genio. E da poi che tutti i vostri dilette sono di materia simile ai ragnateli; tenuissima, radissima e trasparente; perciò come l'aria in questi, così la noia penetra in quelli da ogni parte, e li riempie. Veramente per la noia non credo si debba intendere altro che il desiderio puro della felicità; non soddisfatto dal piacere, e non offeso apertamente dal dispiacere. Il qual desiderio, come dicevamo poco innanzi, non è mai soddisfatto; e il piacere propriamente non si trova. Sicché la vita umana, per modo di dire, è composta e intessuta, parte di dolore, parte di noia; dall'una delle quali passioni non ha riposo se non cadendo nell'altra. E questo non è tuo destino particolare, ma comune di tutti gli uomini.

(Taso. U tome mi ne nedostaje iskustva da udovoljim tvom pitanju. Meni se čini da je teskoba poput prirode vazduha, što ispunjava svaki prostor koji se nalazi između drugih materijalnih stvari i svaku prazninu koju svaka od njih sadrži; te tamo odakle jedno telo odlazi, a neko drugo ne dođe na njegovo mesto, tu on odmah nastupa. Tako sve međuprostore ljudskog života što se nalaze između zadovoljstva i nezadovoljstva zauzima teskoba. Stoga, kao što u materijalnom svetu, prema učenju Peripatetika, nije moguća nikakva praznina, tako u našem životu nije moguća praznina, osim kada um iz kojeg god razloga prekine da se koristi mišlju. Sve ostalo vreme, duh, i kada se zasebno razmatra, kao izdvojen od tela, u sebi nalazi sadržanu neku strast; kao što onome koji je lišen svakog zadovoljstva i nezadovoljstva sledi da bude pun teskobe; a ona je takođe strast, ništa drugačije negoli bol i uživanje.

Genije. A budući da su sva vaša uživanja satkana od materijala nalik paukovoju mreži, izuzetno tananog, krajnje proređenog i prozirnog, tako, kao što vazduh u ovu ulazi, tako teskoba ulazi sa svih strana i ispunjava njih. Uistinu mislim da teskobu treba pojmiti ništa drugačije do kao čistu želju za srećom koja nije uslišena zadovoljstvom niti otvoreno osujećena nezadovoljstvom. Ta želja, kako smo maločas rekli, nikada nije zadovoljena i pravo zadovoljstvo se ne nalazi. Stoga je ljudski život, da tako kažemo, sačinjen i satkan delom od bola delom od teskobe; a nema odmora od jedne od tih strasti dok se ne zapadne u drugu. No, to nije tvoja naročita sudbina, već sudbina zajednička svim ljudima.)

Zib. [3713]: Alla p. 3622. L'idea e natura della quale esclude essenzialmente sì quella del piacere che quella del dispiacere, e suppone l'asenza dell'uno e dell'altro; anzi si può dire la importa; giacché questa doppia assenza è sempre cagione di noia, e posta quella, v'è sempre questa. Chi dice assenza di piacere e dispiacere, dice noia, non che assolutamente queste due cose sieno tutt'una, ma rispetto alla natura del vivente, in cui l'una senza l'altra (mentre ch'ei sente di vivere) non può assolutamente stare. La noia corre sempre e immediatamente a riempire tutti i vuoti che lasciano negli animi de' viventi il piacere e il dispiacere; il vuoto, cioè lo stato d'indifferenza e senza passione, non si dà in esso animo, come non si dava in natura secondo gli antichi. La noia è come l'aria quaggiù, la quale riempie tutti gli intervalli degli altri oggetti, e corre subito a stare là donde questi si partono, se altri oggetti non gli rimpiazzano. O vogliamo dire che il vuoto stesso dell'animo umano, e l'indifferenza, e la mancanza d'ogni passione, è noia, la qual è pur passione. Or che vuol dire che il vivente, sempre che non gode né soffre, non può fare che non s'annoi? Vuol dire ch'e' non può mai fare ch'e' non desideri la felicità, cioè il piacere e il godimento. Questo desiderio, quando e' non è né soddisfatto, né dirittamente contrariato dall'opposto del godimento, è noia. La noia è il desiderio della felicità, lasciato, per così dir, puro. Questo desiderio è passione. Quindi l'animo del vivente non può mai veramente essere senza passione. Questa passione, quando ella si trova sola, quando altra attualmente non occupa l'animo, è quello che noi chiamiamo noia. La quale è una prova della perpetua continuità di quella passione. Che se ciò non fosse, ella non esisterebbe affatto, non ch'ella si trovasse sempre ove l'altre mancano.

(Na str. 3622. A njena ideja i priroda suštinski isključuje kako ideju zadovoljstva tako i ideju nezadovoljstva i pretpostavlja odsustvo i jednog i drugog; štaviše, može se reći da ona to donosi, budući da je ovo dvostruko odsustvo uvek uzrokom teskobe, te kada ono nastupi uvek je tu i ona. Ko govori o odsustvu zadovoljstva i nezadovoljstva, o teskobi govori, što ne znači da su ove dve stvari u potpunosti jedno, već u odnosu na prirodu živog bića, u kojoj jedno bez drugog (dok se ono oseća živim) nikako ne mogu biti. Teskoba uvek spremno juri da ispuni sve praznine koje u duši živih bića ostavljaju zadovoljstvo i nezadovoljstvo; praznina, odnosno stanje ravnodušnosti i lišeno strasti, nije moguće u toj duši, kao što to nije moguće ni u prirodi, prema antičkim misliocima. Teskoba je poput vazduha ovde dole, koji ispunjava sve međuprostore drugih predmeta i odmah juri da bude tamo odakle oni odlaze, ako ih drugi predmeti ne zamene. Što će reći, sama praznina ljudske duše i ravnodušnost i nedostatak bilo kakve strasti jesu teskoba, koja je takođe strast. Šta onda znači da živo biće, pod uslovom da ne uživa niti pati, ne može a da ne oseća teskobu? Znači da ne može nikada biti da ne poželi sreću, odnosno zadovoljstvo i uživanje. Ova želja, kada nije ispunjena, niti joj se direktno protivi ono što je nasuprot uživanju, jeste teskoba. Teskoba je želja za srećom ostavljena, da tako kažemo, netaknuta. Ta želja je strast. Stoga duša živog bića nikada zapravo ne može biti bez strasti. Ova strast, kada se nađe sama, kada neka druga strast trenutno ne obuzima dušu, jeste ono što mi nazivamo teskobom. A ona je dokaz neprekidnog istrajavanja ove strasti. Jer da nije tako, ona uopšte ne bi ni postojala, a kamoli se uvek nalazila tamo gde ostalih nema.)

I ove odeljke odlikuje složena sintaksa, mnoštvo zavisnih rečenica koje doprinose logičkom obrazloženju filozofskih pojmova koji su temom oba teksta: *piacere, dispiacere, noia, passione, felicità*. Štaviše, mnogi iskazi dati su u gotovo identičnom obliku: „A me pare che la noia sia della natura dell'aria: la quale riempie tutti gli spazi interposti alle altre cose materiali»/«La noia è come l'aria quaggiù, la quale riempie tutti gli intervalli degli altri oggetti“; „il desiderio puro della felicità»/«il desiderio della felicità, lasciato, per così dir, puro“; „[...] pieno di noia; la quale anco è passione»/«la noia, la qual è pur passione“. Na sintaksičkom nivou takođe je za oba odeljka karakteristično Leopardijevo pribegavanje relativnom vezivanju (*nexus relativus*), postupku svojstvenom latinskoj rečenici koji jednako doprinosi složenosti i uzvišenosti registra (*Ogledi*: „[...] importa essere pieno di noia; la quale anco è passione [...]“; „[...] Il qual desiderio, come dicevamo [...]“; *Zibaldone*: „[...] La quale è una prova [...]“). Pored navedenih zajedničkih jezičko-stilskih i tematskih sličnosti, ipak je i ovde ključna razlika suštinski drugačiji kontekst kojemu pripadaju odlomci; ista ideja data je u prvom slučaju u vidu dijaloga pesnika iz Sorenta i njegovog „genija“, uz sve ono što sa sobom nosi takav odabir protagoniste i kroz upravni govor znatno narativizovanijeg teksta, dok je autorski fragment *Zibaldonea* lišen dijaloške postavke i deo je potpuno drugačijeg sistema kratke filozofske proze i drugačije *brevitas*, one iste kvalitativne više nego kvantitativne *brevitas* svojstvene Policijanovom i Gvičardinijevom delu.

Uticaji latinske i pučke sintakse, filtrirani Leopardijevim filološkim nazorima, za ishod imaju eklektičnu rečeničnu strukturu *Zibaldonea*, i ne samo *Zibaldonea*. Đakomo Leopardi, kako ističe Pjer Vinčenco Mengaldo, nije pesnik metafore, već upravo pesnik sintakse, koju Mengaldo dalje poredi s proznom sintaksom autora „kojemu se Leopardi najviše divio“, Frančeska Gvičardinija²⁴⁰. No, Leopardi neće do kraja podražavati gvičardinijevsku složenu sintaksu koja, kako smo u prethodnom poglavlju videli, predstavlja značajan korak u “sazrevanju” i formiranju proze na pučkom; on će, štaviše, u fragmentu od 15. novembra 1821. godine direktno kritikovati kompleksno ustrojstvo Gvičardinijeve rečenice. Objasnivši da su same početke formiranja italijanskog jezika odlikovali preterana sloboda, prilagodljivost i gotovo svemoć, što je vremenom prouzrokovalo izvesne nedostatke, autor piše:

[...] onde nello stesso cinquecento, quando si stava perfezionando la lingua italiana, essa rassomigliava nel Guicciardini al tedesco quanto all'oscurità e confusione che deriva dall'abuso della potenza che avea la nostra lingua di abbracciare con un solo periodo un'infinità di sentenze, di

240 Up. P.V. Mengaldo, *Sonavan le quiete stanze: sullo stile dei «Canti» di Leopardi*, Bologna, Il Mulino, 2006, p. 142.

concatenare insieme mille pensieri; di chiudere un ragionamento, un discorso intero, un intero sistema o circuito di idee, in un solo periodo (qualità che la Staël nota più volte e rimprovera nel tedesco).

([...] te je i u samom XVI veku, kada se usavršavao italijanski jezik, on u Gvičardinija nalikovao nemačkom u nejasnoći i nerazumljivosti koja dolazi od zloupotrebe sposobnosti koju je imao naš jezik da obuhvati jednom složenom rečenicom bezbroj iskaza, da spoji hiljadu misli; da zatvori razmišljanje, čitav govor, čitav sistem ili krug ideja, u samo jednu složenu rečenicu (svojstvo koje la Stal više puta primećuje i zamera nemačkom jeziku).)

Kao što će Bokačovoj proznoj sintaksi zamerati što teži da podražava latinsku rečenicu²⁴¹, tako Gvičardiniju zamera na prekomernoj složenosti koja za posledicu ima nerazumljivost i neprirodnost. Takav kritički odnos prema mogućim uzorima i neprekidnu težnju da pronade svoj izraz pokazuje upravo sintaksa *Zibaldonea*. Dok je Gvičardini dosledan u svom kompleksnom rečeničnom ustrojstvu, Leopardijeva *variatio* nešto je drugačija i tiče se i same rečenice, koja će, u zavisnosti od sadržaja, varirati od složene gvičardinijevske do kratke ili parataksičke, gotovo nalik onoj Policijanovoj iz anegdotsko-dijaloških delova *Izreka*. U sintaksičkoj *variatio* od prostih parataksičkih rečenica do složenijih i izuzetno složenih rečeničnih struktura, *Zibaldone* je, može se stoga zaključiti, bliži Policijanovom delu, budući da je raznolikost Gvičardinijevih *Napomena* dodatno uslovljena harmoničnošću i koherentnošću srednje-visokog registra.

Imajući u vidu da smo nekoliko vekova daleko od začetaka proze na pučkom i da su njegove rečenične mogućnosti mahom ispitane, a budući da je reč o izuzetno obimnom delu, Leopardijevu sintaksu, broj složenih rečenica i stepen zavisnosti kojeg dosežu nećemo ispitivati onako kako smo u prethodnim poglavljima učinili s Policijanovom i Gvičardinijevom rečenicom. Uostalom, za ovog autora XIX veka od složenosti rečenica mnogo je relevantnija upravo raznolikost rečeničnog ustrojstva, raznolikost na kojoj gradi svoj stil. Nekoliki primeri mogu poslužiti kao mikrouzorak takve raznolikosti.

Naime, u tekstu nailazimo na fragmente koji u potpunosti nalikuju fragmentima Policijanove kratke forme; reč je o odlomcima u dijaloškoj postavci, mahom parataksičke strukture, koje odlikuju jezička poigravanja, komično-ironičan ton i oštroumna dosetljivost *Izreka*:

[43] Diceva un marito geloso alla moglie: Non t'accorgi, *Diavolo* che sei, che tu sei bella come un *Angelo*?

(Govoraše ljubomorni muž ženi: Zar ne vidiš, *Davole* jedan, da si lepa poput *Anđela*?)

[55] A. S'io fossi ricco ti vorrei donar tesori. B. Oibò, non vorrei ch'ella se ne privasse per me. Prego Dio che non la faccia mai ricca.

(A. Da sam bogat, dao bih ti blaga. B. Avaj, ne bih da ga se lišavate zbog mene. Molim Boga da Vas nikada ne načini bogatim.)

[71] A un cavallo turco. Oh quanto tu sei meglio degli uomini del tuo paese.

(Turskom konju. O, koliko si ti bolji od ljudi iz tvoje zemlje.)

[212] Domandava una donna (un cortigiano) a un viaggiatore, avendogli a dire una cosa poco piacevole: volete ch'io vi parli sinceramente? Rispose il viaggiatore, anzi ve ne prego. Noi altri viaggiatori cerchiamo le rarità.

241 Navodimo, radi preglednosti, ponovo deo navedenog fragmenta koji se odnosi na Bokača (*Zib.*, 1384): „il Boccaccio, l'ultimo de' tre quanto al tempo, s'ingannò grossamente, e fece un infelice tentativo nella prosa italiana, togliendole il diretto e naturale andamento della sintassi, e con intricate e penose trasposizioni infelicemente tentando di darle (alla detta sintassi) il processo della latina“.

(Pitaše neka gospa (neki dvorjanin) putnika, kako je imala da mu kaže nešto neprijatno: želite li da Vam govorim iskreno? Odgovori putnik, štaviše, ja vas za to molim. Mi ostali putnici tragamo za retkostima.

[2588] A un giovane il quale essendo innamorato degli studi, diceva che della maniera di vivere, e della scienza pratica degli uomini se n' imparano cento carte al giorno, rispose N. N.: *Ma il libro* (ma gli è un libro) *è da quindici o venti milioni di carte.*

(Nekom mladiću koji je, zaljubljen u učenje, govorio da se o načinima života i praktičnim znanjima ljudi uči sto listova dnevno, odgovori N.N.: Ali knjiga (ali to je knjiga koja) ima petnaest ili dvadeset hiljada listova.

Nekada će se takvi jednostavni i parataksički fragmenti pretvoriti u naizgled usputne beleške, slikovite utiske, uz neretko izostavljen glagol, gotovo nalik idejama za buduće stihove. Takvi fragmenti udaljavaju se u svojoj jednostavnoj strukturi od onih Policijanovih, te predstavljaju „korak dalje“ u autentičnosti Leopardijeve poetike i njegovog sistema²⁴²:

[1] Palazzo bello. Cane di notte dal casolare, al passar del viandante.

(Lepo zdanje. Pas, noću, iz usamljene kuće na polju, dok putnik prolazi.)

[106] Le genti per la città dai loro letti nelle lor case in mezzo al silenzio della notte si risvegliavano e udivano con ispavento per le strade il suo orribil pianto ec.

(Svet se u gradu iz svojih postelja u svojim kućama usred noćne tišine budio i u strahu slušao na ulicama njegov užasni plač, itd.)

[256] Una casa pensile in aria sospesa con funi a una stella.

(Kuća koja lebdi u vazduhu privezana užetom za zvezdu.)

Katkad kraći fragmenti jednostavnije strukture odaju utisak filozofsko-teorijskog diskursa, usled promišljanja izvesnih pojmova i koncepata, u ne tako kompleksnoj ali logički čvrsto ustrojenoj rečeničnoj strukturi, koja, u slučaju primera koje navodimo, počiva na paralelizmima (*né... né...né*), antinomijama (*niente – tutto; preesiste – esistenza; vita – morte*) i etimološkoj figuri (*vita... vitale ... viventi*):

[1616] Niente preesiste alle cose. Né forme, o idee, né necessità né ragione di essere, e di essere così o così ec. ec. *Tutto* è posteriore all' *esistenza*.

(Ništa ne postoji pre stvari. Ni forme, ni ideje, ni potreba ni razlog postojanja, ili takvog i takvog postojanja, itd. itd. *Sve* dolazi nakon *postojanja*.)

[2415] La vita è fatta naturalmente per la vita, e non per la morte. Vale a dire è fatta per l'attività, e per tutto quello che v'ha di più vitale nelle funzioni de' viventi.

(Život je prirodno načinjen za život, a ne za smrt. Što znači da je načinjen za delanje, i za sve ono što je najvitalnije u funkcijama živih bića.)

242 Ovakve strukture Leopardijevih fragmenata zapravo odgovaraju opisu „postromantičarskog aforizma“ koji daje M.T. Bijazon, a kojeg, prema njenim rečima, odlikuju nedovršene i retorički nepredvidljive rečenice, „gipka“ i često nepravilna sintaksa (izostavljanje glagola, promena vremenskih i načinskih oblika, poput zamene potvrdne rečenice infinitivnom), te i rečenica otvorena za višeznačne interpretacije. Up. M.T. Biazon, *Perché parlare di aforisma europeo?*, nav. delo, pp. 231-232. Možemo primetiti da otvorenost, višeznačnost i „gipka sintaksa“ karakterišu ne samo Leopardijev, već i fragment prethodnih autora ovog toka kratke proze, znatno pre epohe romantizma i postromantizma.

Pomenuli smo da Leopardijevo delo u odnosu na prethodnu dvojicu autora odaje i drugačije poimanje intimnog, onog „ja“ koje ovde nije određeno komunikacijskom situacijom, već onim „ja“ svojstvenim lirsko-petrarkističkoj tradiciji; drugim rečima, modernošću. Tome svedoče i prethodno navedeni kratki poetični zapisi kakve ne nalazimo u prethodnim delima; neki fragmenti, pak, poprimaju u potpunosti dnevnički diskurs. Jedan takav fragment nalazimo u okviru kraćih zapisa, ovoga puta nešto složenije strukture:

[4417] Non saprei come esprimere l'amore che io ho sempre portato a mio fratello Carlo, se non chiamandolo *amor di sogno*.

(Ne bih znao kako da izrazim ljubav koju oduvek osećam prema svom bratu Karlu, osim da je nazovem *ljubav sna*.)

Kako su navedeni primeri već pokazali, kratku prozu *Zibaldonea* karakteriše eksplicitno promišljanje jezika, čime se u Leopardijevom slučaju dodatno spajaju forma i sadržaj, ukazujući na suštinski značaj pitanja jezika za ovaj naročit tok. U delu stoga nailazimo i na takozvane „filološke beleške“, izuzetno kratke i jednostavne, nekada čak ni u obliku rečenice, već samo pokoje reči, poput podsetnika. Ovakve beleške izuzetno su značajne za razumevanje Leopardijevog temeljitog bavljenja jezikom, a u isto vreme dragocen su izvor saznanja o Leopardijevim čitanjima i svojevrsnim intertekstualnim vezama koje u *Zibaldoneu* uspostavlja. Obilje je takvih primera, od kojih izdvajamo tek dva:

[2402] «Intorno alla gelosia che avevano i romani della preminenza della loro lingua sulla greca, vedi Dione, p. 946, nota 86.»

(U vezi s naročitim značajem koji su Rimljani pridavali nadmoći svog jezika u odnosu na grčki, videti Diona, str. 946, beleška 86.)

[4254] «*Gratito, as, avi, atum. Mutito. Mutuito*. Vedi Forcellini.»

(*Gratito, as, avi, atum. Mutito. Mutuito*. Videti Forčelinija.)

Što se tiče kompleksnije rečenične strukture, a i kvantitativno dužih fragmenata (gotovo pravih eseja od nekoliko strana), mnogobrojni su primeri, koje iz tog razloga ne bilo uputno ovde navoditi, budući da se nećemo baviti njihovom pojedinačnom sintaksičkom analizom. Stoga ćemo ponuditi tek jedan takav primer koji nalikuje gvičardinijevskoj napomeni (i prema strukturi i prema sadržaju)²⁴³:

[195] Oltre che il virtuoso è per l'ordinario sconosciuto e non voluto conoscere e confessare dalla moltitudine che è formata dai tristi, tale è la misera condizione dell'uomo in società, e dell'intrigo delle circostanze, ch'egli è sovente sconosciuto e pigliato per tutt'altro, anche dagli altri pochissimi virtuosi. Io mi sono abbattuto a dovere stimare ed amare due persone di rettissimo cuore, che per alcuni incontri datisi tra loro, si stimavano scambievolmente con intima persuasione, pessimi di carattere e di cuore. Tant'è, noi giudichiamo del carattere degli uomini dal modo nel quale si sono portati verso noi o perché credessero di dovere, e anche dovessero portarsi così, o arbitrariamente, o per forza di congiunture, o anche per colpa. E il più scellerato del mondo, se non ci avrà nociuto, e per qualunque motivo, avrà avuto occasione di beneficiarci, anche semplicemente di trattarci bene, di mostrarcisi affabile, manieroso rispettoso ec. basterà questo perch'egli nell'animo nostro abbia un

---

243 No, i u okviru kraćih fragmenata jednostavnije strukture nalazimo onde koji svojim tonom prizivaju *Napomene*, up. [4525] : „Cosa rarissima nella società, un uomo veramente sopportabile“ (Krajnje retka pojava u društvu, odista podnošljiv čovek).

posto non cattivo, ed anche di uomo onesto. E quando anche l'intelletto ripugni, il cuore e la fantasia ne terranno sempre questo concetto. Questa dovrebbe essere regola generale per qualunque senta dir bene o male di chicchessia. Se quegli che parla, parla per altrui relazione, o se parla di mala fede può avere altri motivi. Ma tolti questi due casi, ordinariamente nella vita privata, tu devi supporre che quegli che ti parla ha ricevuto bene o male da quella tal persona, e da tutto il suo discorso non credere di restare informato se non di questo.

(Pored toga što je čovek pun vrlina obično neznan niti želi da ga upozna i prizna gomila koju sačinjavaju opaki ljudi, tako je bedan položaj čovekov u društvu i splet okolnosti da je često neznan i onim izuzetno malobrojnim vrlim ljudima, ili ga uzimaju za nekoga drugog. Meni se desilo da mi je valjalo da cenim i volim dve osobe krajnje pravična srca koje su usled nekolikih međusobnih susreta jedno drugo duboko ubeđeno smatrali ljudima lošeg karaktera i srca. Tako je to, mi prosuđujemo o ljudskom karakteru prema načinu na koji se oni ophode prema nama ili zato što veruju da tako moraju i da su u obavezi tako da se ophode, ili spletom okolnosti, ili snagom povezanosti ili iz osećaja krivice. I najopakiji čovek na svetu, ako nam nije naneo zla, a kakvim god povodom nam učini dobro, čak i da samo se odnosi lepo prema nama, da deluje ljubazno pred nama, pun manira i uvažavanja, itd., to će biti dovoljno da njega u našoj duši ne smatramo lošim, pa čak i da ga smatramo čestitim čovekom. Stoga, sve i da razum to odbacuje, srce i uobrazilja će ga uvek takvim poimati. To bi trebalo da bude opšte pravilo za svakoga ko čuje da se dobro ili loše priča o nekome. Ako taj ko priča priča na osnovu tuđih reči, ili priča iz loših pobuda, može imati i druge razloge. No, ako se izuzmu ova dva slučaja, obično ti u privatnom životu valja da pretpostaviš da je taj ko priča doživio neko dobro ili zlo od dotične osobe, te da iz čitavog njegovog govora ne veruješ da ćeš išta drugo saznati do toga.

Izdvojeni fragment već ukazuje na drugačiju vrstu hipotaksičke sintaksičke strukture (prva složena rečenica ide do drugog stepena zavisnosti, naredna do trećeg) raznovrsnih veznika koji ukazuju na složene odnose (*oltre che, se, perché, quando anche*) i rečeničnih paralelizama, poput ponavljanja rastavnog veznika *o* u rečenici: „Tant'è, noi giudichiamo del carattere degli uomini dal modo nel quale si sono portati verso noi *o* perché credessero di dovere, e anche dovessero portarsi così, *o* arbitrariamente, *o* per forza di congiunture, *o* anche per colpa“, koje doprinosi jasnijem logičkom ustrojstvu misli. I samo ustrojstvo jeste gvičardinijevsko: tvrdnja, obrazloženje iskazano kroz lično iskustvo („Io mi sono abbattuto a dovere stimare ed amare due persone“), izuzetak („Se quegli che parla, parla per altrui relazione, o se parla di mala fede può avere altri motivi“) i na kraju zaključak.

Kada je reč o semantici sintakse *Zibaldonea*, i u njoj je jedan od stalnih i ključnih elemenata adverbativno-limitativni veznik *nondimeno/nondimanco*, kojim se takođe ispoljava dijalektički, analitičko-sintetični odnos prema stvarnosti: u sintetičnoj kratkoj fragmentarnoj formi u kojoj se iskaz analizira kroz razmatranje različitih tačaka gledišta, te i mogućih izuzetaka iskazanih upravo ovim veznikom. U Leopardijevoj kratkoj prozi ovaj se veznik javlja u čak sto pedeset i osam fragmenata, a neretko je uključen u metajezičke, takozvane teorijsko-filološke fragmente, čime se problematizuju i filološka razmatranja. Evo ponekog primera:

[13] L'efficacia dell'espressioni bene spesso è il medesimo che la novità. Accadrà molte volte che l'espressione usitata sia più robusta più vera più energica, e nondimeno l'esser ella usitata le tolga la forza e la snervi; [...]

(Upečatljivost izraza vrlo često je isto što i njihova novina. Često će se desiti da je ustaljeni izraz snažniji, istinitiji, energičniji, pa ipak, činjenica da je ustaljen oduzima mu snagu i oslabljuje ga; [...])

[1581] [...] La letteratura italiana fu per alcun tempo universale in modo che per cagione di essa si studiava e sapeva la nostra lingua nelle altre nazioni civili, anche dalle donne, come oggi il francese. E nondimeno la lingua italiana ha bensì lasciato alle altre parecchie voci spettanti alla nomenclatura di quelle scienze o arti che l'Italia ha comunicato agli stranieri, ma poche o quasi nessuna appartenente alla letteratura. [...]

([...] Italijanska književnost bila je neko vreme univerzalna tako da su zbog nje učili i poznavali naš jezik u drugim civilizacijama, čak i žene, kao danas francuski. Pa ipak, italijanski jezik jeste ostavio drugim jezicima priličan broj reči koje se tiču nomenklature u onim naukama i veštinama koje je Italija prenela strancima, ali malo njih ili gotovo nijednu koja pripada književnosti. [...])

I drugi jezičko-stilski, a samim tim i filozofski element koji u radu pratimo – sinonimni parovi – izuzetno je zastupljen u prozi *Zibaldonea*. Ovi spojevi i ovde su nosioci filozofske vrednosti na kakvu smo nalazili u *Napomenama*, te se njihova sinonimnost prepoznaje, u najvećem broju slučajeva, tek u kontekstu, unutar okvira autorovog sistema, dok bi ih izvan dela često bilo problematično odrediti kao takve.

Ova stilema i u Leopardijevoj upotrebi služiće većoj preciznosti, jasnoći i relativizovanju pojmova. Parovi će često, kao i kod Gvičardinija, biti u odnosu uzrok-posledica i obratno, posledica-uzrok. Tako već prvi izdvojeni par fragmenta [4], *senno e l'esperienza*, možemo tumačiti kao posledicu poteklu od uzroka: mudrost (*senno*) dolazi kao plod iskustva (*esperienza*); ovaj par neretko se javlja u antitetičnom odnosu s parom *giovane e senza esperienza* (mlad i bez iskustva). U istom fragmentu imamo i suprotan odnos uzrok-posledica, u okviru para *fanciulle e incorrotte*: umetnost je nekada odlikovala neiksvarenost (*incorrotte*) zato što je bila „mlada“ (*fanciulle*), tek u nastajanju. Već naredni par [5], *grandi e cattivi*, ujedno je antitetičan prethodnome, takođe u odnosu uzrok-posledica: ljudi su loši (*cattivi*) jer su odrasli (*grandi*). Dalje u odlomku takođe nalazimo odnos posledica-uzrok, u paru *ridicola e affettatissima*: Olimpijina tužbalica u Ariostovom epu smešna je (*ridicola*) zato što je krajnje neprirodna i izveštačena (*affettatissima*); superlativni oblik drugog člana spoja (*affettatissima*), kao i kod Gvičardinija, pokazatelj je ujedno i subjektivnosti individualnog autorovog suda. Imenički spoj fragmenta šestog odeljka *Zibaldonea*, *sconvenevolezza e inverisimiglianza* vodi jednako od posledice ka uzroku: neprikladnost (*sconvenevolezza*) dolazi iz neverodostojnosti (*inverisimiglianza*), ako imamo u vidu da je reč o okvirima književnosti; antitetičan sinonimni spoj, takođe u okvirima književnih kategorija, bio bi onaj iz odlomka [11], *la naturalezza e la verisimiglianza*, jer je posledica verodostojnosti (*verisimiglianza*) efekat prirodnosti (*naturalezza*). Nekoliko redova zatim ponovo nalazimo prirodnosti i verodostojnosti antonimni par *inverisimile e grossolano* – posledica neverodostojnosti (*inverisimile*) u književnosti jeste nezgrapnost (*grossolano*). Još jedna od naznaka subjektivnosti sinonimnih parova jeste augmentativ, na granici s pejorativom, koje nalazimo u odeljku [13], *metaforone e traslatoni*, preterane metafore i prenesena značenja. U narednom odlomku ponovo se javlja odnos uzrok-posledica, u paru *facilità e felicità*: uspelost (*felicità*) stihova dolazi od utiska lakoće (*facilità*) njihovog spoja, kao što u paru *sperienza e freddezza* [14] iskustvo (*sperienza*), u ovom slučaju iskustvo ostarelog sveta – veka razuma, donosi trezveniji, hladniji odnos prema stvarnosti (*freddezza*). U odeljku u kojemu se nalazi ovaj sinonimni par, nalazimo još jedan par koji je ovoga puta u gradacijskom odnosu hiponima i hiperonima, *danneggiare e a distruggere*: naškoditi (*danneggiare*) je prvi stepen koji vodi do uništenja (*distruggere*), a takav gradacijski odnos ponoviće se i u odeljku [16], u kojemu se govori o principu podražavanja u umetnosti, u priloškom spoju *bene e divinamente* (dobro i božanstveno). Nekoliko redova dalje, u istom fragmentu, javlja se još jedan spoj sinonima u odnosu hiperonim-hiponim, *la natura e l'istinto*: instinkt (*istinto*) jeste sastavni deo prirode i prirodnosti (*natura*). U nastavku teksta imamo već poznate antonimske spojeve u uzročno-posledičnom odnosu, sinonime *semplicità e naturalezza* (jednostavnost i prirodnost) s jedne i *l'artificio e l'affettazione* (veštačka sredstva i izveštačenost, kao posledica) s druge strane. Imenička sintagma [21] *delle repubbliche e della libertà* sinonimna je u kontekstu datog fragmenta, koji se stoga može protumačiti i kao spoj angažovanog karaktera, budući da je jedan vid političkog uređenja (*repubbliche*) poistovećen sa slobodom (*libertà*). Par [24] *grande ed eccelsa* (uzvišen i veličanstven) ponovo je u gradacijskom odnosu, ovoga puta kada je reč o prizvuku Pindarovih stihova. Glagolski spoj [27], *percuote e stordisce* (udara i ošamućuje), iznova

je u odnosu uzrok-posledica, nakon čega nalazimo ponovo glagolski, ovoga puta gradacijski ustrojen par, *strascinato e sbalzato* (vuku i zbacuju).

Budući da je čitav *Zibaldone* u dijalektičkoj postavci i polemičkom odnosu prema stvarnosti, i u okviru ove stileme nalazimo različita, nekada i kontradiktorna spajanja istih sintagmatskih elemenata. Takav je slučaj s pridevom *barbaro* (varvarski) u spojevima [32] *barbaro e inintelligibile* (varvarski i nerazumljiv) i dva spoja odeljka [37], *ragionevole e barbaro* (razumno i varvarski), *barbaro e snaturato* (varvarski i neprirodno). Naime, ono što je određeno kao “varvarsko” jednako je nerazumno, instinktivnom i neskladnom²⁴⁴, što je upravo značenje koje ovaj pridev ima u prvom navedenom spoju; naredni par, u datom kontekstu, dovodi, pak, u vezu razumno i varvarsko kao sinonime, da bi se varvarsko potom izjednačilo s neprirodnim (odnosno: razumnim, što je u datoj postavci protivno prirodi), premda bi u prvobitnom značenju reči kao instinktivno i nepatvoreno trebalo biti bliže, a ne suprotno prirodi²⁴⁵.

U paru [37], *dolcezza e amabilità*, vraćamo se odnosu uzrok-posledica: blagost i ljupkost (*dolcezza*) uzrokom su prijemčivosti (*amabilità*), kao što u spoju [39] glagola *si contenta e si acquieta* (zadovoljava se i umiruje) prvi glagol predstavlja uzrok drugog. U pridevskom paru [45], *penosa e strettissima* (mučno i veoma strogo), pored uzročno-posledičnog odnosa (vaspitanje koje je veoma strogo jeste ujedno i mučno), ponovo nailazimo na drugi element u obliku superlativa, kao znak subjektivnosti u sinonimnom spoju, dok pridevski par [59], *immobile e potentissimo* (nepomična i izuzetno snažna), jeste sinoniman i uzročno-posledičan kada određuje misao: u čvrstini i nepomičnosti misli leži i njena snaga (možda i u hendiadioinskom odnosu: *potentissimamente immobile*). *Rodimento e consumazione interna* (nagrizanje i unutarinja istrošenost), par odeljka [59], ponovo su uzročno-posledično povezani u svojoj sinonimnosti, a i u Leopardijevim parovima nalazimo one koje smo uočili i kod Gvičardinija: reč je o pridevskom spoju *buono e bello* (lepo i dobro), koji je ujedno spoj etike i estetike, u sada eksplicitnoj vezi s pojmom kalokagatije (*καλοκάγαθος*), što ova dva prideva posmatra kao dopunjujuće i sinonimne. Spoj [66] *pazza e contraddittoria* sada je u obratnom odnosu posledica-uzrok: bezumlje (*pazza*) kao posledica protivrečnosti (*contraddittoria*), dok u narednom odeljku [67] *conoscere e comprendere* (upoznati i razumeti) iznova imamo gradacijski odnos hiponima i hiperonima. Još neki od primera uzročno-posledičnih sinonimnih spojeva jesu par [76] *certa e tranquilla* (sigurna i mirna: nada je mirna zato što je sigurna), par [83] *certissima e precisa* (krajnje pouzdana i precizna: pouzdana primenljivost zato što je precizna, uz ponovni superlativ prvog elementa), [84] *somma noia e scoraggiamento intiero* (krajnja teskoba i potpuna malodušnost: prvi element uzrokuje drugi, a oba su upotpunjena prilozima koji takođe odaju subjektivnost suda)²⁴⁶, [98] *all'astratto e all'infinito*

244 Neki od sinonima koje daje rečnik enciklopedije *Treccani* jesu „arretrato, selvaggio, incivile“.

245 Kako bi značenje ovih parova u datom kontekstu bilo jasnije, navešćemo ceo fragment, koji ujedno otvara neka od problematičnih pitanja etike: „Uno dei casi nei quali il seguir la ragione è barbaro e il seguir la natura è irragionevole, ma religioso però, è di un padre, per esempio, che veda il figlio così affetto da dover essere assolutamente infelice vivendo, da dover penare sempre e senza riparo, tra dolori acuti, tra mancanza di tutti i piaceri, tra una noia perenne, tra una vergogna cocente per le imperfezioni fisiche ec. Desiderar la morte a questo figlio, poniamo caso anche malato, anche disperato da' medici, anche moribondo, o vero non solo desiderarla ma non dolersene consolarsene non piangerne amaramente, è ragionevole e barbaro, e come barbaro e snaturato, così anche contrario ai principi della religione“ (Jedan od slučajeva u kojima je varvarski slediti razum, a nerazumno ali religiozno slediti prirodu, jeste kada otac, na primer, vidi svog sina toliko bolesnog da mora biti krajnje nesrećan u životu, da se mora mučiti uvek i bez izuzetka, između jakih bolova, odsustva svih zadovoljstava, neprekidne teskobe, razarajućeg stida zbog fizičkih nedostataka, itd. Poželeti smrt ovom sinu, neka je i bolestan, neka i lekari smatraju da je bez nade, neka je i na umoru, odnosno ne samo poželeti je već i ne patiti zbog nje, tešiti se njome, ne plakati gorko, jeste razumno i varvarski, te kao varvarski i neprirodno jeste i protivno načelima religije).

246 I ovaj par tumačimo kao sinoniman i dopunjujuć samo ako imamo u vidu autorovo shvatanje pojma *noia*, u čemu pomažu neki drugi segmenti u kojima je ovaj pojam objašnjen, poput odlomka od 17. oktobra 1823. godine koji smo naveli na prethodnim stranicama: „Chi dice assenza di piacere e dispiacere, dice noia... La noia corre sempre e immediatamente a riempiere tutti i vuoti che lasciano negli animi de' viventi il piacere e il dispiacere; il vuoto, cioè lo stato d'indifferenza e senza passione, non si dà in esso animo, come non si dava in natura secondo gli antichi. La noia è come l'aria quaggiù, la quale riempie tutti gl'intervalli degli altri oggetti, e corre subito a stare là donde

(apstraktno i neodređeno: neodređeno zato što je apstraktno). Odnos hiperonima i hiponima nalazimo dalje u paru [82], *virtù ed efficacia* (vrednost i delotvornost: jedno od svojstava vrednosti, ovoga puta kada je reč o stilu, jeste njegova delotvornost). U primeru pridevskog spoja [87] nalazimo za Gvičardinija karakterističnu odrednicu *quasi*, ponovo pokazatelj subjektivnosti suda, *terribile e quasi barbara* (užasna i gotovo varvarska), a parovi sinonimnih glagola [90] *secondarli e adattarvisi* (udovoljiti i prilagoditi se; u ovom primeru udovoljiti i prilagoditi se događajima) mogu se razrešiti hendiadiomom *secondarli adattandosi*, kao što se hendiadiomom može razrešiti i spoj primera [92], *di società e di conversazione* (društva i razgovora): *di conversazione sociale* (u pitanju je opis stila, koji nalikuje „lakom“ stilu društvenih razgovora).

Naveli smo tek neke od parova izdvojenih iz prvih stotinu strana dela, no isti ili slični parovi neretko će se ponavljati, a autor ostaje dosledan ovakvoj upotrebi stileme i dalje u tekstu.

Leopardijeva subjektivnost koju smo izdvojili i u upotrebi sinonimnih parova, a najpre intimni, dnevnički ton kojim su često prožeti fragmenti *Zibaldonea*, deo su one iste etičke postavke koja do univerzalnog vodi isključivo preko individualnog iskustva i promišljanja. *Varietas* jezika i stila jeste jednovremeno i *varietas* misli, a suštinski protagonista *Zibaldonea*, rekli bismo, nisu kroz autobiografizam prikazani život i figura autora, već upravo autorova misao²⁴⁷, živa i promenljiva. Čitalac, naime, prati upravo tok njihovog nastajanja, nestajanja, povezivanja, kao i protivrečnosti, te je reč pre svega o biografiji mislioca i njegovoj priči o vlastitom umu, mnogo više nego o biografskim događajima²⁴⁸. Autobiografizam, dakle, definitivno prožima i Leopardijevu kratku formu, ali je ponovo reč o transcendentnom autobiografizmu koji nadilazi lično i pojedinačno, premda od njih uvek polazi. Evo tek nekoliko primera iskustvenog autobiografizma u delu:

[95] [...] Cosa ch'io ho provato mille volte.

(To sam iskusio hiljadu puta.)

[227] Io l'ho provato spesse volte [...]

(Često sam to iskusio [...])

[1303] [...] come mi è accaduto più volte [...]

([...] kao što mi se više puta desilo [...])

[2415] [...] e lo so per propria sperienza [...]

([...] a to znam iz vlastitog iskustva [...])

[2488] Testimonio io per ogni parte di questa proposizione [...]

---

questi si partono, se altri oggetti non gli rimpiazzano. O vogliamo dire che il vuoto stessi dell'animo umano, e l'indifferenza, e la mancanza d'ogni passione, è noia, la quale è pur passione... La noia è il desiderio della felicità, lasciato, per così dir, puro. Questo desiderio è passione. Quindi l'animo del vivente non può mai veramente essere senza passione. Questa passione, quando ella si trova sola, quando altra attualmente non occupa l'animo, è quello che noi chiamiamo noia⁴.

247 Kako ističe F. Kačapuoti, sistem koji proizlazi iz fragmenata Leopardijevog dela odražava odnos koji postoji, u umu, među mislima, te zaključuje: „I nije slučajno što je naslov Leopardijevog dela, dela od kojega se nikada nije odvajao i koje je sa sobom nosio tokom svih svojih putovanja, nije Zibaldone, već Zibaldone *misli*“ (G. Leopardi, *Zibaldone di pensieri*, a c. di Fabiana Cacciapuoti, cit., pp. XXV).

248 Up. Eduard Vilella, *Risvolti biografici ed esperienza della soggettività nello Zibaldone*, u *Lo «Zibaldone» di Leopardi come ipertesto*, nav. delo, pp. 257-258.

(Svedočim lično svakom delu ovog iskaza [...])

[3520] Questo ch'io dico di me, so certo essere accaduto e accadere in mille altri tutto giorno.

(Ovo što govorim o sebi znam da se zasigurno desilo i dešava se hiljadama drugih svakoga dana.)

Reč je ponovo o onom „Ja koje je ujedno i Drugi“²⁴⁹, kroz mnogobrojna direktna obraćanja čitaocu, čime se i ovde uvodi epistolarno-performativni momenat u dinamici zamenica *io, tu/voi* i katkad solidarnog *noi*, koji svi zajedno predstavljaju čitalačku publiku *Zibaldonea*: sam autor zapisujući svoje misli bolje razume sebe i svet oko sebe, a jednovremeno se obraća i široj publici, kao i autorima prošlosti i sadašnjosti, s kojima uspostavlja dijalog kroz mnogobrojne citate i tumačenja njihovih dela²⁵⁰.

Put od autobiografskog do univerzalnog ispoljava se i leksički, a jedan od znakovitih primera jeste upravo sama lična zamenica *io*, koja se u *Zibaldoneu* javlja čak hiljadu sto osam puta, dok se imenica *esperienza*, na kojoj se temelji filozofsko-etički sistem ovih filozofa, javlja u tekstu dvesta pedeset puta. S druge strane, upravo u skladu s postavkom ovakvog sistema, jednako su česti pridev *generale* (i iz njega izvedeni prilog, imenica i glagol: *generalmente, generalità, generalizzare*), koji se javljaju u tekstu šesto devedeset i četiri puta, kao i pridev *universale* (i iz njega izvedeni imenica i prilog: *universalità, universalmente*), na koje nailazimo pet stotina sedamdeset i osam puta.

No, dok su Policijano i Gvičardini posmatrači „stvarnosti“, kroz opisivanje (Policijano) ili tumačenje (Gvičardini) događaja kojima svedoče, Leopardi, kako smo naglasili, prevashodno, ali svakako ne isključivo, opisuje i tumači sopstvene misli, razlažući ih, ispitujući, a potom primenjujući iskustvo ličnih promišljanja na konkretne primere. Otuda možda i intimni ton dnevnčkog diskursa njemu svojstven, a koji nismo sretali u delima prethodne dvojice autora. Još je važnije istaći da se takvo autorovo promišljanje sopstvene misli dešava kroz njihovo jezičko-stilsko oblikovanje, te su gnoseologija i estetika u *Zibaldoneu* duboko povezane, štaviše, estetika ovde jeste ujedno i gnoseologija²⁵¹. Stoga je takva vrednost i Leopardijevog „modernog“ plurilingvizma (a samim tim, u književnom tekstu, i pluristilizma), u kojemu velikim delom leži i sam princip *variatio*, a koji upravo otkriva autorovo promišljanje evropskog konteksta i težnju „evropeizaciji“ italijanske književnosti i kulture. Valja reći da se plurilingvizam *Zibaldonea* odnosi ne samo na upotrebu pojedinačnih tuđica, prilagođenih ili neprilagođenih italijanskom jeziku, već i na čitave fragmente napisane na francuskom, engleskom, latinskom ili (staro)grčkom. U *Zibaldoneu* [94-95] čitamo i autorovo objašnjenje:

[...] e si vede in questi stessi pensieri scritti a penna corrente, dove ho *fissato* le mie idee con parole greche, francesi, latine, secondo che mi rispondevano più precisamente alla cosa [...].

249 Up. F. Amella, *Il filosofo, il poeta, l'io. Lo spazio della finzione come esperienza tra Zibaldone e Canti*, u *Lo «Zibaldone» di Leopardi come ipertesto*, nav. delo, p. 282.

250 F. Kačapuoti ovakva Leopardijeva direktna obraćanja tumači i kao didaktički aspekt takvih fragmenata: „Nasuprot tome, određena upotreba zamenica *vi* i *ti* ističe didaktički aspekt mnogih odlomaka: u ovim slučajevima zamenica je postavljena na početak rečenice, kao poziv na promišljanje, na pažnju, na dijalog; na primer, *e notate che* („obratite pažnju da“), *a quanto ho detto aggiungete* („ovome što sam rekao dodajte“), *svilupate questo pensiero* („razvijte ovu misao“), *osservate e guardate* („posmatrajte i gledajte“), *ricordatevi* („upamtite“), *applicare in primo luogo* („na prvom mestu primenite“), i tome slično. Isti didaktički ton nalazi se u upotrebi zamenice *ti*: *guarda* („pogledaj“), *osserva* („posmatraj“), *puoi vedere* („možeš videti“), Cacciapuoti, *Dentro lo Zibaldone*, nav. delo, p. 111. Pa ipak, rekli bismo da je više reč o uspostavljanju veze s čitaocem i ukazivanju, „napominjanju“, pre nego o podučavanju i isključivo didaktičkom tonu.

251 „[...] reći, na primer, da se estetika i gnoseologija velikim delom poklapaju znači stići do tvrdnje o sadržaju počev od strukture teksta: [...] to je i estetska i kognitivna vrednost, kao pokazatelj određene estetike koja se smatra gnoseologijom“, up. F. Cacciapuoti, *Dentro lo Zibaldone*, nav. delo, p. 15. To je ujedno i slučaj sa svim autorima kojima se u istraživanju bavimo, a u tome leži i ključ uloge forme u ovom naročitom toku italijanske proze

([...] i vidi se u ovim istim mislima zapisanim u hodu, u kojima sam fiksirao svoje ideje rečima grčkim, francuskim, latinskim, onako kako su mi preciznije odgovarale predmetu [...])

Pa ipak, jezička i stilska raznorodnost i ovde su uređeni celinom sistema koji autor gradi, a koji je upravo u skladu s principom *variatio* – „un sistema il quale consiste nell'esclusione di tutti i sistemi“ (sistem koji podrazumeva isključivanje svih mogućih sistema), kako sam autor objašnjava (*Zib.*, 949). Odbacujući jednoobraznost, Leopardi gradi jedini mogući sistem, i filološki i filozofski, za svoje delo: nesistem koji počiva na mogućnostima i od njih stvara svoju suštinu. Štaviše, autor će u *Zibaldoneu* i eksplicitno pisati o značenju i značaju sistema za misao i njeno oblikovanje (*Zib.*, 945-947):

[...] Frattanto però io dico che qualunque uomo ha forza di pensare da se, qualunque s'interna colle sue proprie facoltà, e dirò così, co' suoi propri passi, nella considerazione delle cose, in somma, qualunque vero pensatore, non può assolutamente a meno di non formarsi, o di non seguire, o generalmente di non avere un sistema. [...]

(U isto vreme, pak, ja kažem da ko god je kadar da misli svojom glavom, ko god se vlastitim sposobnostima i, da tako kažem, vlastitim koracima udubi u razmatranje predmeta, u suštini, bilo koji istinski misilac, ne može a da se ne oblikuje kroz, odnosno da ne sledi i, uopšte, da nema neki sistem [...])

U nastavku autor podrobno objašnjava razloge ovakve tvrdnje, najpre se pozivajući na velike mislioce (Dekarta, Njutna, Lajbnica, Loka, Rusoa, Kanta i druge), čija je misao uvek gradila određen sistem; nakon pozivanja na konkretne primere, Leopardi daje i opštije objašnjenje, tvrdeći da bez sistema ostaju samo „pojedinačne istine, odvojene i nezavisne jedna od druge“. Pravi mislilac se ne zadovoljava takvim znanjem, već neprekidno traga za niti koja će pojedinačna saznanja povezati u jednu celinu – sistem, jer, ističe pesnik, „cilj filozofije je da nađe razloge istina, a ti se razlozi nalaze samo u vezama među različitim istinama, kroz uopštavanje“, jer sposobnost uopštavanja je ta koja karakteriše mislioca. Sistem se, dakle, gradi od pojedinačnosti koje se spajaju u težnji za opštim:

Ora chiunque dai particolari cerca di passare ai generali, chiunque cerca il legame delle verità (cosa inseparabile dalla facoltà del pensiero) e i rapporti delle cose; cerca un sistema; e chiunque è passato ai generali, ed ha trovato o creduto di trovare i detti rapporti, ha trovato o creduto di trovare un sistema, o la conferma e la prova, o la persuasione di un sistema già prima trovato o proposto: un sistema più o meno esteso, più o meno completo, più o meno legato, armonico, e consentaneo nelle sue parti.

(Sada, ko god od pojedinačnog pokušava da pređe na opšte, ko god traga za vezom među istinama (što je nerazdvojivo od sposobnosti razmišljanja) i za odnosima među predmetima, traga za sistemom; i ko god je prešao na opšte, i pronašao ili poverovao da je pronašao pomenute odnose, našao je ili poverovao da je našao sistem, ili potvrdi i dokaz, ili ubeđenje u sistem koji je prethodno već pronađen i predložen: sistem koji je manje ili više sveobuhvatan, manje ili više dovršen, manje ili više povezan, harmoničan i prikladan u svojim delovima.)

Pored ključnog značaja stvaranja vlastitog sistema za svakog mislioca, Leopardi u datom fragmentu teorijski objašnjava metod na kojem se temelji „moralizam“ ne samo njegovog dela, već čitavog toka kratke prozne forme takvog sadržaja: put „moralista“ koje u našem istraživanju pratimo, a koji od individualnog i iskustvenog pokušavaju doći do nekog opštijeg, ali nikada univerzalnog zaključka („dai particolari ai generali“) – do sistema – koji takođe nije apsolutan i konačan, već, kako i Leopardi ističe «più o meno» (manje ili više) dovršen, „più o meno“ povezan i koherentan, a u odrednici „più o meno“ upravo i leži njegova otvorenost, fluidnost i relativnost. Suprotan postupak, insistira autor u istom fragmentu, bio bi pogrešan:

Il male è quando dai generali si passa ai particolari, cioè dal sistema alla considerazione delle verità che lo debbono formare. Ovvero quando da pochi ed incerti, e mal connessi, ed infermi particolari, da pochi ed oscuri rapporti, si passa al sistema, ed ai generali.

(Problem je kada se od opšteg pređe na pojedinačno, to jest od sistema do razmatranja istina koje treba da ga oblikuju. Odnosno, kada se od malobrojnih i nepouzdanih, loše povezanih i slabih pojedinosti, od malobrojnih i nejasnih odnosa, pređe na sistem, i na opšte.)

Takav sistem, upravo usled svoje prirode, mora biti kadar da usvoji i različite forme, ne samo sadržaje, te u *Zibaldoneu* nailazimo na fragmente u vidu aforizama, kratkih zapažanja koja se graniče s poezijom u prozi, dužeg eseja, čak i mini-traktata. Shodno tome, i stil je raznolik i jednako prilagodljiv ovakvim različitim formama. Za Leopardija, „stil je dijalog“²⁵², jezik i stil otelovljuju protivrečnost i haotičnost sveta i stvarnosti, na kojima se temelji struktura dela i s kojima se delo suočava bez pretenzija da utvrdi i sistemom izgradi nekakav jasan poredak, ali s namerom da tu haotičnost, kroz dijalog prevashodno svojih misli, opiše i pokuša da razume.

Još jedan pokazatelj koherentnog fragmentarnog sistema jeste hronološka postavka za koju će se Leopardi naknadno opredeliti. Naime, prve stranice *Zibaldonea* nemaju datum; autor se između 1819. i 1820. godine vraća prvoj stranici rukopisa i naknadno unosi: „Luglio o Agosto 1817“²⁵³. Od tog trenutka fragmenti su uvek određeni datumima, a takve odrednice dodatno doprinose doslednosti sistema, kao i boljem uvidu u dinamiku razvoja misli, u stalnom pokretu i nastajanju. S druge strane, datum neretko ima i dodatnu funkciju da razdvoji jednu misao od druge, budući da katkad dolazi nakon više zapisanih fragmenata povezanih nekim zajedničkim konceptom, što jednako dokazuje složenu organsku strukturu dela²⁵⁴.

Pored svega rečenog, kao i u slučaju prethodnih autora, izuzetno česta autorova pozivanja na prethodne misli, nekada čak i na one znatno udaljene, takođe su pokazatelj da je reč o duboko promišljenom i doslednom sistemu. Neki od takvih primera su „come ho detto/siccome ho detto“ (kako sam rekao) (javlja se čak 180 puta u tekstu), [923] „da quello che ho ragionato nel pensiero antecedente“ (na osnovu onoga što sam razmatrao u prethodnoj misli), [956] „del che vedi ivi p. 443 dal principio al mezzo“ (a o tome v. ivi, str. 443, od početka do polovine), [981] „altri esempi che ho allegati in un altro pensiero“ (drugi primeri koje sam pridružio u drugoj misli), itd.

U dijalektici opšteg i pojedinačnog, sistem *Zibaldonea* ne daje odgovore, a ako kao njegov kraj prihvatimo završnu autorovu misao [4525], zatvara se implicitnim uverenjem da jedini način za pisca da pruži neku vrstu odgovora jeste da ponudi vlastito iskustvo drugima, ili još preciznije – Drugome, bez ideje da ga pretvori u opštevažecu tvrdnju, „dekonstruišući svaku pretenziju na totalitet“, kako objašnjava Masimo Kačari²⁵⁵, ali uz veru u širu, opštiju vrednost takvog iskustva. Sistem koji autor gradi jeste i formom i sadržajem sistem koji uspostavlja veze – pozivanjem i nadovezivanjem na prethodne, nekada i znatno udaljene misli, opovrgavanjem sopstvenih tvrdnji, direktnim obraćanjem čitaocu, spajanjem pojedinačnog iskustva sa širim kontekstima i razmatranjima. Na takvim vezama, otvorenim i raznovrsnim, temelji se celokupno delo, ponovo u skladu s iskustvenim moralizmom bez konačnih zaključaka, ali ističući suštinski značaj onog

---

252 F. D'Intino, *Language and Style*, u *Zibaldone: the Notebooks of Leopardi*, edited by Michael Caesar and Franco D'Intino, London, Penguin Books, 2013, pp. XLV-XLVI.

253 G. Leopardi, *Zibaldone di pensieri: edizione tematica condotta sugli Indici leopardiani*, nav. delo, pp. XXVI-XXVII.

254 Idem, p. XXXIII.

255 M. Cacciari, *Magis Amicus Leopardi: due saggi*, Caserta, Edizioni Saletta dell'Uva, 2008, p. 14.

Gvičardinijevog „el particolare“ na koje se i ovde vraćamo²⁵⁶. Jer, ipak, piše Leopardi 4. decembra 1832. godine, u nimalo slučajno poslednjem fragmentu sistema *Zibaldonea* (kurziv je naš):

La cosa più inaspettata che accada a chi entra nella vita sociale, e spessissimo a chi v'è invecchiato, è di trovare il mondo quale gli è stato descritto, e quale egli lo conosce già e lo crede in teoria.
L'uomo resta attonito di vedere verificata nel proprio caso la regola generale.

(Nešto najneočekivanije što se događa onome ko postane deo društvenog života, a izuzetno često onome ko je u takvom životu i ostario, jeste da zatekne svet onakav kakav mu je opisan, i kakav već poznaje i veruje u teoriji da je takav. Čovek ostaje zaprepašćen kada vidi da njegov sopstveni slučaj potvrđuje opšte pravilo.)

---

256 U svetlu toga, valja navesti još jedno Leopardijevo razmatranje u vezi s Gvičardinijem, ovoga puta u vezi s njegovim pristupom istoriji, u kojemu autor ističe značaj pažnje koju Firentinac posvećuje pojedinačnome, kroz analizu ljudske prirode u okviru portreta protagonista istorijskih događaja koje opisuje: „Il Guicciardini è forse il solo storico tra i moderni, che abbia e conosciuti molto gli uomini, e filosofato circa gli avvenimenti attenendosi alla cognizione della natura umana, e non piuttosto a una certa scienza politica, separata dalla scienza dell'uomo, e per lo più chimerica, della quale si sono serviti comunemente quegli storici, massime oltramontani ed oltramarini, che hanno voluto pur discorrere intorno ai fatti, non contentandosi, come la maggior parte, di narrarli per ordine, senza pensare più avanti“ (Gvičardini je možda jedini istoričar među modernima koji je i umnogome upoznao ljude i filozofski promišljao zbivanja držeći se saznanja o ljudskoj prirodi, a ne neke određene političke nauke, odvojene od nauke o čoveku, što mahom nalikuju himeri, a kojom su se služili svi oni istoričari, najviše severnjački i prekomorski, koji su takođe želeli da besede o događajima, i nije se zadovoljio, kao većina, da ih pripoveda redom, ne razmišljajući o onome što dolazi posle), up. G. Leopardi, *Pensieri*, LI.

6. Zaključna razmatranja

Mogućnost univerzalnog

Marginalna pozicija kratke forme filozofsko-moralističkog tipa u italijanskoj proznoj tradiciji, marginalna kako u okviru opusa njenih autora, tako i u kontekstu književne tradicije, a ujedno i u okviru književnih žanrova, budući da se ni u jedan postojeći žanr ne može do kraja svrstati, jeste velikim delom preduslov za njen nastanak, za ovakvo eksperimentisanje jezikom i stilom i za njihovo slobodno promišljanje, kako smo objasnili u uvodnim poglavljima rada. Kao i njena „skrajnutost“, videli smo da je plodotvoran kontekst za nastajanje ove proze kontekst društveno-kulturnih „pukotina“, odnosno perioda krize, ključan za slobodnije ispitivanje tradicije, granica i mogućnosti jezika i stila, ali i celokupnog književnog sistema, koji je uvek odraz onog društveno-političkog. Takvo ispitivanje tradicije, granica i mogućnosti ogleda se pre svega u relativizovanju, i forme i sadržaja. Dijalektičan pristup stvarnosti i relativizovanje jesu upravo suštinska i filozofska i filološka ideja ove kratke proze. Na načine na koje se takvo relativizovanje ostvaruje ukazali smo analizom tekstova kroz određene kategorije.

Fragmentarna struktura relativizuje sistem, koji kao fragmentaran jedino i može postojati, a unutar ovog otvorenog sistema relativizuju se i same granice teksta. Nestabilna forma, duboko promišljena kao takva, dijalektička i dinamična, preispituje ujedno i ideju početka i kraja, budući da nudi različite mogućnosti čitanja u kojima nema ni jednog i jednoznačnog početka, niti jednog i jednoznačnog završetka²⁵⁷. U trećem poglavlju smo prikazali načine na koje su Policijanove *Izreke* spojene u celinu sistema: istovetnim kontekstom, često i istovetnim protagonistima, kao i deiktičkim signalima koji upućuju na neku prethodnu ili potonju izreku. F. Gvičardini u *Napomenama* zadržava takva deiktička upućivanja, o čemu svedoče primeri četvrtog poglavlja, dok se ambijent i protagonisti velikim delom u njegovoj prozi gube, u filozofskom diskursu čiji je protagonista sam autor. Đ. Leopardi sledi ovakav postupak u stvaranju svog sistema, te i njegovi fragmenti neretko počinju upućivanjem čitaoca na neke prethodne ili potonje odeljke, čak i znatno udaljene u obimnom i složenom delu kakvo je *Zibaldone*. Premda se čini da Leopardi nastoji da svoje fragmente utka u evropski kontekst, nećemo u *Zibaldoneu*, kao ni u *Napomenama*, imati neki jasnije određen ambijent ili protagoniste, već pre svega samog autora (koji postaje gotovo lirsko Ja ove proze) i njegova čitanja.

Na planu sadržaja, kao odraz odnosa fragment – celina jeste dijalektika pojedinačno – univerzalno. Upravo pojedinačnim i ličnim iskustvom ispoljenim kroz svojevrstan autobiografizam relativizuje se univerzalnost tvrdnji, ne dopuštajući da one postanu apsolutne i jednoznačne istine. Pa ipak, takvo lično iskustvo iz kojeg proizlaze razmišljanja nesumnjivo je opštijeg karaktera, te samim tim zavređuje da se podeli s Drugim kroz elemente kojima se uspostavlja dijalog s čitaocem (obraćanje u prvom licu, jednine ili množine, oblici imperativa), a čitalac je taj kojemu je i ostavljeno da svojim tumačenjem dovrši i, barem donekle, „zatvori“ otvoreni sistem ove proze. Videli smo da u *Ugodnim izrekama* nema mnogo eksplicitnog autobiografizma, već se jezički ispoljava tek kroz po koju ličnu ili prisvojnu zamenicu prvog lica jednine; no, kontekst kojeg Policijano svojim delom rekonstruiše jeste kontekst za koji je biografski usko vezan, baš kao i za mnoge od protagonista, počev od Medičijevih, preko L. Pulčija, S. Botičelija i mnogih drugih. Upravo anegdotsko pripovedanje o istorijski određenim i imenovanim pojedincima u *Izrekama* predstavlja pojedinačno koje tek kao deo mozaika gradi eventualnu univerzalniju sliku i poruku (a u

257 Kada je u pitanju Leopardijevo delo, F. Kačapuoti ističe da je gotovo nemoguće linearno čitanje dela, već da bi ga valjalo čitati „transverzalno“, odnosno prateći autorova uputstva (ujedno i iz takozvanih tematskih podela, „polizzina“), te, zajedno s L. Blazučijem, izdvaja četiri načina čitanja teksta: jedno kontinuirano, koje je suštinsko za razumevanje polifonije teksta, i tri diskontinuirana, koja doprinose razumevanju Leopardijeve „poetske laboratorije“, tematskih grupisanja i glosara. Up. F. Cacciapuoti, *La forma della scrittura nello Zibaldone di Giacomo Leopardi: dalla circolarità al progetto*, u *Lo «Zibaldone» di Leopardi come ipertesto*, nav. delo, p. 83.

tome ujedno leži, podsetimo se, i Policijanov aristotelizam). Kako smo već istakli u poglavlju posvećenom *Napomenama, el particolare*, ključni filozofski pojam koji se i leksički ističe i ponavlja u delu, najvećim se delom poklapa s toliko zastupljenom ličnom zamencicom *io* ovih fragmenata, te je u njegovom slučaju ono vezano ne za određene protagoniste i njihove priče, već za samog autora. Pojedinačno Leopardijevog *Zibaldonea* takođe će ležati u autorovom iskustvu, utiscima i doživljajima, a najviše čitanjima, u intimnom, dnevničko-lirskom tonu kroz koji pokušava da sagleda i razume kako svet oko sebe, tako i svet u sebi. No, upravo u stalnim promišljanjima i pesnik iz Rekanatija neprekidno nailazi na otklone od pravila koji narušavaju bilo kakav konačan i dovršen zaključak, te njegovi fragmenti, kao i napomene, kao i izreke, ostaju samo mogućnost i ideja za neko dalje i opštije čitaočevo zaključivanje.

Semantika sintakse, koja je ključna za razumevanje postavke kratke forme, a iz koje smo izdvojili i ispitali jedan element, adverbativno-limitativni veznik *nondimeno/nondimanco*, kao i sinonimni spojevi, karakteristična stilema ove proze, takođe na jezičko-stilskom nivou relativizuju značenje fragmenata, a ujedno velikim delom prate i razvoj proze u književnoj tradiciji na pučkom. Svi ovi elementi jesu, kao i forma, u znaku naročite *brevitas* koja je, kako smo u drugom poglavlju objasnili, a u potonjim i pokazali, pre svega kvalitativna kategorija.

Policijanova rečenica ogledalo je određenog trenutka u jeziku, trenutka dominacije latinskog nad još uvek nekanonizovanim književnim pučkim, ali je isto tako pokazatelj njegove filološke radoznalosti i stalnog eksperimentisanja tradicijama. Pa ipak, u sintaksičkom eksperimentu kakav su *Ugodne izreke* nalazimo i parataksičke, britke fragmente jednostavne strukture koja podražava poluusmeni ton što preovlađuje delom, ali i krajnje složene, hipotaksičke fragmente višeg registra što na jedinstven i pučkom dosledan način podražavaju latinske strukture. U poglavlju posvećenom *Napomenama* istakli smo Gvičardinijevu sintaksičku doslednost u srednje-visokom registru i kompleksnoj strukturi mnoštva zavisnih rečenica, možda i najznačajnijoj karakteristici Gvičardinijevog jezika, stila i filozofske misli. Leopardijeva rečenica, u svojoj eklektičnosti bliža Policijanovoj nego Gvičardinijevoj, u stalnom je smenjivanju paratakse i hipotakse, klasičnih i neklasičnih uticaja. No, Leopardi odlazi i korak dalje, te naročitim ritmom i poretkom reči u rečenici gotovo da fragmente pretvara u poeziju u prozi.

Upotreba adverbativno-limitativnog veznika nije naročito česta u *Izrekama*, obzirom na njihovu anegdotsku i ne tako eksplicitno polemičku prirodu, ali s Gvičardinijem i potom Leopardijem ovaj veznik sve ćemo češće sretati. Isto tako će se i Policijanov pristup sinonimnim parovima razlikovati u odnosu na dvojicu njegovih svojevrtnih sledbenika. Izdvojivši neke od parova, pokazali smo da je, kada je reč o ovoj stilemi, Policijano i dalje dosledan načinu na koji se ona upotrebljava u lirskoj tradiciji, poglavito u Petrarkinom *Kanconijeru*. Već se Gvičardini od takve upotrebe udaljava i daje spojevima prozno-filozofsku vrednost, tako što u velikom broju slučajeva spaja pojmove koji će tek u takvom spoju i unutar njegovog sistema biti sinonimi. Gvičardinijevom pristupu sinonimnim parovima pridružiće se potom i Leopardi u svojim fragmentima, te će oni i kod njega mahom služiti za relativizovanje i specifičnu sintezu prevashodno filozofskih pojmova.

Ove stalne karakteristike, uz specifičnosti i razlike uslovljene epohama i samim stilom trojice autora, pokazatelj su njihove istovetne postavke i filozofsko-filološkog pristupa sadržaju, formi i jeziku. Takva istovetnost vodi do zaključka da je reč o delima koja, premda nisu povezana intertekstualnošću ili međusobnim neposrednim podražavanjem, jesu deo istog toka koji nema direktnih prethodnika ni u klasičnoj ni u pučkoj tradiciji pre Policijana, a ni nakon Leopardija²⁵⁸.

---

258 Kratka proza ove vrste u drugoj polovini XIX i XX, pa i XXI veku, nastaje pre svega u drugačijem jezičkom trenutku, a, kada je reč o XX veku, i u drugačijoj vrsti krize. Najpribližnije toku koji ispitujemo bilo bi delo *Plave beleške (Note azzurre, 1912)* Karla Dosija. Reč je o dnevničkim zapisima nastalim u periodu između 1870. i 1907. godine u šesnaest azurnoplavih fascikli. Beleške nastaju neposredno nakon ujedinjenja Italije i na različite načine ispituju novu fazu koju ovaj događaj donosi. U fragmentima nalazimo i na društveno-političke komentare, filološke beleške, književna tumačenja, dosetke, a i ovo delo karakteriše eklektičnost Dosijevog jezika. Pa ipak, Karlo Dosi je deo određenog pokreta – skapiljature (it. *scapigliatura*), pokreta koji osniva grupa umetnika i pisaca, a koji nastaje između 1860. i 1870. godine kao odgovor i suprotstavljanje tradiciji i zagovara autonomiju umetnosti i njen

Un particolare universale – pojedinačno koje u naročitoj jezičko-stilskoj strukturi u sebi nosi mogućnost univerzalnog – kroz odnos fragmenta i sistema gradi svojevrsnu filozofsko-etičku postavku čiji će relativizovani „moralizam“ biti pre svega moralizam forme, budući da se kroz nju ostvaruju ključni principi etičke postavke delâ. Upravo zahvaljujući takvoj formi ova proza mogla bi se posmatrati kao zaseban tok u istoriji italijanske književnosti, a, čini se, i polazna tačka ove forme u kontekstu evropske književnosti.

---

neposredniji izraz. Samim tim, Dosi je deo grupe, određenih zajedničkih ideja i poetike, što nije slučaj s autorima koji su predmet naše teze.

Literatura

Primarna literatura:

P. Abbrugiati, *Lo Zibaldone e i suoi indici. Un castello di pensieri incrociati*, u *Dentro lo Zibaldone: il tempo circolare della scrittura di Leopardi*, a c. di F. Cacciapuoti, Roma, Donizelli editore, 2010, pp. 181-184.

F. Amella, *Il filosofo, il poeta, l'io. Lo spazio della finzione come esperienza tra Zibaldone e Canti*, u *Lo «Zibaldone» di Leopardi come ipertesto*, a c. di María de los Nieves Muñiz Muñiz, Atti del Convegno internazionale Barcellona (Universitat de Barcelona, 26 – 27 ottobre 2012), Firenze, Olschki, 2013, 275-283.

G-M. Anselmi, *Attraverso il Quattrocento fiorentino: quadri teorici e tendenze ideologiche*, u *La «memoria» dei mercatores: tendenze ideologiche, ricordanze, artigianato in versi nella Firenze del Quattrocento*, a c. di G-M. Anselmi, F. Pezzarossa e L. Avellini, Bologna, Pàtron Editore.

O. Bacci, *Della prosa volgare del Quattrocento: prelezione al corso libero di letteratura italiana nel R. Istituto di Studi superiori pratici e di perfezionamento in Firenze, letta il 9 dicembre 1896*, Firenze, R. Bemporad & figlio, 1897.

M. Barbi, *Per una compiuta edizione dei «Ricordi politici e civili» del Guicciardini (1932)*, u Id., *La nuova filologia e l'edizione dei nostri scrittori da Dante al Manzoni*, Firenze, Sansoni, 1938, pp. 125-160.

A. Barbieri, *Le “forme brevi” nel Devisement dou monde: morfologia, stile, fortuna*, u *Forme brevi, frammenti, intarsi*, Primo quaderno del Dottorato in Letterature Straniere e Scienze della Letteratura, a c. di Stefano Genetti, Verona, Edizioni Fiorini, 2006, pp. 1-27.

A. Battistini, *Lo specchio di Dedalo: autobiografia e biografia*, Bologna, il Mulino, 1990.

F. Bausi, *Tra cento bugie una verità. Schede e considerazioni per le fonti dei 'Ricordi' di Francesco Guicciardini*, Schede umanistiche, XXX, 2016, pp. 29-53.

F. Bausi, *Amore, ira, malinconia. Gli studi filosofici del giovane Poliziano*, Lettere italiane, 2020/3, a. 72, pp. 514-534.

S. Benassi, *La filosofia e le lettere: la configurazione mito-poietica in Poliziano*, u *Poliziano nel suo tempo*, Atti del VI Convegno internazionale (Chianciano – Montepulciano, 18-21 luglio 1994), a c. di Luisa Secchi, Firenze, Franco Cesati Editore, 1996, pp.117-133.

C. Benedetti, *Aforisma, sistema, frammento*, u *La lingua scorciata. Detto, motto, aforisma*, Quaderni di retorica e di poetica, 2, 1986, pp. 15-20.

M.T. Biason, *Perché parlare di aforisma europeo?*, u *La scrittura aforistica*, a c. di G. Cantarutti, Bologna, il Mulino, 2001, pp. 199-239.

- E. Bigi, *Umanità e Letterarietà nell'Orfeo del Poliziano*, *Giornale storico della letteratura italiana*, vol. 159 (506), 1982, pp. 183-215.
- E. Bigi, *Angelo Poliziano*, voce del *Diz. crit. della lett. it.*, Torino, UTET, 1986, pp. 483-484.
- E. Bigi, *Ballate e rispetti del Poliziano*, *Giornale storico della letteratura italiana*, Vol. 166 (536), 1989, pp. 481-499.
- A. Bisanti, *Tradizioni retoriche e letterarie nelle Facezie di Poggio Bracciolini*, Cosenza, Falco Editore, 2011.
- G. B. Bonino, *Sintassi latina: secondo i principi della grammatica storica*, Torino, Carlo Clausen, 1895.
- S. Bozzola, *Tra Cinque e Seicento: tradizione e anticlassicismo nella sintassi della prosa letteraria*, Firenze, L. S. Olschki, 2004.
- S. Bozzola, *L'autunno della tradizione. La forma poetica dell'Ottocento*, Firenze, Franco Cesati, 2016.
- P. Bracciolini, *The Facetiae or Jocose Tales of Poggio*, Paris, I. Liseux, 1879
- V. Branca, *Poliziano e l'umanesimo della parola*, Torino, Einaudi, 1983.
- V. Branca, *Mercanti scrittori: ricordi nella Firenze tra Medioevo e Rinascimento*, Milano, Rusconi, 1986.
- V. Branca, *Strutture della prosa. Scuola di retorica e ritmi di fantasia*, u Id., *Boccaccio medievale e nuovi studi sul Decameron*, Firenze, Sansoni, 1997, pp. 45-85.
- F. Cacciapuoti, *Dentro lo Zibaldone*, Roma, Donzelli editore, 2010.
- M. Cacciari, *Magis Amicus Leopardi: due saggi*, Caserta, Edizioni Saletta dell'Uva, 2008.
- P. Carta, *Guicciardini scettico?*, in *Bologna nell'età di Carlo V e Guicciardini*, a c. di E. Pasquini e P. Prodi, Bologna, Il Mulino, 2002, pp. 265-281.
- L. Cellerino, *Sentieri per capre: percorsi e scorciatoie della prosa d'invenzione morale*, L'Aquila. Japadre Editore, 1992.
- F. Ceragioli, *La «famiglia» europea nello Zibaldone di pensieri*, u *Lo «Zibaldone» di Leopardi come ipertesto*, a c. di María de los Nieves Muñiz Muñiz, Atti del Convegno internazionale Barcellona (Universitat de Barcelona, 26 – 27 ottobre 2012), Firenze, Olschki, 2013, pp. 135-148.
- A. Cicchetti, R. Mordenti, *I libri di famiglia in Italia*, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1985.
- I. Consales, *Coordinazione e subordinazione*, u *Sintassi dell'italiano antico: la prosa del Duecento e del Trecento*, a c. di M. Dardano, Roma, Carocci editore, 2012, pp. 99-119.

I. Consales, *Le proposizioni concessive*, u *Sintassi dell'italiano antico: la prosa del Duecento e del Trecento*, a c. di M. Dardano, Roma, Carocci editore, 2012, pp. 413-440.

E. Curti, "Tracciare" il Poliziano volgare. *Su alcune consonanze tra prosa e poesia*, *Lettere italiane*, Vol. 69, No 3, 2017, pp. 467-498.

Sintassi dell'italiano antico: la prosa del Duecento e del Trecento, a c. di M. Dardano, Roma, Carocci, 2012.

M. Dardano, *Tra Due e Trecento: lingua, testualità e stile nella prosa e nella poesia*, Firenze, Franco Cesati Editore, 2015.

D. Delcorno Branca, *Il laboratorio del Poliziano. Per una lettura delle Rime*, *Lettere italiane*, Vol. 39 (2), 1987, pp. 153-206.

C.T. De Medici, *Breve/lungo. Declinazioni letterarie di due radicali cognitivi*, in *Brevitas: percorsi estetici tra forma breve e frammento nelle letterature occidentali*, a c. di S. Pradel e C.T. De Medici, Trento, Università degli Studi di Trento, 2018, pp. 7-45.

F. D'Intino, *Language and Style*, in *Zibaldone: the Notebooks of Leopardi*, edited by Michael Caesar and Franco D'Intino, London, Penguin Books, 2013.

M.L. Doglio, *Mito, metamorfosi, emblema; dalla Favola di Orfeo del Poliziano alla Festa del lauro*, *Lettere Italiane*, 2, 1977, pp. 148-170.

W. Th. Elwert, *La Dittologia sinonimica nella poesia lirica romanica delle origini e nella scuola poetica siciliana*, Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, II, 1954, pp. 152-177.

G. Folena, *Sulla tradizione dei Detti piacevoli attribuiti al Poliziano*, *Studi di filologia italiana*, 1953, vol. 11, pp. 431-448.

G. Folena, *Umori del Poliziano nei Detti piacevoli*, *L'approdo – rivista trimestrale di lettere ed arti*, Anno III, n° 1, Gennaio – Marzo 1954, pp. 24-30.

G. Folena, *Premessa*, u *La lingua scorciata. Detto, motto, aforisma*, *Quaderni di retorica e di poetica*, 2, 1986, pp. 5-9.

Motti e facezie del Piovano Arlotto, a c. di Gianfranco Folena, Milano, Ricciardi-Mondadori, 1995.

V. Formentin, *La «crisi» linguistica del Quattrocento*, u *Storia della letteratura italiana*, diretta da E. Malato, Vol. III, *Il Quattrocento*, Roma, Salerno Editrice, 1996, pp. 159-210.

M. Fubini, *Le quattro redazioni dei Ricordi del Guicciardini: contributo allo studio della formazione del linguaggio e dello stile guicciardiniano*, u Id., *Studi sulla letteratura del Rinascimento*, Firenze, La Nuova Italia, 1971, pp. 126-177.

M. Fubini, *La ricerca stilistica nell'opera di Guicciardini*, u *Società e forme letterarie. Dalle origini alla fine del Cinquecento*, a c. di R. Parenti, A. Vegezzi, I. Viola, Milano. Zanichelli, 1998, pp. 1303-1307.

S. Gensini. *Linguistica leopardiana*, Bologna, Il Mulino, 1984.

G. Getto, *Note sulla prosa della Storia d'Italia*, Aevum, Anno 15, Fasc. 1/2, gennaio-giugno 1941, pp. 191-223.

G. Getto, *La Storia d'Italia di F. Guicciardini*, u *Immagini e problemi di letteratura italiana*, Milano, Mursia, 1966.

G. Ghinassi, *Il volgare letterario del Quattrocento e le Stanze del Poliziano*, Firenze, Le Monnier, 1957.

F. Gilbert, *Machiavelli e Guicciardini*, Torino, Einaudi, 1970.

F. Guicciardini, *Opere*, VIII, *Scritti politici e Ricordi*, a c. di R. Palmarocchi, Bari, Laterza, 1933.

F. Guicciardini, *Scritti autobiografici e rari*, a c. di R. Palmarocchi, Bari, Laterza, 1936.

F. Guicciardini, *Maxims and Reflections*, Introduction by Nicolai Rubinstein, University of Pennsylvania Press, 1972, pp. 7-33.

F. Guicciardini, *Storia d'Italia*, a c. di E. Scarano, Torino, UTET, 1981.

F. Guicciardini, *Ricordi*, a c. di Vincenzo De Caprio, Roma, Salerno editrice, 1990.

G. Herczeg. *Sintassi delle proposizioni concessive nell'italiano contemporaneo*, Studi di Grammatica italiana, V, 1976, pp. 195-242.

O. Holmes, *Reading Order in Discord: Guicciardini's Ricordi*, Italica, Vol. 76, No. 3 (Autumn, 1999), pp. 314-334.

La poetica della forma breve. Testi del dibattito teorico-critico sulla short-story dall'inizio dell'Ottocento alla fine del Novecento, scelta, introduzione e cura di V. Intonti, Bari, Edizioni dal Sud, 2003.

P. O. Kristeller, *The Origin and Development of the Language of Italian Prose* (1956), u Id., *Renaissance Thought and the Arts*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1990.

R. Lauro, *Plurilinguismo leopardiano. Il caso dello Zibaldone*, u *Lo «Zibaldone» di Leopardi come ipertesto*, a c. di María de los Nieves Muñiz Muñiz, Atti del Convegno internazionale Barcellona (Universitat de Barcelona, 26 – 27 ottobre 2012), Firenze, Olschki, pp. 201-217.

G. Leopardi, *Zibaldone di pensieri*, a c. di F. Flora, Verona, Mondadori, 1967.

G. Leopardi, *Operette morali*, a c. di Sergio Solmi, Torino, Einaudi, 1976.

- G. Leopardi, *Zibaldone di pensieri: edizione tematica condotta sugli Indici leopardiani*, a c. di Fabiana Cacciapuoti, Roma, Donzelli editore, 2018.
- G. Leopardi, *Operette morali*, a c. di Paolo Ruffilli, Milano, Garzanti, 2019.
- J. Markulin, *Guicciardini's Ricordi and the Idea of a Book*, *Italica*, Vol. 59, No 4, *Renaissance*, 1982, pp. 296-305.
- M. Martelli, *Leopardi e la prosa cinquecentesca*, u *Leopardi e la letteratura italiana dal Duecento al Seicento*, Atti del IV Convegno internazionale di studi leopardiani (Recanati, 13-16 sett. 1976), Firenze, Olschki, 1978.
- M. Mazzoleni, *Paraipotassi e strutture correlative*, u *Grammatica dell'italiano antico*, a c. di G. Salvi e L. Renzi, Bologna, 2010, il Mulino, 2 voll., vol. 2°, cap. XX, pp.782-789.
- P.V. Mengaldo, *Sonavan le quiete stanze: sullo stile dei «Canti» di Leopardi*, Bologna, Il Mulino, 2006.
- P. V. Mengaldo, *Leopardi antiromantico: e altri saggi su Canti*, Bologna, Il Mulino, 2012.
- P.V. Mengaldo, *Tre studi su Guicciardini*, u *Dal Medioevo al Rinascimento: saggi di lingua e stile*, a c. di S. Bozzola e C. De Caprio, Roma, Salerno editrice, 2019.
- B. Migliorini, *Storia della lingua italiana*, Firenze, Sansoni, 1978.
- P. Molinelli, *Le strutture coordinate*, in *Grammatica dell'italiano antico*, a c. di G. Salvi e L. Renzi, Bologna, 2010, il Mulino, 2 voll., vol. 1°, cap. V, pp. 241-271.
- A. Momigliano, *Introduzione a A. Poliziano, Le Stanze, l'Orfeo e le Rime*, Torino, UTET, 1921.
- A. Montandon, *Gli spazi bianchi dell'aforisma*, u *La scrittura aforistica*, nav. delo, pp. 47-76.
- M. Palumbo, *I Ricordi di Gino di Neri Capponi e i Ricordi di Francesco Guicciardini*, in *Il prisma dei moralisti. Per il tricentenario di La Bruyère*, Atti del Convegno dell'Università della Tuscia e della Libera Università Maria ss. Assunta, 22-25 maggio 1996), a c. di B. Papàsogli e B. Piqué. Roma, Salerno, pp. 89-105.
- P. Paolini, *Note sui Detti piacevoli attribuiti al Poliziano*, *Italianistica: rivista di letteratura italiana*, vol. 19, No. 2/3, Maggio – Dicembre 1990, pp. 319-329.
- G. Patota, *Latino e volgare, latino nel volgare*, u *Il latino nell'età dell'Umanesimo*, Atti del Convegno, Mantova, 26-27 ottobre 2001, a c. di B. P. Perini, Firenze. L. S. Olschki, 2004, pp. 109-66.
- S. Pellegrini, *Iterazioni sinonimiche nella Canzone di Rolando*, *Studi mediolatini e volgari*, I, 1953, pp.155-165.
- V. Piccoli, *Itinerario leopardiano*, Milano, Fratelli Treves, 1923.
- N. Pirrotta, *Li due Orfei. Da Poliziano a Monteverdi*, Torino, Einaudi, 1977.

- A. Poliziano, *Deti piacevoli*, a c. di T. Zanato, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1983.
- A. Poliziano, *Poesie*, a c. di Francesco Bausi, Torino, UTET, 2006.
- S. Pradel, *Un tentativo di chiusura, un tentativo di apertura*, u *Brevitas: percorsi estetici tra forma breve e frammento nelle letterature occidentali*, a c. di S. Pradel e C.T. De Medici, Trento, Università degli Studi di Trento, 2018, pp. 357-372.
- A. Quondam, «Il vivere nostro civile». *I Ricordi e il sistema dell'etica moderna*, u *Francesco Guicciardini tra ragione e inquietudine*, a c. di P. Moreno e M. Palumbo, Liège, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège. 2005, pp. 17-74.
- A. Quondam, *Forma del vivere: l'etica del gentiluomo e i moralisti italiani*, Bologna, Il Mulino, 2010.
- A. Ricci, *Mercanti scriventi: sintassi e testualità di alcuni libri di famiglia fiorentini fra Tre e Quattrocento*, Roma, Aracne editrice, 2005.
- R. Ridolfi, *L'archivio della famiglia Guicciardini*, Firenze, Olschki, 1913.
- C.E. Roggia, *La materia e il lavoro: studio linguistico sul Poliziano «minore», Premessa di Pier Vincenzo Mengaldo*, Firenze, Accademia della Crusca, 2001.
- F. Romanini, *Forme brevi della prosa letteraria*, u *Storia dell'italiano scritto: prosa letteraria*, vol. II, a c. di G. Antonelli, M. Motolese e L. Tomasin, Roma, Carocci editore, 2014, pp. 203-253.
- Scrittori italiani di aforismi*, 2 Voll., a c. di G. Ruoizzi, Milano, Mondadori: I Meridiani, 1994.
- C. Russo, *Fra latino e volgare: due casi di studio nella tradizione delle miscellanee retorico-civili in volgare del Quattrocento*, *Aevum*, Anno XCIV, Settembre-Dicembre 2020, pp. 561-586.
- C. Salinari, *Giacomo Leopardi*, u *Sommario di storia della letteratura italiana: dall'età napoleonica ai giorni nostri*, Roma, Editori Riuniti, 1978, pp. 110-132.
- M. Samardžić, *Od rečenice do teksta: uvod u sintaksu italijanske složene rečenice*, Podgorica, Filozofski fakultet Univerzitet Crne Gore, 2006.
- F. Sberlati *Sulla dittologia aggettivale nel Canzoniere. Per una storia dell'aggettivazione lirica*, *Studi italiani*, 12, 1994, pp. 5-69.
- E. Scarano Lugnani, *Guicciardini e la crisi del Rinascimento*, Roma:Bari, Laterza, 1979.
- E. Scarano, *Le redazioni dei «Ricordi»*, u Id., *La ragione e le cose: tre studi su Guicciardini*, Pisa, ETS, 1980, pp. 89-178.
- E. Scarano, *Lettura della Storia d'Italia*, u *La ragione e le cose: tre studi su Guicciardini*, Pisa, ETS, 1980, pp. 179-223.

- C. Segre, *Lingua, stile, società: studi sulla prosa italiana*, Milano, Feltrinelli, 1963.
- C. Segre, *La sintassi del periodo nei primi prosatori italiani (Guittone, Brunetto, Dante)*, u Id., *Lingua stile, società: studi sulla storia della prosa italiana*, Milano, Feltrinelli, 1963, pp. 79-85.
- C. Segre, *La prosa del Duecento*, u *Cesare Segre: opera critica*, a c. di A. Conte e A. Mirabile, Milano, Mondadori, 2014, pp. 387-431.
- R. Spongano, *I "Ricordi" del Guicciardini*, «L'approdo – rivista trimestrale di lettere ed arti», gennaio-marzo 1952, pp. 12-14.
- N. Stipčević, *Ive Andrića prevod političkih i društvenih napomena Frančeska Gvičardinija*, Novi Sad, Matica srpska, 1986.
- C. Stufferi Malmignati, *Leopardi nella coscienza dell'Ottocento*, Roma, Bonacci editore, 1976.
- M. Tavoni, *Il Quattrocento*, Bologna, il Mulino, 1992.
- S. Telve, *Il parlato trascritto*, u *Storia dell'italiano scritto: italiano dell'uso*, vol. III, a c. di G. Antonelli, M. Motolese e L. Tomasin, Roma, Carocci editore, 2014, pp. 15-56.
- E. Trevi, *Leopardi prosatore*, in *Zibaldone*, ed. integrale diretta da L. Felici, Roma, Newton Compton editori, 2018, pp. 38-49.
- E. Turolla, *Dittologia e «Enjambement» nell'elaborazione dell'Orlando Furioso*, *Lettere Italiane*, 1, 1958, pp. 1-20.
- C. Varotti, *Francesco Guicciardini*, Napoli, Liguori Editore, 2009.
- N. Valeri, *Sul «particolare» del Guicciardini*, *Belfagor*, Vol. 5, No. 5, 30 settembre 1950, pp. 537-548.
- Eduard Vilella, *Risvolti biografici ed esperienza della soggettività nello Zibaldone*, in *Lo «Zibaldone» di Leopardi come ipertesto*, a c. di María de los Nieves Muñoz Muñoz, Atti del Convegno internazionale Barcellona (Universitat de Barcelona, 26 – 27 ottobre 2012), Firenze, Olschki, 2013, pp. 257-273.
- T. Zanato, *Per il testo dei Detti piacevoli di Angelo Poliziano*, *Filologia e critica*, 1981, vol. 6, pp. 50-98.
- T. Zanato, *Qualche messa a punto dei "Ricordi" guicciardiniani*, *Giornale storico della letteratura italiana*, CLXXXVI, 2009, pp. 352-429.

Sekundarna literatura:

- L. B. Alberti, *I libri della famiglia*, a c. di R. Romano, A. Tenenti, F. Furlan, Torino, Einaudi, 1994.
- D. Alighieri, *Opere minori*, a c. di G. Contini e D. De Robertis, *Vita Nuova*, Introduzione di D. De Robertis, Milano, Ricciardi, 1984.
- D. Alighieri, *De vulgari eloquentia*, u Tutte le opere, a c. di G. Fallani, N. Maggi e Silvio Zennaro, Roma, Newton Compton editori, 2010.
- M. Angenot, *Intertextualité, interdiscursivité, discours social*, *Texte*, 2, 1983, pp. 101-112.
- R. Antonelli, *Rerum vulgarium fragmenta di Francesco Petrarca*, u *Letteratura italiana. Le opere*, vol. I, a c. di A. Asor Rosa, Torino, Einaudi, 1992, pp. 379-471.
- S. Battaglia, *Premesse per una valutazione del Novellino*, u Id., *La coscienza letteraria del Medioevo*, Napoli, Liguori, 1965, pp. 549-584.
- P. Bembo, *Prose della volgar lingua*, a c. di C. Dionisotti, Torino UTET, 1966
- E. Bigi, *Alcuni aspetti dello stile del Petrarca*, u Id., *Dal Petrarca al Leopardi: studi di stilistica storica*, Milano, Ricciardi, 1954, pp. 6-9.
- Boezio, *De consolatione philosophiae*, II, VII, ed. R. Peiper, Lipsia, Teubner, 1871.
- V. Branca, *Boccaccio medievale e nuovi studi sul Decameron*, Firenze, Sansoni, 1997.
- B. Castiglione, *Il libro del Cortegiano*, a c. di Giulio Preti, Torino, Einaudi, 1965.
- G. Cavalcanti, *Istorie fiorentine*, a c. di G. Di Pino, Milano, Martelli, 1944.
- G. Contini, *Preliminari sulla lingua del Petrarca* (1951), u Id., *Varianti e altra linguistica*, Torino, Einaudi, 1979.
- B. Croce, *Aesthetic as Science of Expression and General Linguistic*, prev. Douglas Ainslie, London, Peter Owen, 1953.
- B. Croce, *La critica e la storia dell'arte*, u Id. *Breviario di estetica. Aesthetica in nuce*, Milano, Adelphi, 1990.
- A. d'Andrea, *Il «metodo storico»: vecchie polemiche, nuove prospettive: Nel centenario del «Giornale Storico della Letteratura Italiana»*, *Lettere Italiane*, Vol. 36, No 1 (Gennaio-Marzo 1984), pp. 37-48.
- M. Dardano, *Sintassi e stile nei Libri della famiglia*, u Id., *Studi sulla prosa antica*, Napoli, Morano editore, 1992, pp. 309-361.
- L. Firpo, *Boccalini Traiano*, u *Dizionario biografico degli Italiani*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1969, vol. XI, pp. 10-19.

- F. Flora, *Storia della letteratura italiana*, vol. II, parte I, Milano, Mondadori, 1947.
- G. Folena, *L'italiano in Europa. Esperienze linguistiche del Settecento*, Torino, Einaudi, 1983.
- R. Gaetano, *Giacomo Leopardi e il sublime: archeologia e percorsi di una idea estetica*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 2002.
- Sabba da Castiglione (1480-1554): dalle corti rinascimentali alla Commenda di Faenza*. Atti del Convegno (Faenza, 19-20 maggio 2000), a c. di Anna Rosa Gentilini, Firenze, Olschki, 2004.
- K. Giljen, *Književnost kao sistem*, Beograd, Nolit, 1982.
- S. Giovine, *Così vien poetando l'Ariosto: strutture sintattiche e strategie retoriche nell'Orlando Furioso di Ludovico Ariosto*, Firenze, Franco Cesati Editore, 2020.
- P. O. Kristeller, *Paduan Averroism and Alexandrism in the Light of Recent Studies* (1958), u Id., *Renaissance Thought and the Arts*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1990, pp. 111-118.
- C. Landino, *Scritti critici e teorici*, vol. I, a c. di R. Cardini, Roma, Bulzoni, 1974.
- G. Lavezzi, *Breve dizionario di retorica e stilistica*, Roma, Carocci editore, 2017.
- L. Mainini, *Elementi ritmici e stile nella prosa del Novellino*, u Studi sul Boccaccio, vol. XLV, Firenze, Le Lettere, 2017, pp. 179-205.
- P. Marangon, *Alle origini dell'aristotelismo padovano (sec. XII-XIII)*, Padova Antenore, 1977.
- P.V. Mengaldo, *La lingua del Boiardo lirico*, Firenze, Olschki, 1963.
- S. Milinković, *Preobražaji novele: novela od V. Vrčevića do S. Matavulja i italijanska novelistička tradicija*, Beograd, Društvo za srpski jezik i književnost, 2008.
- B. Nardi, *Saggi sull'aristotelismo padovano dal secolo XIV al XVI*, Firenze, Sansoni, 1958.
- F. Petrarca, *De Remediis utriusque Fortunae*, Preux, 1613.
- M. Picone, *Strutture poetiche e strutture prosastiche nella Vita nuova*, Italian Issue, vol. 92, No. 1, Jan. 1977, pp. 117-129.
- M. Puppo, *Discussioni linguistiche del Settecento*, Torino, UTET, 1966.
- V. Russi, *La dittologia nella Commedia di Dante*, Manziana (Roma), Vecchiarelli, 2021.
- R. Sabbadini, *Storia del Ciceronianismo e di altre questioni letterarie nell'età della rinascenza*, Torino, Loescher, 1886.
- F. Sacchetti, *Il trecento novelle*, a c. di D. Puccini, Torino, UTET, 2013.

- N. Sapegno, *Introduzione*, u Giovanni Boccaccio, *Decameron, Filocolo, Ameto, Fiammetta*, a c. di E. Bianchi, C. Salinari, N. Sapegno, Milano, Ricciardi, 1952, pp. VII-XVII.
- C. Segre, *Il Convivio di Dante Alighieri*, u *Cesare Segre: opera critica*, a c. di A. Conte e A. Mirabile, Milano, Mondadori, 2014, pp. 227-270.
- C. Segre, *Intertestualità e interdiscorsività nel romanzo e nella poesia*, u *Cesare Segre: opera critica*, a c. di A. Conte e A. Mirabile, Milano, Mondadori, 2014, pp. 573-591.
- F. Šlegel, *Ironija ljubavi (izbor iz dela)*, izabrao i preveo D. Stojanović, Beograd, Zepter, 1999.
- P. Trovato, *Dante in Petrarca. Per un inventario dei dantismi nei «Rerum vulgarium fragmenta»*, Firenze, Olschki, 1979.
- D. Velluti, *La cronica domestica [...] scritta fra il 1367 e il 1370, con le addizioni di Paolo Velluti scritte fra il 1555 e il 1560*, a c. di I. Del Lungo e G. Volpi, Firenze, Sansoni, 1914.

Biografija autora

Nataša Gavrilović rođena je u Nišu 1992. godine. Osnovne studije na Katedri za italijanski jezik, književnost i kulturu upisala je 2011., a diplomirala 2015. godine (prosečna ocena: 9,96). Tokom završne godine osnovnih studija bila je stipendista Fonda za mlade talente Republike Srbije. 2015. upisuje master-studije (smer Jezik, književnost, kultura), koje završava 2016. godine odbranivši master-tezu pod naslovom „Od epistole do epistolarnog romana – epistolarna forma i autobiografizam u italijanskoj književnoj tradiciji na primeru Pjetra Aretina, Mazuča Salernitana, Matea Bandela i Uga Foskola“ (mentor: prof. dr Snežana Milinković, ocena: 10,00). Iste godine upisuje doktorske studije (smer Književnost). Akademske 2016/17. godine izabrana je za demonstratora na predmetu Italijanska književnost – starija književnost, nakon čega nastavlja saradnju s Katedrom kao stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja za studente doktorskih akademskih studija. Akademsku 2019/20. godinu provela je na Univerzitetu u Padovi u okviru *Erasmus* programa za doktorande, a jula 2020. godine učestvovala na seminaru Instituta za svetsku književnost Univerziteta Harvard. Od septembra do decembra 2020. godine nastavlja rad na Katedri za Italijanistiku kao istraživač-pripravnik. Decembra 2020. godine na istoj katedri izabrana je za asistenta na predmetu Italijanska književnost – starija književnost. Stipendista je *Sylff Fellowship* programa za mlade lidere. Objavila je tri naučna rada, učestvovala na više konferencija i držala predavanja po pozivu (Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“ u Skoplju, Univerzitet u Krajovi, Univerzitet “Ka Foskari” u Veneciji).

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора НАТАША ТАВРИКОВИЋ

Број досијеа 2016/30054

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

"Између ФРАГМЕНТА И СИСТЕМА: КРАТКА ФОРМА МОРАЛИСТИЧКОГ САДРЖАЈА У ИТАЛИЈАНСКОЈ ПРОЗНОЈ ТРАДИЦИЈИ ОД А. ПОЛИЦИЈАНА И Ф. ТВИТАРДИЦИЗА ДО Ђ. ЛЕОПАРДИЗА"

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 8. IX 2022.

Н. Тавриковић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора НАТАША ТАВРИДОВИЋ

Број досијеа 2016/30054

Студијски програм Језик, књижевност, култура

Наслов рада ИЗМЕЂУ ФРАГМЕНТА И СИСТЕМА: КРАТКА ФОРМА МОРАЛИСТИЧКОЈ САДРЖАЈА У ИТАЛИЈАНСКОЈ ПРОЗНОЈ ТРАДИЦИЈИ од А. ПОПУЦИЈАНА и Ф. ТРИЧАРДИНИЈА до Б. ЛЕОПАРДИЈА

Ментор ПРОФ. ДР Снежана Милинковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 8. IX 2022.

N. Tavridovic

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Измењу фрагмента и система: кратка форма моралистичког садржаја у италијанској прозној традицији од А. Полиццијана и Ф. Ђичардинија до Ђ. Леопардија“
која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 8. IX 2022.